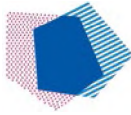
A close-up photograph of a woman's face, partially obscured by a camouflage pattern. The woman has dark hair and is looking directly at the camera with a neutral expression. The camouflage pattern is in shades of green, brown, and black. The background is dark and out of focus.

Соціологічне дослідження

Невидимий батальйон 3.0

Сексуальні домагання
у військовій сфері в Україні

ІНСТИТУТ ГЕНДЕРНИХ ПРОГРАМ

Інститут гендерних програм – це організація, створена у 2016 році з метою захисту прав та інтересів жінок-військових і жінок-ветеранок. Ми реалізуємо нашу місію шляхом адвокації, захисту прав людини та освітніх проєктів для жінок у секторі безпеки та оборони. Завдяки проєкту «Невидимий батальйон», у рамках якого було проведено дослідження та знято однойменний документальний фільм, ми змогли розширити перелік офіційних посад на військовій службі, доступних для жінок. Одним із досягнень нашої адвокаційної кампанії стало прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях».

Інститут гендерних програм є засновником Жіночого ветеранського руху та реалізує проєкти, пов'язані з активним залученням жінок до процесів розбудови миру: від місцевих громад до питань безпеки світової спільноти. У рамках проєкту «Амбасадор: ветеранська дипломатія» українські ветеранки та ветерани відвідали штаб-квартиру НАТО, парламенти Канади та Уельсу, взяли участь у 63-тій сесії Комісії ООН з питань статусу жінки та інших ключових міжнародних заходах і дискусіях щодо основних проблем у сфері глобальної безпеки.

Більше інформації про організацію та проєкти

<https://invisiblebattalion.org/about>

EMBASSY OF THE UNITED STATES
KYIV, UKRAINE

Здійснено в рамках проєкту за підтримки Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні. Погляди авторів не обов'язково збігаються з офіційною позицією уряду США.

Supported by the Democracy Commission Small Grants Program of the U.S. Embassy to Ukraine. The views of the authors do not necessarily reflect the official position of the U.S. Government.

Невидимий батальйон 3.0

Сексуальні домагання
у військовій сфері в Україні

Соціологічне дослідження

Команда проєкту

Марія Берлінська, авторка проєкту «Невидимий батальйон», ініціаторка дослідження

Марина Лазаренко, виконавча директорка ГО «Інститут гендерних програм», операційна координаторка дослідження

Дослідницька команда

Ганна Гриценко, випускниця кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), незалежна гендерна експертка

Анна Квіт, незалежна гендерна експертка, викладачка кафедри соціології НаУКМА

Тамара Марценюк, к.соц.н., доцентка кафедри соціології НаУКМА, гендерна експертка Української Гельсінської спілки з прав людини

Студентство курсу «Військова соціологія», який Тамара Марценюк і Анна Квіт викладали восени 2020 року на кафедрі соціології НаУКМА

Газзєро-Микитин Ольга, PhD з розвитку країн (міжнародні відносини), Вищий інститут міжнародних відносин і розвитку країн (Женева, Швейцарія)

ГО «Юридична сотня»:

Юлія Морій, директорка; **Мар'яна Рибій**, юристка-аналітикиня; **Марія Звягінцева**, юристка-аналітикиня; **Вікторія Івасик**, координаторка адвокаційно-аналітичного центру; **Вікторія-Наталія Фацієвич**, юристка-аналітикиня

Літературна редакція тексту – **Ольга Полухович**

Верстка і дизайн – **Олександр Безобчук**

Текст за загальної редакції **Тамари Марценюк**

В публікації використані фотографії, які зроблені спеціально для проєкту «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні».

Фотографка – **Клеопатра Анферова**

Список скорочень

АТО	Антитерористична операція
ГО	Громадська організація
ГЗН	Гендерно зумовлене насильство
ЄС	Європейський Союз
ЖМБ	Жінки, мир та безпека
ЗМІ	Засоби масової інформації
ЗСУ	Збройні сили України
КК	Кримінальний кодекс
КМУ	Кабінет Міністрів України
КМІС	Київський міжнародний інститут соціології
КУ	Конституція України
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення України
МВС	Міністерство внутрішніх справ
Міносвіти	Міністерство освіти і науки України
Мінсоцполітики	Міністерство соціальної політики України
МКС	Міжнародний кримінальний суд
МОУ	Міністерство оборони України
МОЗ	Міністерство охорони здоров'я
МОП	Міжнародна організація праці
МТОТ	Міністерство з питань тимчасово окупованих територій
МФО	Міжфракційне об'єднання
НАТО	Організація Північноатлантичного договору (Північноатлантичний альянс)
НДП	Національний план дій
ОБСЕ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ООС	Операція об'єднаних сил
ПТСР	Посттравматичний стресовий розлад
CEDAW	Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок

Зміст

Вступ	7
Методологія дослідження	11
Розділ 1. Теоретико-методологічний аналіз явища сексуальних домагань у військовій сфері	15
1.1. Термінологічні зауваги: сексуальне насильство і сексуальне домагання	15
1.2. Феміністичний погляд на проблему сексуальних домагань у військовій сфері	16
1.3. Виклики вивчення тематики сексуального насильства	21
Розділ 2. Регулювання проблематики сексуальних домагань у військовій сфері	31
2.1. Юридичні аспекти регулювання сексуальних домагань у військовій сфері	31
2.2. Міжнародний досвід боротьби з сексуальними домаганнями у військовій сфері.....	54
Розділ 3. Голоси постраждалих від сексуальних домагань у військовій сфері в Україні	77
3.1. Результати анонімного онлайн-анкетування постраждалих від сексуальних домагань	77
3.2. Результати глибоких інтерв'ю з постраждалими й свідками сексуальних домагань	88

Розділ 4. Сексуальні домагання: громадська думка, статистичні дані та медійні репрезентації	121
4.1. Сексуальні домагання у військовій сфері: аналіз статистичних даних	121
4.2. Громадська думка про сексуальні домагання в українському суспільстві	129
4.3. Контент-аналіз ЗМІ стосовно сексуальних домагань у військовій сфері в Україні	138
4.4. Експертна думка щодо питань сексуальних домагань у військовій сфері в Україні	145
Висновки дослідження.....	171
Рекомендації дослідження	175
Список використаних джерел	181
Додатки.....	199
Додаток А. Перелік експертних інтерв'ю	199
Додаток Б. Список онлайн-матеріалів для контент-аналізу	201

Вступ

Тамара Марценюк

За останні роки війни на Сході України зросла увага до проблематики гендерної рівності у військовій сфері та становища жінок у збройних силах. Спостерігається поступове збільшення кількості жінок у Збройних силах України та військових закладах вищої освіти. Жінки стають більш видимими у секторі безпеки й оборони, серед активісток і ветеранів АТО/ООС. Водночас ще більшу увагу привертає проблематика дискримінації жінок у військовій сфері. Не менш актуальною є саме тема гендерного і сексуального насильства, яка табуована і недостатньо вивчена.

Сексуальні домагання — досить поширене явище у військовій сфері в арміях світу. У деяких країнах вони визнаються як проблема на політичному рівні. Її намагаються вирішити за допомогою механізму протидії сексуальним домаганням всередині інституції армії, а також за допомогою міжнародних договорів і рішень міжнародних організацій.

Гендерна дискримінація та гендерне насильство є неприйнятними у професійних військових структурах, які поважають гідність і фаховість своїх службовців та службовиць. За останні 6 років, завдяки реформам, в українській армії відбулися певні позитивні зміни та зрушення. І ми вважаємо, що вирішення питання захищеності військових від сексуальних домагань,— це ще один крок на шляху до професійної армії.

Постраждалі від сексуальних домагань у військовій сфері наважуються говорити про це і відстоювати свої права у суді. У грудні 2018 року лейтенантка Валерія Сікал звернулася до військової прокуратури із заявою на свого командира стосовно сексуальних домагань. Оскільки

слідство у цій справі зтягується, міжнародна правозахисна організація «Amnesty International Україна» почала займатися цим випадком. «Ефективне розслідування є особливо важливим у цій справі, адже вона є багато в чому показовою. Ми знаємо, що сексуальні домагання до жінок у цілому в країні, та зокрема у військових структурах є серйозною проблемою»,— зазначила Оксана Покальчук, директорка «Amnesty International Україна»¹. У грудні 2020 року «Amnesty International Україна» взяла випадок із Валерією Сікал на щорічний Марафон з написання листів, вимагаючи справедливості для військовослужбовиці².

Це дослідження є логічним продовженням попередніх соціологічних досліджень «“Невидимий батальйон”: участь жінок у військових діях в АТО» (2015)³, проведеного за підтримки Українського жіночого фонду та «“Невидимий батальйон 2.0”: повернення ветеранок до мирного життя» (2018–2019)⁴, проведеного спільно з Інститутом гендерних програм і за підтримки ООН Жінки. Протягом кожного із цих досліджень ми стикалися зі згадками теми гендерного насильства, але не було можливості вивчити цю проблему детальніше.

Інтегруючи жінок у військові структури, найкращі армії світу пройшли довгий шлях розбудови політики гендерної рівності й протидії сексуальним домаганням. Починався такий шлях зазвичай із досліджень й аналізу проблематики. Тому в серпні 2020 року ми почали роботу над новою адвокаційною кампанією «“Невидимий батальйон 3.0”. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні», що стала логічним продовженням двох попередніх кампаній.

Наша мета — вивчити проблематику сексуальних домагань у військовій сфері та запропонувати ефективні рішення для покращення ситуації, спираючись на міжнародний досвід (зокрема, країн НАТО),

¹ Зтягування слідства у справі Валерії Сікал // Amnesty International Україна. 2020 р. // <https://www.amnesty.org.ua/zatvaevannva-slidstva-u-spraviv-valerivi-sikal>

² Марафон з написання листів «Вимагайте справедливості для військовослужбовиці Валерії Сікал» // Amnesty International Україна. Грудень 2020 р. // <https://marathon.amnesty.org.ua/valeria-sikal>

³ Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Берлінська М. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження).— К.: Український жіночий фонд, 2015 // <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7746>

⁴ Марценюк Т., Квіт А., Гриценко Г., Василенко Л., Звягінцева М. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження).— К., 2019 // <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/invisible%20battalion%2020uk.pdf>

допомогти українському війську запровадити світові стандарти безпеки й протидії сексуальним домаганням. Важливо спрямувати зусилля органів державної влади та громадських організацій на підтримку жінок у військовій сфері, поширення ідей гендерної рівності та протидії гендерному насильству.

Таким чином ми прагнемо зробити військову службу в Україні професійнішою, престижнішою та безпечнішою для усіх — як жінок, так і чоловіків. Збройні сили України — це безпека усіх українських громадян — жінок і чоловіків. Ця адвокаційна кампанія також актуальна в межах виконання міжнародних зобов'язань України, зокрема реалізації порядку денного програми ООН «Жінки, мир, безпека».

Окрім соціологічного дослідження в соціальних мережах започатковано хештег кампанію [#ГоворитиНеМожнаМовчати](#). Зокрема, на фейсбук сторінці «Невидимого батальйону»⁵ публікуються історії з дозволу наших респонденток про досвід сексуальних домагань. Також інші хештеги, використані в цій кампанії — [#ЗахистиСвоїКордони](#), [#ЗахистиїїКордони](#), [#ЗахистийогоКордони](#), [#НевидимийБатальйон](#), [#ветерани_проти_насильства](#). Задля підтримки справи Валерії Сікал та всіх військовослужбовиць, які зазнали сексуальних домагань, слова підтримки варто писати з хештегом [#ЗахиститьЗахисницю](#), який започаткувала «Amnesty International Україна». Окрім того, Міжнародна організація праці (МОП) у 2019 році ухвалила Міжнародну конвенцію № 190 про викорінення насильства і домагань⁶, яку варто ратифікувати та імплементувати в Україні. У рамках щорічної міжнародної кампанії «16 днів проти насильства» поширюється хештег [#РобочийПростірБезНасильства](#), і міжнародна спільнота привертає увагу до цієї конвенції⁷. Документ є важливим тому, що у ньому визнано право кожної людини на сферу праці, вільну від насильства і домагань⁸.

Ми дякуємо усім, хто допомагали та сприяли цьому дослідженню: респонденткам і респондентам, які взяли участь в опитуваннях та інтерв'ю;

⁵ Невидимий батальйон // Facebook // <https://www.facebook.com/InvisibleBattalion>

⁶ Конвенція МОП № 190 про викорінення насильства та домагань у сфері праці, 2019 року // Міжнародна організація праці. Травень 2020 р. // https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_750459.pdf

⁷ Громадська організація Pact Ukraine // Facebook. 2 грудня 2020 р. // https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=948933945634025&id=269030496957710

⁸ Конвенція МОП № 190 про викорінення насильства та домагань у сфері праці, 2019 року // Міжнародна організація праці. Травень 2020 р. // https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_750459.pdf

органам державної влади, які надавали інформацію; а також Олексію Біді, Андрію Жеребко, Оксані Сивак, Надії Юнацькій, Олександрі Калініченко. Окрема подяка студентству курсу «Військова соціологія», який Тамара Марценюк і Анна Квіт викладали восени 2020 року на кафедрі соціології НАУКМА: Марті Боднарук, Анастасії Большаковій, Марії Большаковій, Тетяні Буць, Дар'ї Васюті, Ілоні Волошиній, Катерині Воробей, Миколі Гордієнку, Олені Григоренко, Георгію Діденку, Ірині Журавській, Микиті Зінченку, Анні Ігнатенко, Дарині Касьянчук, Юлії Кауновій, Анастасії Комісаровій, Марії Курко, Дмитру Литвину, Олексію Лятовському, Катерині Мартинюк, Єгору Матвєєву, Анні Плодовськській, Олексію Поповичу, Владиславу Романову, Аліні Руденко, Валерії Сандалюк, Наталії Сафроновій, Катерині Сірченко, Анні Стеценко, Катерині Стеценко, Марії Шийко, Дар'ї Шматусі, Дзвениславі-Марії Щербі.

Методологія дослідження

Анна Квіт

Дослідження проводилося з серпня до листопада 2020 року і воно складається з кабінетної та емпіричної частин. У рамках кабінетної частини було розглянуто наукові вітчизняні й міжнародні дослідження, правові засади регулювання питань сексуальних домагань у військовій сфері, проаналізовано результати офіційних запитів до Міністерств, військової прокуратури та громадських організацій щодо статистичної інформації, а також повідомлення на досліджувану тематику в ЗМІ. Емпірична частина дослідження проводилася з використанням якісних та кількісних дослідницьких методів. Вона базується на результатах репрезентативного опитування громадської думки щодо сексуальних домагань в ЗСУ, глибинних напівструктурованих інтерв'ю з військовослужбов(и)цями, експертних інтерв'ю та онлайн-опитування постраждалих від сексуальних домагань у військовій сфері.

Аналіз **юридичних аспектів** регулювання сексуальних домагань у військовій сфері був здійснений ГО «Всеукраїнська правозахисна організація “Юридична сотня”». Він містить огляд міжнародних нормативно-правових актів та приклади міжнародного досвіду, огляд національного законодавства та спеціального законодавства, зокрема таких документів, як: Закон України «Про статут внутрішньої служби Збройних Сил України», Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», Наказ Президента України від 04.09.1998 р. № 981/98 «Про Концепцію виховної роботи в Збройних Силах та інших військових формуваннях України», Наказ Міністерства оборони України від 10.04.2009 р. № 170 «Про затвердження Інструкції

про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України», Указ Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008 «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України».

Репрезентативне для дорослого населення України **опитування громадської думки** щодо сексуальних домагань у ЗСУ та на робочому місці було проведене КМІС в рамках всеукраїнського опитування «Думки і погляди населення України» (Омнібус). Опитування проводилося методом CATI (телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера; computer-assisted telephone interviews) на основі випадкової вибірки номерів мобільних телефонів з 22 до 27 вересня 2020 року. Було проведено 2000 інтерв'ю з особами віком від 18 років і старшими, які проживають на підконтрольній Україні території. Особи, які мешкають на території, яка тимчасово не контролюється владою України: АР Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької й Луганської областей — до вибірки не увійшли та не були опитані. Вибірка стратифікована за макрорегіоном проживання (Захід, Центр, Південь, Схід), типом населеного пункту (міський чи сільський), статтю і віком.

В рамках дослідницького проєкту було проведено **анонімне онлайн-опитування** серед військовослужбовиць і військовослужбовців та ветеранок і ветеранів. Онлайн-опитування було проведене з так званою розвідувальною метою, яка передбачала збір перших незалежних публічних статистичних даних із тематики, а також тестування інструменту для збору кількісних даних на таку чутливу і табуовану тему як сексуальні домагання у військовій сфері. Анкета також використовувалася для залучення респонденток та респондентів для глибинних інтерв'ю. Зважаючи на чутливість тематики й важкодоступність респондентів, вимоги щодо вибірки не встановлювалися. 165 осіб заповнили анкету. Отримані результати дають інформацію про тенденції щодо поширеності сексуальних домагань, дискримінації за статтю на робочому місці та шантажу на сексуальному ґрунті на робочому місці у військовій сфері, інформацію про кривдника та дії постраждалих від домагань.

Серед ризиків цього онлайн-опитування є ймовірність заповнення анкети особою з метою впливу на результати опитування, зокрема повторного заповнення анкети. Частково верифікація відповідей проводилася за відповідями на відкриті запитання анкети, проте повністю проконтролювати такі ризики в опитуванні неможливо.

Серед емпіричних якісних методів дослідження було використано **глибинні напівструктуровані інтерв'ю** з військовослужбовицями та військо-

вослужбовцями, а також експертні інтерв'ю. Протягом вересня-жовтня 2020 року було проведено 25 глибоких інтерв'ю з військовослужбовцями та військовослужбовцями. Серед них 18 жінок і 7 чоловіків. Опитування було орієнтоване на військових і цивільних працівниць і працівників ЗСУ та Нацгвардії. Рекрутинг респонденток та респондентів для глибоких інтерв'ю відбувався методом «снігової кулі», а також через онлайн-опитування. Респондентки та респонденти, які проходили онлайн-опитування і мали бажання більш детально розповісти про свій досвід, залишали контакти для подальшого інтерв'ювання. Оскільки жінки становлять більшість постраждалих від сексуальних домагань, з ним було проведено більше інтерв'ю, ніж з чоловіками. Інтерв'ю з військовослужбовцями були проведені для порівняння досвіду і погляду на досліджувану проблему, а також для отримання інформації про домагання щодо чоловіків. Метою глибоких інтерв'ю було зрозуміти досвід чоловіків та жінок, які працюють/працювали у військовій сфері та стикаються/стикалися з випадками сексуальних домагань: з якими видами сексуальних домагань вони мали справу, як поводитися, які це мало наслідки для них, які їхні погляди на поширеність проблеми сексуальних домагань у військовій сфері та рекомендації щодо налагодження ефективного механізму протидії сексуальним домаганням у військовій сфері.

Результати онлайн-опитування та глибокого інтерв'ювання не можна вважати репрезентативним для усього військового сектору України не лише через кількість опитаних, але й через те, що в дослідженні брали участь лише особи, які хотіли поділитися своїм досвідом. Зважаючи на те, що сексуальні домагання загалом, і у військовій сфері зокрема, — це табуована тема, поширеною поведінкою постраждалих чи свідків є не повідомляти про випадки, учасниками яких вони стали. Результати опитування дають інформацію не про% військових та цивільних у військовій сфері, які стикаються або стикалися з випадками сексуальних домагань, а про те, з якими випадками стикаються/стикалися військовослужбовці та військовослужбовці, про обставини в яких відбувалися домагання, та про поширеність замовчування таких випадків серед жінок та чоловіків, які служать та/або працюють у військовій сфері в Україні.

Для дослідження проблеми сексуальних домагань у військовій сфері було проведено 18 **експертних інтерв'ю**. Експертами були працівники/працівниці військових структур; адвокати та адвокатки, які працюють зі справами щодо сексуальних домагань не менше року; дослідники й дослідниці тематики сексуальних домагань; військові психологи; ци-

вільні психологи; капелани; представниці й представники громадських організацій, котрі працюють з військовими й ветеранами; представники й представниці громадських організацій, які працюють у сфері протидії ГЗН; захисту прав військових та/або ветеранів і мають досвід роботи не менше року; працівниці й працівники міжнародних організацій, які працюють з питаннями реформування військових структур, захисту прав жінок та ГЗН. Пошук експертів і експерток здійснювався за допомогою методів «ключових інформантів» та «снігової кулі». Метою експертних інтерв'ю було проаналізувати поширеність сексуальних домагань у військовій сфері, проблеми наявності інформації та статистичних даних про такі випадки, з'ясувати недоліки системи протидії сексуальним домаганням та зібрати рекомендації щодо вдосконалення механізмів протидії й запобігання сексуальним домаганням у військовій сфері в Україні.

Серед експертів дослідження історикині Марта Гавришко й Олеся Хромейчук, які мають понад 5 років практики досліджень жіночого військового досвіду і сексуального насильства під час збройних конфліктів, були ключовими інформантками у написанні підрозділу про виклики вивчення тематики сексуального насильства у військовій сфері.

Висвітлення проблематики сексуальних домагань у військовій сфері в ЗМІ проаналізовано методом **якісного контент-аналізу**. Вибірка формувалася виключно з онлайн-видань, проте частина з них є електронними копіями інших форматів медіа, які охоплюють і ту аудиторію, яка не користується інтернетом активно. Серед проаналізованих є публікації як у загальнонаціональних, так і у локальних медіа. Було відібрано 42 онлайн-публікації.

Використання якісних та кількісних соціологічних методів у цьому дослідженні дозволяє більш детально вивчити питання сексуальних домагань у військовій сфері в Україні. Поєднання декількох дослідницьких методів допомагає поглянути на питання поширеності домагань та ставлень до них, зрозуміти фактори, які сприяють поширенню цього явища та браку інформації щодо випадків сексуальних домагань у військовій сфері, зрозуміти наслідки домагань та сформувані рекомендації щодо протидії сексуальним домаганням у військовій сфері, базуючись на емпіричних даних і фактах.

Розділ 1

Теоретико-методологічний аналіз явища сексуальних домагань у військовій сфері

1.1. Термінологічні зауваги: сексуальне насильство і сексуальне домагання

Тамара Марценюк, Дзвенислава Щерба, Олексій Попович

У цьому дослідженні робоче визначення «сексуальні домагання» взяте із Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005) та доповнене визначеннями із міжнародних документів, зокрема, ООН і Міжнародної організації праці (МОП)⁹.

Сексуальні домагання — дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, психологічний тиск, посвистування, також недоречні зауваження, жарти, натяки чи коментарі щодо зовнішнього вигляду особи, віку, сімейного стану тощо) або фізично (жестикуляція, доторкання, поплескування, напади, примус до сексуального контакту), що принижують, обмежують свободу осіб, які перебувають у трудових, службових та інших відносинах. Оскільки в дослідженні передбачено вивчення проблематики сексуальних домагань саме у військовій сфері, із запропонованого робочого визначення сексуальних домагань виключено випадки домагань у приватній сфері, увагу зосереджено саме на публічних відносинах у професійній діяльності.

⁹ Чернявська Л. Сексуальні домагання на робочому місці — що говорить закон // Повага: кампанія проти сексизму. 18 лютого 2020 р. // <https://povaha.org.ua/seksualni-domahannya-na-robochomu-mistsji-scho-hovorvt-zakon>

В одному з термінологічних підходів¹⁰ розрізняють поняття сексуальних домагань (harassment) та сексуального насильства (assault), зараховуючи до останніх більш «серйозні» випадки насильства, як-то зґвалтування. Натомість під домаганнями маються на увазі сексуалізовані прохання та поведінка, що створюють ворожу атмосферу в робочому середовищі. Оскільки часто кваліфікація певного акту як сексуальне насильство (assault) чи сексуальне домагання (harassment) є проблемною, і, оскільки часто ті, хто вдаються до домагань, врешті вдаються й до більш тяжких форм сексуального насильства, описуючи феміністичний погляд на проблему сексуальних домагань, ми матимемо на увазі і більш тяжкі гендерно зумовлені злочини.

Детальніше про термінологічні особливості щодо сексуальних домагань і сексуального насильства в українському законодавстві розглянуто в підрозділі про юридичні аспекти досліджуваної проблематики. Далі зауважено про феномен сексуального насильства та домагань всередині армії та стосовно цивільного населення, а також проаналізовано його з позиції феміністичної критики.

1.2. Феміністичний погляд на проблему сексуальних домагань у військовій сфері

Дзвенислава Щерба, Олексій Попович

Тема гендерних аспектів насильства вивчена у працях Майкла Кіммела¹¹ та Джоан Нейджел¹², котрі акцентували увагу на взаємозв'язку **мілітаризму, маскуліності й сексуального насильства**. У цих працях критикується соціобіологічні та надмірно психологізовані пояснення сексуального насильства — таке виключення формує загальну феміністичну соціологічну рамку, у якій розробляються подальші пояснення та аналіз сексуального

¹⁰ Stander V., Thomsen C. Sexual Harassment and Assault in the U. S. Military: A Review of Policy and Research Trends // Military Medicine, № 181 (1), 2016, pp. 20–27.

¹¹ Кімел М. Гендероване суспільство. — К.: Сфера, 2003. — С. 373–409.

¹² Нейджел Дж. Маскуліність та націоналізм; гендер та сексуальність у творенні націй // Незалежний культурологічний часопис «І», № 27, 2003 // <http://www.ii.lviv.ua/n27texts/naeel.htm>

насильства. Так, Кімел показує, що нормативна маскулінна гендерна соціалізація вибудовується шляхом заохочення агресії й насильства, котрі перетворюються на санкціоновану форму самовираження.

Подібним чином Александра Кайлі¹³ зазначає, що зґвалтування не є природним потягом, блокованим культурними обмеженнями,— воно є символічним і буквальним запереченням особи, перетворенням її на об'єкт використання. Сексуальне бажання не пояснює зґвалтування — його пояснює бажання влади й домінування. Важливо зазначити, що це бажання утвердити владу виходить з відчуття власного безсилля і загрози, проєктованого на жінку.

Говорячи про феномен мілітаризму та виникнення насильства в межах цього феномену, яке нормалізується і стає частиною повсякдення, варто зазначити, що одним із ключових елементів мілітаризації, про який зазначала Синтія Енло¹⁴,— це уявлення про те, що чоловіки є природними солдатами, яке загострює гегемонну маскуліність, і фактично легітимуює агресію і насильство з боку військових, оскільки саме агресія вважається типово маскуліною рисою й часто знаходить схвалення в межах групи військових, які поділяють такі цінності. Таким чином і саме сексуальне насильство стає груповою практикою під час воєнних дій (наприклад, масові зґвалтування).

Варто також зазначити про важливість контексту стосунків експлуатованого домінування, про який зазначає Джошуа Голдстейн¹⁵. Так, під час воєнних дій цей феномен загострюється, оскільки участь жінок у збройних силах підважує конструкт гегемонної маскуліності, який тісно пов'язаний із феноменом мілітаризму і націоналізму. В результаті Голдстейн виокремлює три гіпотези:

- 1) посилення чоловічої сексуальності (зокрема, виправдання її активності та агресивності через важливість підтримки бойового духу) і водночас більше залучення жінок у секс-роботу з метою їхнього виживання;

¹³ Kylie A. War, Society and Sexual Violence: A Feminist Analysis of the Origin and Prevention of Wartime Rape, 2010 // <https://hilo.hawaii.edu/campuscenter/hohonu/volumes/documents/Vol08x04WarSocietyAndSexualViolence.pdf>

¹⁴ Енло С. Розплутати клубок мілітаризму: феміністичний аналіз і спротив // Критика феміністична. № 2. Березень 2019 р. // <https://feminist.krvtyka.com/ua/articles/rozplutatv-klubok-militaryzmu-feministychnyy-analiz-i-sprotyv>

¹⁵ Goldstein J. S. Conquests: Sex, Rape and Exploitation in Wartime. War and Gender.— Cambridge: Cambridge University Press, 2001.— Pp. 332–402.

- 2) посилення гендерованості стосунків домінування-підкорення з супутньою дегуманізацією «ворожої сторони», яка виправдовує сексуальне насильство з боку військових щодо жінок з протилежної сторони конфлікту;
- 3) більші очікування щодо участі жінок у «тилу» у репродуктивній та оплачуваній роботі.

Загалом ознаками, які сприяють **загостренню сексуального насильства під час війни**, є руйнація соціальних норм, які раніше могли б не схвалювати схожу поведінку чоловіків і передбачали б за неї санкції; фемінізація ворога, яка підкріплюється концептом гегемонної маскулінності та її загостренням під час війни, і стає результатом гомосексуальних зґвалтувань або кастрацій військовими інших військових задля їхнього приниження та символічного «позбавлення» статусу «справжнього чоловіка». Власне, саме зґвалтування вважається частиною війни й легітимується війною і мілітаристським дискурсом, оскільки жінки розглядаються як власність інших чоловіків, яку потрібно або захищати (знову ж таки, мова йде про загострення так званих «традиційних гендерних ролей» жінки як матері, дружини й берегині честі нації), або завоювати як трофей, відібравши її від чоловіків з іншого боку конфлікту та забравши ту саму «честь нації».

Дослідження, присвячені **сексуальним домаганням в армії США**, можна вважати феміністичними, оскільки вони, безумовно, інкорпорують гендерну оптику (наприклад, включаючи гіпермаскулінність в армійському середовищі як причину сексуальних домагань і насильства). Такі огляди показують, яким саме чином через конкретні практики та структуру армії маскулінність реалізується у домаганнях.

Так, Валері Штандер та Синтія Томсен¹⁶ у список потенційних **чинників сексуального насильства і домагань в армії** включають:

- Соціально-демографічні показники. Молодий вік і чоловіків, і жінок в армії підвищує ризики для перших — бути тими, хто домагаються, а для других — постраждалими. Окрім того, низький рівень освіти, неодруженість та низька позиція в соціальній ієрархії підвищують ризик постраждати від домагань¹⁷.

¹⁶ Stander V., Thomsen C. Sexual Harassment and Assault in the U. S. Military: A Review of Policy and Research Trends // *Military Medicine*, № 181 (1), 2016, pp. 20–27 //

¹⁷ Turchik J., Wilson S. Sexual Assault in the U. S. Military: A Review of the Literature and Recommendations for the Future // *Aggression and Violent Behavior*, № 15 (4), 2010, pp. 267–277 // doi:10.1016/j.avb.2010.01.005.

- Вербування та самовідбір. Майже 50% жінок в американській армії страждали від сексуального насильства в дитинстві й підлітковому віці, що принаймні вдвічі більше за аналогічний показник серед американок загалом¹⁸. Це важливо, оскільки попередній досвід жертви сексуального насильства є чинником повторення цього досвіду в майбутньому. Так, у дослідженні американок, котрі служать у американському флоті, було виявлено, що ті, хто вже мали досвід сексуального насильства в минулому, мають вп'ятеро вищий ризик страждати від такого насильства в армії¹⁹. Натомість серед чоловіків, котрі долучаються до армії, вдвічі більше тих, хто вже ґвалтували жінку на момент залучення.
- Військовий спосіб життя. З сексуальними домаганнями та насильством пов'язуються пияцтво, висока мобільність та казарми, де поширена сексуальна активність.
- Військова культура. До елементів військової культури, що сприяють сексуальним домаганням, відносять сексуалізовану і насильницьку мову, легітимацію і наголос на насильстві загалом, гіпермаскулінність, здатність об'єктивувати інших людей, повне підкорення вищому керівництву, високу згуртованість групи та деіндивідуалізацію²⁰.
- Військова структура та політика. Армія є структурою, де домінують чоловіки, що створює нерівність у доступі до організаційних ресурсів, що призводить до ситуації, коли жінки-військові одночасно є нижчими за рангом і бажаними сексуальними об'єктами для чоловіків. Окрім того, політики та закони в армії можуть мати негативний вплив на схильність жінок рапортувати про сексуальні домагання і насильство²¹. Зокрема, у дослідженні жінок-військових з Повітряних сил США було виявлено низку проблем, що блокують рапортування про сексуальні домагання і насильство. До таких належать страх порушення конфіденційності, сором, відчуття зради групи та інші. Відсутність адекватних знань про проблему у тих, хто мають справу з рапортами про сексуальне насильство, також

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

сприяє низькому рівню рапортування про сексуальні домагання і насильство в армії²².

Практики правоохоронних органів в цивільному світі посилюються у військовому середовищі. Дослідниці-феміністки дедалі частіше наголошують на тому, що певним формам насильства надається пріоритет у висвітленні випадків, а також у відкритті й веденні кримінальних проваджень²³. Правоохоронні органи можуть розглядати домагання лише у складі інших «серйозних» злочинів, що означає, що «не включені» злочини замовчуються, постраждалі не отримують належної допомоги й підтримки, а винна особа позбавлена відповідальності за вчинені дії.

Своєю чергою, Карл Кастро та ін.²⁴ приділяють чимало уваги не завжди очевидним нюансам армійської культури, котра сприяє сексуальному насильству. Так, вони виокремлюють такі чинники:

- Велику вагу досягнень. Наголос на досягненнях в армії може створювати ситуацію, коли звинувачення в бік тих, хто добре показали себе на місії, відкидаються. Це посилюється тоді, коли кривдник цілеспрямовано вибирає жертвою ту, чий досягнення є нижчими за середні.
- Культуру вирішення проблем на найнижчому із можливих рівнів. Історично в армії прийнято вирішувати конфлікти особисто, без звернень до керівництва. Це створює низку ризиків. Зокрема, це дозволяє більшій частині домагань залишатися нерепортованими, а аб'юзеру — обирати нових жертв аж поки не знайде ту, хто не буде чинити опір. Також ускладнює озвучування проблеми ситуація, коли кривдник є вищим у військовій ієрархії, ніж жертва.
- Командний дух. Через велику важливість команди в армії жінки можуть відчувати, що вони «зраджують» команду, рапортуючи про домагання з боку одного з її членів, хоча зрадником насправді є кривдник (тому що він змушує інших почуватися небезпечно на службі).
- Тягар відповідальності лідера. Вищі за рангом офіцери є відповідальними за вільне від домагань середовище. Відчуття провини

²² Там само.

²³ Henry N. Theorizing Wartime Rape: Deconstructing Gender, Sexuality, and Violence // *Gender and Society*, № 30 (1), 2016, pp. 44–56. // <http://www.istor.org/stable/24756163>.

²⁴ Castro C., Kintzle S., Schuyler A., Lucas C., Warner C. Sexual Assault in the Military // *Current Psychiatry Reports*, № 17 (7), 2015, doi:10.1007/s11920-015-0596-7.

може сприяти запереченню і нерозслідуванню «несерйозних» випадків сексуальних домагань.

- Програми з виховання стійкості. Парадоксально, але військові програми виховання стресостійкості можуть сприяти зниженню рапортування сексуальних домагань, оскільки жінка, котра рапортує про домагання, самою цією дією визнає себе «слабкою» і нездатною самостійно розв'язувати свої проблеми.
- Завеликий акцент на формальній освіті щодо сексуальних домагань. Вимоги пройти формальні тренінги не завжди сприяють глибшому усвідомленню проблеми.

Загалом результати досліджень свідчать, що неможливо не проблематизувати армію як структуру у розгляді проблематики сексуальних домагань всередині неї, оскільки видається складним ліквідація насильства у структурі, котра базується на його обов'язковому застосуванні та культивуванні.

1.3. Виклики вивчення тематики сексуального насильства

*Дар'я Васюта, Ірина Журавська, Єгор Матвєєв,
Тамара Марценюк*

Тематика сексуального насильства є непростю для вивчення не тільки у сучасних суспільствах, а й в історичному аспекті. У цьому підрозділі розглянуто виклики вивчення цієї тематики, які сформульовані на основі фахової літератури, а також двох експертних інтерв'ю з історикинями Мартою Гавришко й Олесею Хромейчук.

Перший виклик — це **новизна тематики** сексуального насильства на війні в історичній науці. Наприкінці XIX століття згвалтування, яке зазвичай розглядалося як прикрий, але неминучий наслідок збройного конфлікту, не було зараховано до числа актів, заборонених законами війни²⁵. Про згвалтування лише опосередковано згадувалося в Гаазькій конвенції 1907 року, де від окупаційних армій вимагалось поважати «сімейну честь і права, життя людей та приватну

²⁵ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя.— Харків: Віват, 2016.— С. 368–369.

власність»²⁶. Мали місце розслідування злочинів ворогів сторонами конфлікту під час Першої світової війни, у них наводилася кількість зґвалтувань, здійснених на захоплених територіях, проте метою було створення негативного портрета ворога²⁷.

Однак, попри те, що насильство скоєне щодо жінок зі сторони ворога не було винятковим явищем, немає жодних доказів того, що це сталося у великих масштабах. Дане питання було порушене на Мирній конференції 1919 року у Парижі. Після цього тема насильства швидко зникла з обговорень. Лише в 1949 році, після Другої світової війни, коли сексуальне насильство набуло набагато більших масштабів, зґвалтування було офіційно заборонено законами війни²⁸.

Про випадки сексуального насильства всередині армії відомо не так багато, оскільки ця тема почала висвітлюватися лише за часів Другої світової війни. І хоча чоловіки також потерпають від сексуального насильства у військових структурах, але саме аналіз зміни ролі жінки у військовій сфері (окрім посад, пов'язаних з господарською діяльністю та медичною допомогою, жінки отримали можливість воювати нарівні з чоловіками) став відправною точкою для дослідження теми сексуального насильства всередині збройних структур.

Другий виклик — це **зв'язок тематики сексуальних домагань із гендерною рівністю** та гендерними аспектами військової служби. Важливість же вивчення даної теми полягає у реалізації результатів як бази для побудови державної політики гендерної рівності, яка потребує комплексного підходу, як от залучення досліджень з гендерної тематики. Ця політика може стати реальною протидією дискримінації та засобом зниження кількості сексуальних домагань в армії²⁹.

²⁶ «Сімейна гідність і права, життя фізичних осіб і приватна власність, а також релігійні переконання і обряди повинні поважатися» // IV КОНВЕНЦІЯ про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Стаття 46 // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

²⁷ Rivière A. Rape // International Encyclopedia of the First World War // <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/rape>

²⁸ Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

²⁹ Наливайко І. Оборонний сектор і гендерна рівність: є навчання і радники, на часі — протидія сексуальним домаганням // Жінки — це 50% успіху України. 28 вересня 2020 р. // <https://50vidsotkiv.org.ua/oboronnyi-sektor-i-genderna-rivnist-ye-navchannya-i-radnykv-na-chasi-protivdiva-seksualnvm-domagannvam>

Коли постає питання вивчення жіночого досвіду на війні, одразу з'являється тема сексуального насильства (інтерв'ю з Олесею Хромейчук). Проте існує широке коло питань, які насправді в Україні є маргіналізованими, недооціненими. Так, історикиня Олесь Хромейчук зазначає, що важливою є інституалізація сексуального насильства як сфери досліджень і формування української школи щодо них.

Під час досліджень даної теми з'являються виклики на кожному з етапів роботи. Наприклад, поширеними є проблеми з пошуком джерел, а також явище обмеження доступу до респонденток з боку чоловіків.

«...були випадки, я спочатку проходила інтерв'ю з тим чоловіком gatekeeper-ом, для того, щоб потім змогти мати інтерв'ю вже з жінкою, до якої я прийшла, з респонденткою» (інтерв'ю з Олесею Хромейчук).

Хоча ще за часів Першої світової війни жінка взяла зброю до рук³⁰, Друга світова була переломним моментом як для всього жіноцтва, так і для військових через те, що ці категорії перетнулися, як ніколи раніше не перетиналися. Вперше в історії масового характеру набули випадки безпосереднього залучення жінок до бойових дій, що було безпрецедентною подією для культури тих часів (інтерв'ю з Мартою Гавришко).

Друга світова війна змінила гендерні ролі в арміях, причому, як у регулярних, так і в партизанських. Жінки все частіше почали займати напівмілітарні та мілітарні ролі. Вони виконували не тільки ті функції, які традиційно асоціювалися з жіночими завданнями (як от емоційна підтримка, медична допомога, господарська діяльність), а й займали суто бойові пости. Так, у Червоній армії воювало близько 1000000 жінок (інтерв'ю з Мартою Гавришко).

Третій виклик — це **критичне переосмислення поняття маскуліності**, яке пов'язане з війною та сферою безпеки й оборони. У результаті вивчення проблематики сексуального насильства (як в умовах сьогодення, так і в історичній перспективі), важливою є відповідь на питання, які культурні та соціальні утворення можуть зумовлювати цей процес. Центральним поняттям у такому аналізі є критичне переосмислення маскуліності, що має безпосередній зв'язок із підходом «традиційного» домінантного становища чоловіків щодо жінок.

Гіпермаскуліністю називається явище, яке передбачає демонстрацію перебільшених форм мужності, фізичної сили та сексуальності.

³⁰ Ляхова У. Роль женщин в Первой мировой войне // <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-zhenschin-v-pervov-mirovov-voivne>

З визначенням гіпермаскулінної особистості пов'язані три характеристики: позиціонування насильства як суто чоловічого атрибуту, романтизація небезпеки й конфліктності та зневажлива поведінка щодо носіїв фемінності³¹.

Сексуальне насильство, яке може виражатися через домагання, відбувається через те, що чоловіки із надмірним сприйняттям власної маскулінності відчують загрозу з боку жінок, які дедалі частіше стають їхніми колежанками у військовій сфері. Окрім того, чоловіків можуть вважати слабкими (тобто недостатньо маскулініми) їхні колеги-чоловіки, а, отже, вони відчують постійну потребу доводити свою мужність за допомогою використання насильницької мови та поведінки³².

Також чоловіче гіпермаскуліне сприйняття себе та оточуючого середовища може сприяти створенню ілюзії права на регулярність статевих актів (обов'язок у наданні сексуальних послуг з боку слабших, фемінних). У випадках подібної агресивної сексуалізації відбувається об'єктивізація тих, хто залучається до цього насильства. Часто такі відносини переплітаються з патріархальними уявленнями про місце жінки в соціумі. Так чоловіки іноді вбачають в обов'язках військових-жінок залучення до сексуальних дій.

Історикиня Марта Гавришко описує ставлення чоловіків до жінок у військовій структурі. Так деякі з цих чоловіків розглядали жінок саме як сексуальний об'єкт, незалежно від бойового досвіду та висловлення небажання вступу у статеві відносини з чоловіками: «Вони думали, що дівчата прийшли на війну, щоб їх розважати... Вони заважають жінкам воювати»³³. Така ситуація й наразі залишається актуальною через відтворення гіпермаскуліних практик, що призводить до пригнічення носіями маскулінності жінок, представників квір-спільноти та етнічних меншин (інтерв'ю Олесею Хромейчук).

Прояви ознак гіпермаскулінності присутні й у відносинах між командиром та підлеглим, де перші вдаються до сексуальних домагань з огляду на те, що мають домінуючу ієрархічну позицію. Сексуальне насильство —

³¹ Craig R. Hypermasculinity // Encyclopedia Britannica // <https://www.britannica.com/topic/hypermasculinity>

³² Hunter M. Honor Betrayed: Sexual Abuse in America's Military. Fort Lee: Barricade, 2007. — 355 p.

³³ Гавришко М. «Вони думали, що дівчата прийшли на війну, щоб їх розважати»: сексуальне насильство і армія // Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 14 липня 2016 p. // <http://uamoderna.com/blogv/marta-havrshko/sexual-violence-women-ato-upa>

це явище, яке саме по собі є близьким до процесу встановлення ієрархії (інтерв'ю з Мартою Гавришко). Особливо ж інтенсивними проявами насильства сексуального стають ситуації, коли обидві сторони конфлікту знаходяться на різних щаблях, закріплених не лише неформально, культурно, а й у формальних актах, а говорячи про армію,— у званнях.

Також часто сексуальні домагання стають інтегральним компонентом у просуванні сходинок кар'єрної драбини. Так командири пропонують підлеглим певні бартерні умови, які більш відомі як «quid pro quo» (послуга за послугою) домагання³⁴. Такі ситуації є особливо небезпечними через спокусу отримати привілеї соціальної мобільності, а також через шантаж не одержати підвищення в іншому випадку. Це породжує страх втратити їх у разі викриття способу їхнього отримання старшим за званням, чим той може користуватися, все більше віддаляючись від моделі відносин, побудованій на повазі один до одного.

Феномен сексуального насильства у відносинах «командир/ка-підлеглий/ла» набув розповсюдження через сумісне накладання соціальних норм та патріархальних установок українського суспільства ХХ століття й ієрархічної владної диспропорції чоловіків та жінок у війську. Тому необхідним стало вживання превентивних механізмів для його подолання.

Історії жінок, які зазвичай стають постраждалими від сексуального насильства, замовчуються. На думку історикіні Олесі Хромейчук, війна аж ніяк не є чоловічим світом, вона просто репрезентується як така. Більшість джерел написані чоловіками, для чоловіків і про чоловіків. Прямих згадок про те, що жінки брали участь у збройних конфліктах або відчували певний утиск своїх прав під час них, не було досить довгий час. Не кажучи вже про сексуальне насильство на війні всередині армії. Існувало розуміння, що це є злочин, але той, що розголошувати непотрібно, щоб «не виносити сміття з хати»³⁵. Такий підхід відтворювався й постраждалими жінками, які замовчували досвід сексуального насильства через бажання зберегти власну гідність і відповідне становище у спільноті³⁶.

³⁴ Bargains A. Sexual Harassment, Assault: See It! Report It! Stop It! // United States Army, 2014 // https://www.army.mil/article/140508/sexual_harassment_assault_see_it_report_it_stop_it

³⁵ Хромейчук О. Де місце жінок в українській політиці пам'яті? // openDemocracy. 12 жовтня 2016 р. // <https://www.opendemocracy.net/en/odr/de-mistse-zhinok-ukrainska-politika-pamvati>

³⁶ Гавришко М. З'ясування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні // Голокост і сучасність, № 1 (17), 2019, с. 10–30.

Але й у рамках формування наукового дискурсу на рівні самої проблеми існували вкорінені у воєнну історію перешкоди:

«Нюрнберзький трибунал, який судив Німеччину, нацистських злочинців, не порушив питання сексуальних злочинів німців ні на жодній території, ні щодо єврейок, ні щодо слов'янських жінок, ні щодо питань насильства в західній Європі. Тобто Нюрнберзький трибунал фактично задав тон і тому, що сексуальне насильство замовчувалось, тому що говорити про нього було не вигідно різним сторонам» (інтерв'ю з Мартою Гавришко).

Та все ж опитані дослідниці зауважують, що недостатньо мати лише бажання надати розголошу та вивчити дану тему, потрібно також запастися терпінням та уважністю під час проведення інтерв'ю, адже жінки не завжди готові розповідати про свій досвід. Не менш важливим завданням також є створення безпечного і комфортного простору для того, щоб респондентки могли поділитися своїми переживаннями. Як зазначає дослідниця Олеся Хромейчук у своєму інтерв'ю, ветеранки не готові одразу розповісти власну історію, вони завжди воліють спершу розповісти про важливих відомих чоловіків. І частіше за все доводиться читати «між рядків», щоб зрозуміти зміст.

Можливо, що тема методології досліджень сексуального насильства на війні є дискусійною, проте і Марта Гавришко, і Олеся Хромейчук вважають, що потрібно говорити про всі ці теми. Бо якщо їх не обговорювати, то взагалі не буде шансів на зміни. А зміни ці, безсумнівно, є необхідними, оскільки історії, пов'язані з насильством, сексизмом, гомофобією, все ще виникають у військовому середовищі.

Висновки до розділу

Сексуальне насильство та сексуальні домагання є наслідком інших більш системних проблем інституції армії. У дослідженнях зазначено про культивування токсичної маскулінності, обов'язковим елементом якої є заохочення агресії та схвалення агресивної сексуальної активності та насильницької поведінки в чоловіків, зокрема через групові практики. Також йдеться про підтримку патріархатних норм, заснованих на збереженні традиційних гендерних ролей, що зумовлює як сексизм і сексуальні домагання до жінок всередині армії, так і фемінізацію ворога і виправдання насильства стосовно жінок так званої «ворожої сторони», оскільки їх ототожнюють з трофеєм, який потрібно завоювати й здобути на війні; а також культ насильства і мілітаризму всередині інституції.

Загалом аналізуючи проблему сексуальних домагань і сексуального насильства в армії з феміністичної перспективи, можна виокремити такі особливості: загострення гендерованості та встановлення відносин «підпорядкування-домінування» між чоловіками й жінками у воєнних умовах, які фактично культивують ГЗН та спричиняють подальшу стигматизацію постраждалих; легітимація насильства через гендерні стереотипи та мілітаристський дискурс, який виправдовує насильство через розгляд жінки з перспективи традиційних гендерних ролей як сексуального об'єкта; культивування насильства всередині інституції армії, що в майбутньому стає підґрунтям для вчинення і виправдання сексуального насильства. Дослідники та дослідниці пропонують різні шляхи вирішення проблеми сексуального насильства всередині армії — від змін у законодавстві та прийняття політик з протидії сексуальним домаганням і сексуальному насильству всередині інституції армії, проведення тренінгів з питань гендерної недискримінації для військових до критики та перегляду самої інституції армії як такої, що культивує насильство.

Залучення більшої кількості жінок до військової справи стало викликом для культу гегемонної маскулітності. Та незважаючи на це, складно стверджувати про ефективність таких змін щодо боротьби з сексуальним насильством. Зі збільшенням представниць жіночої статі в секторі безпеки й оборони збільшується кількість і ризик зґвалтувань. Лише з початком висвітлення цієї тематики, завдяки тим, хто наважилися поділитися своїми історіями, зараз можна вести мову про деяку позитивну динаміку в цій сфері.

Розділ 2

Регулювання проблематики сексуальних домагань у військовій сфері

2.1. Юридичні аспекти регулювання сексуальних домагань у військовій сфері

Юлія Морій, Мар'яна Рибій, Марія Звягінцева, Вікторія-Наталія Фацієвич, Вікторія Івасик

I. Огляд міжнародних нормативно-правових актів

Норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального законодавства є основою для розуміння того, як сьогодні розглядають внутрішньовійськові сексуальні злочини.

Міжнародне гуманітарне право — це сукупність норм, які прагнуть захистити учасників збройних конфліктів від наслідків війни³⁷. Його сучасний режим бере початок із 1949 року, коли було прийнято Женевські конвенції: (1) про поліпшення долі поранених та хворих у регулярних арміях³⁸, (2) про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі³⁹, (3) про поводжен-

³⁷ What is International Humanitarian Law? // Advisory Service on International Humanitarian Law. June 2004 // https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/what_is_ihl.pdf

³⁸ Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949 р. // Документ 995_c23 // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text

³⁹ Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12.08.1949 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text

ня з військовополоненими⁴⁰, (4) про захист цивільного населення під час війни⁴¹. На відміну від попередніх домовленостей⁴², Женевська конвенція (5) чітко визначає, що «Жінки потребують особливого захисту від будь-якого зазіхання на їхню честь, і, зокрема, захисту від зґвалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність» (ст. 27). Загалом норми цієї ж конвенції не визначають акти сексуального насильства як «серйозне порушення»⁴³. Таким чином, цими положеннями засуджуються такі протиправні дії як зґвалтування, однак вони захищають військовослужбовців від неправомірної поведінки лише тоді, коли останні вчиняються солдатами з армії ворогів, а не по відношенню щодо своїх побратимів чи посестер⁴⁴.

Міжнародне кримінальне право спрямоване на притягнення осіб до відповідальності за правопорушення, які міжнародна спільнота визначає як особливо резонансні. Його витоки беруть початок від Нюрнберзького (1945–1946) і Токійського процесів (1946–1948) після Другої світової війни, які визнали окремих державних суб'єктів відповідаль-

⁴⁰ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 27.07.1929 р. // Документ 995_153, редакція від 08.02.2006 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

⁴¹ Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

⁴² Зокрема див. Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими від 27.07.1929 р. (Відповідно до конвенції заборонено несправедливе ставлення до особи через її стать. Більше того, заборонено сексуальну експлуатацію жінок, які служили в армії медсестрами або допоміжним персоналом) // Документ 995_153, редакція від 08.02.2006 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

⁴³ Під «серйозними порушеннями» в Женевській конвенції (4) розуміють: «Серйозні порушення, ... становлять такі порушення, що охоплюють такі дії, якщо їх здійснено проти осіб або власності, які перебувають під захистом цієї Конвенції: умисне вбивство, тортури або нелюдяне поводження, зокрема біологічні експерименти, які умисно спричиняють великі страждання чи серйозні травми тілу чи здоров'ю, нелегальна депортація чи переведення або нелегальне ув'язнення особи, що перебуває під захистом, примушення особи, що перебуває під захистом, служити в збройних силах ворожої держави, або умисне відбирання в особи, що перебуває під захистом, прав на справедливий і офіційний судовий процес, рекомендований цією Конвенцією, захоплення полонених і широкомасштабне руйнування і привласнення власності, не виправдане воєнною необхідністю, і здійснюване незаконним чином і безцільно» (ст. 147).

⁴⁴ Для прикладу, ст. 5 Женевської конвенції (1929) прямо зазначає, що «[Ц]я Конвенція застосовується до осіб, ... з моменту, коли вони підпадають під владу супротивника, до їхнього остаточного звільнення та репатріації]. У Женевських конвенціях 1949 також йдеться про права військових противників та військовополонених.

ними за різні військові злочини, злочини проти миру та злочини проти людства. Ці трибунали важливі в контексті послаблення державного суверенітету та національного законодавства в умовах міжнародної поваги та пріоритетності прав людини. Наступні ж трибунали щодо Руанди (1994–2015) та Югославії (1993–2017) сприяли визнанню сексуальних злочинів як порушення міжнародного права⁴⁵. Сучасний міжнародний кримінальний режим виник із набранням чинності у 2002 році Римського статуту⁴⁶ та створенням Міжнародного кримінального суду, однак його юрисдикція поширюється лише щодо правопорушень держав-учасниць Статуту⁴⁷.

Римський статут сприяє більшому визнанню сексуальних злочинів в міжнародному праві. Так, у ст. 7 зґвалтування прямо визначено як злочин проти людства, як і будь-які інші форми сексуального насильства. Також, відповідно до ст. 8 Римського статуту, зґвалтування та інше сексуальне насильство вважається грубим порушенням Женевських конвенцій (1949) та визнається військовим злочином. Як наслідок, у 2013 році на конференції Великої вісімки було прийнято Декларацію про запобігання сексуальному насильству в умовах конфлікту⁴⁸. Це призвело до встановлення заборони зґвалтування як імперативної норми, яка є фундаментальним принципом міжнародного права.

МКС є найбільш перспективним суб'єктом регулювання внутрішньовійськових сексуальних злочинів з огляду на його повноваження забезпечувати дотримання законів проти осіб, які вчинили сексуальні злочини. Однак такі злочини як геноцид, злочини проти людяності та військові злочини, передбачені Римським статутом, прямо не охоплюють внутрішньовійськове сексуальне насильство.

⁴⁵ Зокрема див. Prosecutor v. Akayesu, 1998, Case No. ICTR 96–4–T, para 686–696 (справу, в якій Міжнародний трибунал щодо Руанди визнав, що зґвалтування є злочином проти людства) // http://www.worldcourts.com/ictf/eng/decisions/1998.09.02_Prosecutor_v_Akayesu.pdf. А також Prosecutor v. Kunarac, 2001, Case No. IT-96–23–T & IT-96–23/1–T, para 217–284 (справу, в якій визнано, що зґвалтування є військовим злочином, а також злочином проти людства) // <https://www.icty.org/x/cases/kunarac/tiug/en/kun-ti010222e.pdf>

⁴⁶ Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. // Документ 995_588, редакція від 16.01.2002 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

⁴⁷ 20 січня 2000 року Україною підписано Римський статут, однак досі не ратифіковано.

⁴⁸ Declaration on Preventing Sexual Violence in Conflict // Foreign and Commonwealth Office G8 UK, 2013 // <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/g8-declaration-on-preventing-sexual-violence-in-conflict>

Так, «геноцид» вимагає наміру знищити повністю або частково яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу (ст. 6 Римського статуту). «Злочини проти людяності» можуть бути вчинені лише проти цивільних осіб (ст. 7 Римського статуту), а «військові злочини» у першу чергу стосуються грубих порушень Женевських конвенцій 1949 року, які охоплюють лише цивільних постраждалих (ст. 8 Римського статуту).

Міжнародне право прав людини також відіграло важливу роль у міжнародному визнанні сексуальних злочинів. Міжнародне право в галузі прав людини створюється через сукупність договорів та організацій, що просувають звичаї поведінки, які вимагають справедливого та рівного ставлення до всіх людей. Найбільш важливим міжнародним органом у цьому контексті є Організація Об'єднаних Націй (ООН), яка була створена в 1945 році. Хоча рішення кримінальних трибуналів після Другої світової війни відображали прихильність міжнародного співтовариства до викорінення сексуальних злочинів, ООН першою почала звертати увагу на необхідність цього та створила основу для подальших подій, що сприяли визнанню сексуальних злочинів. Так, ООН чітко визнає гендерну рівність у преамбулі свого Статуту⁴⁹, у Загальній декларації прав людини (ст. 1–2)⁵⁰, а також через створення Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (CEDAW). У 1979 році CEDAW було прийнято Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок⁵¹, яка вперше заборонила всі форми дискримінації жінок, визнавши тим самим таку дискримінацію на міжнародному рівні. Неофіційно цю конвенцію ще називають «Біллем про права жінок». Починаючи з 1970-х років, CEDAW видав понад 30 загальних рекомендацій, які є обов'язковими для всіх учасників Конвенції. Завдяки CEDAW сексуальне насильство було визнано формою гендерної дискримінації

⁴⁹ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного суду від 26.06.1945 р., Сан-Франциско // Документ 995_010, редакція від 16.09.2005 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

⁵⁰ Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Документ 995_015 // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

⁵¹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. // Документ 995_207, редакція від 06.10.1999 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

(зокрема рекомендації № 28 та № 30)⁵². Водночас міжнародне право прав людини також не містить окремого визначення внутрішньовійськового сексуального насильства, незважаючи на той факт, що має на меті сприяти рівності всіх людей.

Таким чином, незважаючи на значний прогрес міжнародної спільноти в просуванні гендерної рівності, а також збільшення визнання сексуальних злочинів у рамках міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та міжнародного кримінального права, внутрішньовійськові сексуальні злочини прямо не визначаються міжнародним правом.

Приклади досвіду інших країн щодо вирішення проблеми внутрішньовійськових сексуальних домагань

Проблема гендерно зумовленого насилля актуальна для всіх армій світу. Як видно із наведеного нижче, єдиної правильної формули вирішення проблеми сексуальних домагань у арміях світу не має. Країни йдуть різними шляхами законодавчого врегулювання, однак спільним для них є те, що сексуальні домагання визнаються кримінальним проступком та/або злочином.

Нижче розглянемо в загальних рисах законодавство деяких країн з огляду на:

- законодавство, яким в основному врегульовано питання сексуальних домагань в армії (загальним чи спеціальним);
- наявність системної політики та стратегій щодо зменшення рівня внутрішньовійськових сексуальних домагань;
- наявність окремого органу та/або спеціального персоналу, який уповноважений займатися справами щодо сексуальних домагань;
- юрисдикція справ щодо сексуальних домагань в армії (військової чи цивільні суди);
- наявність мереж підтримки жінок у збройних силах.

⁵² Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок № 1–37 // Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women. 2019 // <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf>

Приклади країн, де проблема сексуальних домагань в армії регулюється загальним законодавством

Прикладами країн, у яких питання сексуальних домагань військовослужбовців регулюється загальним законодавством (без прийняття окремих нормативно-правових актів для військовослужбовців) можна назвати Норвегію, Бельгію, Хорватію і Болгарію.

Так, у Хорватії в 2001 році шляхом внесення відповідних змін до Конституції⁵³ гендерна рівність була віднесена до найвищих цінностей конституційного ладу країни. А в 2003 парламент країни прийняв Закон «Про гендерну рівність»⁵⁴, направлений на запобігання дискримінації за ознакою статі. Зокрема, її було визначено як нерівність у всіх її формах: пряма, непряма, домагання, сексуальне домагання. Трудовий кодекс країни від 2011 року також включає питання сексуальних домагань, зокрема у главі 5⁵⁵.

Схожого підходу щодо внутрішньовійськових сексуальних домагань також дотримується і Норвегія. У трудовому законодавстві країни закріплено принцип нульової толерантності до сексуальних домагань. У розділі 4–3 Закону «Про робоче середовище»⁵⁶ забороняються сексуальні домагання. Більше того, захист від сексуальних домагань передбачений розділом 13 Закону «Про рівність та боротьбу з дискримінацією»⁵⁷.

Варто зазначити і про цікавий досвід Бельгії щодо вирішення проблеми сексуальних домагань, в тому числі і військовослужбовців. Так, у країні в доповнення до загального законодавства, зокрема Закону «Про добробут працівників під час виконанні своїх обов'язків»(1996)⁵⁸,

⁵³ Constitution of the Republic of Croatia, 2001 // <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/hr/hr060en.pdf>

⁵⁴ Gender Equality Act, Croatia, 2003 // <https://www.ilo.org/dvn/natlex/docs/ELECTRONIC/64728/64195/F1532941299/HRV64728%20English.pdf>

⁵⁵ Labour Act, Croatia, 2011 // [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/JOIN/2013/493016/IPOL-FEMM_NT\(2013\)493016_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/JOIN/2013/493016/IPOL-FEMM_NT(2013)493016_EN.pdf)

⁵⁶ Act Relating to Working Environment, Working Hours and Employment Protection, Etc. (Working Environment Act). Norway, 2005 // <https://www.arbeidstilsynet.no/globalassets/regelverkspdfer/working-environment-act>

⁵⁷ Equality and Anti-Discrimination Act, Norway, 2018 // https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2017-06-16-51#KAPITTEL_2

⁵⁸ Act of 4 August 1996 on Well-Being of Workers in the Performance of Their Work, Belgium // Belgian Official Gazette. 18 September 1996 // <https://employment.belgium.be/sites/default/files/content/documents/Welzijn%20op%20het%20werk/EN/Act%20of%204%20August%201996%20on%20well-being%20of%20workers%20in%20the%20performance%20of%20their%20work.pdf>

у 2014 році було прийнято Закон «Про боротьбу з сексизмом у публічних місцях»⁵⁹. Останній, визнає «сексизм» кримінальним злочином, що карається позбавленням волі від одного місяця до одного року та штрафом від 50 до 1000 євро (ст. 3).

У Болгарії в 2003 було прийнято Закон «Про захист від дискримінації»⁶⁰, який фактично є кодифікацією всіх антидискримінаційних норм, які були розпорошені по різних нормативно-правових актах країни, в тому числі щодо питань сексуальної дискримінації.

Приклади країн, де проблема сексуальних домагань в армії регулюється спеціальним законодавством

На противагу наведеному вище, Канада та Австралія є прикладами тих країн, де проблема сексуальних домагань в армії детально прописана в спеціальному законодавстві.

Зокрема, законодавство щодо врегулювання випадків сексуальних домагань в австралійських збройних силах включає:

- інструкцію № 35–4 «Повідомлення та розгляд справ щодо сексуальних проступків»⁶¹;
- інструкцію № 35–3 «Управління та звітування про неприйнятну поведінку»⁶²;
- інструкцію № 45–2 «Повідомлення про інциденти»⁶³;
- посібником із розгляду скарг та альтернативних способів їхнього вирішення⁶⁴, яким визначено процедури звітування про сексуальне насильство.

Схожим є підхід і Канади, де питання сексуальних домагань в армії детально врегулювано на всіх етапах розгляду справи, зокрема:

⁵⁹ Law to Combat Sexism in the Public Space, Belgium, 2014 // http://www.ejustice.iust.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=2014052240&table_name=loi

⁶⁰ Protection Against Discrimination Act, Bulgaria, 2003 // https://www.legislationline.org/download/id/7046/file/Bulgaria_anti-discrimination_act_2003_2006_am.pdf

⁶¹ Defense Instruction (General) on Reporting and Management of Sexual Misconduct № 35–4, Australia, 2014 // https://www.defenceyouth.gov.au/media/1256/gp35_04.pdf

⁶² Defense Instruction (General) on Management and Reporting of Unacceptable Behavior № 35–3, Australia, 2009 // <https://www.defglis.com.au/resources/UnacceptableBehaviour.pdf>

⁶³ Defense Instruction (General) on Reporting and Management of Notifiable Incidents № 45–2, Australia, 2010 // <https://www.defenceyouth.gov.au/media/1258/ga45-02.pdf>

⁶⁴ The Complaints and Alternative Resolutions Manual, Australia // <https://www.righttoknow.org.au/request/3636/response/9888/attach/2/CARM%20Chap%201.pdf>

- перевірки повідомлень про інцидент (Директива військової прокуратури щодо політики попереднього скринінгу № 002/00)⁶⁵;
- розгляду справи та визначення юрисдикції, яка буде займатись справою (військова чи цивільна) (Директива військової прокуратури щодо перегляду звинувачень № 003/00)⁶⁶;
- порядок спілкування з постраждалими (Директива щодо сексуальних проступків № 004/00⁶⁷, Директива щодо реагування на потреби постраждалих № 007/00⁶⁸).

Окремо варто виділити ізраїльський Закон «Про військове правосуддя» (1955), яким врегульовано внутрішню судову систему ізраїльських сил оборони та детальні процесуальні правила проведення військових судів, у тому числі слідчих дій при досудовому розгляді⁶⁹. Цей Закон регулює дисциплінарні процедури у випадку виявлення сексуальних правопорушень. Після рішення про реєстрацію даних щодо військових сексуальних домагань, Кнессет (парламент Ізраїлю) ухвалив Закон «Про запобігання сексуальним домаганням»⁷⁰, який включає спеціально орієнтовану на ізраїльську систему оборони термінологію. Ним не лише було визнано сексуальні домагання в збройних силах кримінальним злочином, але також передбачено можливість потерпілому в такій справі подати цивільний позов проти нападника.

⁶⁵ DMP Policy Directive 002/00 on Pre-Charge Screening, Canada, 2000 (updated 2018) // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/policies-standards/legal-policies-directives/pre-charge-screening.html>

⁶⁶ DMP Policy Directive 003/00 on Post-Charge Review, Canada, 2000 (updated 2018) // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/policies-standards/legal-policies-directives/post-charge-review.html>

⁶⁷ DMP Policy Directive 004/00 on Sexual Misconduct Offences, Canada, 2000 (updated 2017) // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/policies-standards/legal-policies-directives/sexual-misconduct-offences.html>

⁶⁸ DMP Policy Directive 007/00 on Responding to Victims' Needs, Canada, 2000 (updated 2017) // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/policies-standards/legal-policies-directives/responding-victims-needs.html>

⁶⁹ Levush R. Military Justice System: Adjudication of Sexual Offenses: Israel // Library of Congress, 2013 // <http://www.loc.gov/law/help/militaryjustice/israel.php>

⁷⁰ Prevention of Sexual Harassment Law, Israel, 1998 // <https://www.iewishvirtuallibrary.org/isoruce/Politics/PreventionofSexualHarassmentLaw.pdf>

Наявність системної політики та стратегій щодо зменшення рівня внутрішньовійськових сексуальних домагань

Звісно, в доповнення до законодавства більшість зазначених вище країн також активно імплементує різного рівня стратегії та політики для викорінення проблеми сексуального насильства в армії.

Наприклад, у Бельгії гендерні питання інтегровано в План оборонних дій на 2017–2021 роки, який є частиною Національного плану дій (2017–2021 рр.)⁷¹. Одним із ключових його пріоритетів є захист жінок від усіх форм насильства, у тому числі сексуального.

У Канаді в серпні 2015 року начальник штабу оборони започаткував Операцію HONOR⁷². Ця місія Збройних сил Канади має на меті усунути прояви шкідливої та неадекватної сексуальної поведінки канадських військових. А в листопаді 2018 року було розпочато Програму щодо розгляду справ пов'язаних із сексуальним насильством⁷³.

Міністерство оборони Австралії прийняло довгостроковий стратегічний комунікаційний план «Шлях до змін»⁷⁴. Це реформа внутрішньої культури військових та цивільних службовців міністерства, в тому числі щодо питань гендерної рівності. В Австралії створено окремий офіс щодо запобігання сексуальним проступкам та реагування на них (SeMPRO)⁷⁵, який також відповідає за навчання та формування стратегій запобігання сексуальним домаганням у збройних силах.

У 2006 році Норвезька оборонна логістична організація⁷⁶ створила Комітет з питань етики, який приймає План дій та політики щодо питань етики та лідерства в збройних силах, у тому числі беручи до уваги і про-

⁷¹ Third National Action Plan: «Women, Peace, Security» (2017–2021), Belgium // <https://gnwp.org/wp-content/uploads/Belgium-NAP-3-2017-2021-English-translation-DP160100212.pdf>

⁷² Sexual Misconduct and Operation HONOUR Orders, Policies and Directives // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/services/benefits-military/conflict-misconduct/operation-honour/orders-policies-directives.html>

⁷³ Детальніша інформація про Програму // Military Police launch Sexual Assault Review Program // The Official Website of the Government of Canada. 19 November 2018 // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/news/2018/11/military-police-launch-sexual-assault-review-program.html>

⁷⁴ Детальніша інформація про план “Шлях до змін (Pathway to Change)” // Pathway to Change // Australian Government, Department of Defence // <https://www.defence.gov.au/pathwaytochange>

⁷⁵ Детальніша інформація про Офіс // Sexual Misconduct Prevention & Response Office // Australian Government, Department of Defence // <https://www.defence.gov.au/sempro>

⁷⁶ Norwegian Armed Forces // <https://forsvaret.no/en>

блеми сексуальних домагань⁷⁷. Цей Комітет також допомагає керівництву армії з формуванням таких планів дії та політик на регіональному рівні.

В Ізраїлі за розробку та імплементацію політики щодо запобігання гендерного насилля відповідальні Радник командування Генерально-го штабу з питань жінок через Бюро рівноправної зайнятості (Equal Employment Office), командири підрозділів та офіцери-ад'ютанти⁷⁸.

Орган, який уповноважений займатися справами щодо сексуальних домагань

У цій частині досвід країн є різноманітним. Найчастіше подача скарги на сексуальні домагання в більшості країн здійснюються через ланцюг командування. Однак, також можуть бути залучені альтернативні канали звернення: спеціально навчений персонал, правоохоронні органи, медичні працівники, навіть представники профспілок та капелани (приклад Норвегії)⁷⁹. Останнім часом багато країн іде шляхом 1) створення спеціального органу, який займається такими справами, або 2) призначення спеціально навченого персоналу для таких випадків.

Так, в Канаді командири призначають радника з питань домагань, який консультує їх у процесі розгляду справи. З 2018 року по всій країні було відкрито 16 центрів надання послуг з управління конфліктами та скаргами⁸⁰, які надають підтримку та консультації постраждалим та ланцюгу командування, відстежують скарги, допомагають із розслідуванням та звітуванням. Вони також можуть сприяти поданню офіційних скарг через ланцюг командування. Крім того, канадські військово-вслужбовці можуть офіційно повідомляти про випадки сексуальних

⁷⁷ Приклад такого Плану дій // Action Plan «Attitudes, Ethics and Leadership. Revised Action Plan for the Defence Sector for the Period 2009–2012» // Norwegian Ministry of Defence // https://cids.no/wp-content/uploads/pdf/HEL_Handlinesplan2009-2012_EN_web.pdf

⁷⁸ Tzili M. Law as a Tool for a Sexual Revolution: Israel's Prevention of Sexual Harassment Law-1998 // Michigan Journal of Gender and Law, № 7 (2), 2001 // <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1138&context=migj>

⁷⁹ Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2016 // https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_01/1801-2016-Summary-NR-to-NCGP.pdf

⁸⁰ Детальніша інформація про центрів надання послуг з управління конфліктами та скаргами // Conflict and Complaint Management Service Centres Help with Conflict Resolution // The Official Website of the Government of Canada. 31 October 2018 // <https://ml-fd.caf-fac.ca/en/2018/10/20690>

проступків Центру підтримки сексуальних проступків (SMRC)⁸¹, який надає підтримку військовим, котрі постраждали від сексуальних домагань. SMRC не залежить від ланцюга командування.

У Болгарії з 2005 року функціонує загальна Комісія із захисту від дискримінації⁸², через яку і військовослужбовців можуть спрямовувати свої скарги щодо сексуальних домагань. Окрім цього, вони також можуть подавати скарги через своє командування, інспекцію при Міністерстві оборони, військову міліцію, військового прокурора чи прямо звертатися до цивільного суду. Військова поліція та експерти з гендерних питань Міністерства оборони забезпечують роботу цілодобової телефонної гарячої лінії, яка надає консультації, підтримку та засоби подання скарг⁸³.

Військовослужбовці Хорватії, окрім ланцюга командування та безпосереднього звернення до командира, можуть повідомляти про випадки сексуальних домагань через Комітет з питань гендерної рівності в Міністерстві оборони та Комітет із захисту гідності військових, а також на спеціальну електронну адресу відділу персоналу⁸⁴.

В Австралії військовослужбовці можуть звертатись про сексуальні домагання через⁸⁵ Уповноваженого з прав людини⁸⁶, спеціальний персонал Збройних сил Австралії, який займається такими справами, а також через Бюро запобігання сексуальним проступкам та реагування на них (SeMPRO)⁸⁷.

⁸¹ Детальніша інформація про SMRC // Sexual Misconduct Response Centre // The Official Website of the Government of Canada // <http://www.forces.gc.ca/en/caf-community-support-services/confidential-counselling.page>

⁸² Сайт Комісії // Commission For Protection Against Discrimination // <https://www.kzd-nondiscrimination.com/lavout>

⁸³ Бастік М. «Гендер та механізм подання скарг»: довідник для збройних сил та органів із захисту прав людини.— Женева: DCAF, 2015 // http://womens.today/UWC-library/unwomen/39-DCAFHbook_UKR_Final.pdf

⁸⁴ Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2018 // https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/7/pdf/200713-2018-Summary-NR-to-NCGP.pdf

⁸⁵ Детальніша інформація // Misconduct Including Abuse // Australian Government, Department of Defence // <https://www.defence.gov.au/ReportAbuse>

⁸⁶ Детальніша інформація про Омбудсмена // Reporting abuse in Defence // Australian Government, Department of Defence, Commonwealth Ombudsman // <https://www.ombudsman.gov.au/How-we-can-help/australian-defence-force/reporting-abuse-in-defence>

⁸⁷ Детальніша інформація про Офіс // Sexual Misconduct Prevention & Response Office // Australian Government, Department of Defence // <https://www.defence.gov.au/sempro>

Відповідно до Закону «Про добробут працівників під час виконання своїх обов'язків»⁸⁸, у Бельгії скаргами щодо сексуальних домагань, у тому числі і військовослужбовців, займаються спеціальні консультанти, які спеціалізуються на попередженні таких правопорушень. Особа також може напряму звернутися до правоохоронних органів.

В ізраїльській системі оборони також є спеціалісти у справах щодо сексуальних домагань, а на додаток Закон «Про військове правосуддя» чітко встановлює вимоги щодо їхньої юридичної або спеціальної підготовки⁸⁹. Рішення про судовий розгляд правопорушень щодо сексуальних домагань приймає Військовий генеральний адвокат (Military Advocate General; MAG), а не командир. Військові генеральні адвокати є юридичними радниками командирів, які працюють незалежно один від одного в збройних силах, не знаходяться в системі підпорядкування військових командирів та визначають, хто розглядатиме справи щодо сексуальних домагань⁹⁰.

Суд, який розглядає справи щодо сексуальних домагань

У світовій практиці не існує єдиного підходу щодо юрисдикції суду, який має розглядає справи про сексуальні домагання в армії. У деяких країнах такі справи розглядаються військовими судами (наприклад, в Люксембурзі, Польщі, Швейцарії), в інших цивільні суди (наприклад, у Чехії, Данії, Фінляндії, Німеччині, Італії, Нідерландах, Норвегії, Іспанії, Швеції). У деяких країнах вибір юрисдикції суду щодо військовослужбовців залежить від кваліфікації правопорушення/злочину, місця його скоєння, того, хто є жертвою та порушником (наприклад, у Бельгії, Канаді, Великобританії, США). У Канаді та Великобританії, хоча військові зберігають юрисдикцію над розглядом кримінальних справ, однак

⁸⁸ Act of 4 August 1996 on Well-Being of Workers in the Performance of Their Work, Belgium // Belgian Official Gazette. 18 September 1996 // <https://employment.belgium.be/sites/default/files/content/documents/Welzijn%20op%20het%20werk/EN/Act%20of%204%20August%201996%20on%20well-being%20of%20workers%20in%20the%20performance%20of%20their%20work.pdf>

⁸⁹ Levush R. Military Justice System: Adjudication of Sexual Offenses: Israel // Library of Congress, 2013 // <http://www.loc.gov/law/help/militaryjustice/israel.php>

⁹⁰ Military Justice: Adjudication of Sexual Offenses // Report for Congress, 2013 // https://responsesystemspanel.whs.mil/public/docs/Public_Comment_Unrelated/01-Jul-13/ZZ_B_AmyZiering_ReportForCongress_MI_AdiudSexOffenses_201307.pdf

усі повноваження по веденню справи покладаються на незалежних військових прокурорів, а не на командирів⁹¹.

Деякі приклади мереж підтримки жінок у збройних силах

У багатьох країнах світу також сформовано окремі структури для підтримки військовослужбовиць. Так, Асоціація жінок болгарських збройних сил (BUAFWA)⁹² це неурядова організація, створена в 2006 році, основними цілями якої є сприяння та підтримка престижу та соціального статусу жінок у збройних силах, а також реалізація Резолюції Ради безпеки ООН «Жінки, мир, безпека». Відносини між Асоціацією та Міністерством оборони регулюються угодою. BUAFWA може безпосередньо інформувати Міністерство оборони про випадки дискримінації та брати участь у процесі прийняття рішень в Міністерстві оборони, даючи свої висновки та рекомендації.

Інший приклад, Дорадча організація з питань оборони в Канаді (DWAO)⁹³ — це волонтерська організація, яка має локальні та національний комітети. DWAO надає поради з питань, які стосуються служби жінок. Їх використовують для інформування вищого керівництва на місцевому та національному рівнях з метою усунення бар'єрів, з якими стикаються жінки, також вона сприяє розробці відповідних політик та програм. Окрім того, DWAO займається програмами наставництва.

Жіноча Асоціація Збройних сил Норвегії⁹⁴ спрямована на підтримку жіночого персоналу шляхом підвищення обізнаності та вирішення питань рівності, соціального та суспільного сприйняття збройних сил у суспільстві, кар'єрних можливостей військовослужбовиць. А з 2018 в Бельгії діє мережа «Гендер у дії» (Gender in Motion)⁹⁵, метою якої є

⁹¹ Bastick M. Integrating a Gender Perspective Into Internal Oversight Within Armed Forces // Geneva: DCAF, OSCE, OSCE/ODIHR, 2014 // <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/118325.pdf>

⁹² Сайт організації // Bulgarian Armed Forces Women Association // <https://www.buafwa.org>

⁹³ Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2016 // https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_01/1801-2016-Summary-NR-to-NCGP.pdf

⁹⁴ Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2016 // https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_01/1801-2016-Summary-NR-to-NCGP.pdf

⁹⁵ Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2018 // https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf2020/7/pdf/200713-2018-Summary-NR-to-NCGP.pdf

сприяння інтеграції гендерних питань в оборонну політику країни⁹⁶. В австралійських збройних силах є різні групи підтримки жінок⁹⁷, кожна з яких має програми наставництва та лідерства для жінок.

Огляд національного законодавства у сфері сексуального насильства та насильства за ознакою статі

Під гендерним насильством (gender-based violence) мається на увазі насильство, яке чинять переважно чоловіки проти жінок. Найчастіше це насильство здійснюється в приватному просторі (домашнє насильство⁹⁸). До фізичного насильства ми можемо віднести сексуальні домагання, завдання тілесних ушкоджень, побоїв; до психологічного — приниження честі, гідності словесним шляхом, іншими діями/бездіяльністю, шантажування, економічний вплив (позбавлення чи скорочення грошового забезпечення) тощо.

Чинним законодавством України за вчинення насильства передбачена адміністративна або кримінальна відповідальність. Насильством є умисне вчинення будь-яких діянь (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, яке не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого. Якщо мова йде про сексуальне насильство, такі випадки можуть охоплюватися поняттями «зґвалтування» або сексуальне насильство (тобто вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди).

Оскаржувати вчинення таких дій потрібно в адміністративному (подання рапортів командуванню) або судовому порядку. У випадку, якщо потерпіла особа вважає, що мало місце вчинення злочину (зґвалтування чи сексуальне насильство), необхідно звертатися до військової (спеціалізованої) прокуратури (якщо потенційний злочин

⁹⁶ Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2018 // https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/7/pdf/200713-2018-Summary-NR-to-NCGP.pdf

⁹⁷ Приклад такої організації: Women's Integrated Networking Groups (WINGS) // <https://www.airforce.gov.au/our-people/our-culture/women-air-force/womens-networking>

⁹⁸ Марценюк Т. Годі терпіти: усе про гендерне насильство проти жінок // Гендер в деталях. 6 березня 2018 р. // <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/19911>

вчинено військовослужбовцем) або поліції (якщо діяння було скоєно особою, яка не має такого статусу)⁹⁹.

На думку фахівців, військове згвалтування в жінок відіграє велику роль у розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР)¹⁰⁰. А згідно з дослідженням Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗСУ, **кожна десята жінка стикалася із сексуальним домаганням в армії**¹⁰¹, що, на нашу думку, має значний негативний вплив на виникнення і розвиток стресових розладів у військовослужбовців (жінок та чоловіків), які стикалися з випадками гендерного насильства під час служби.

Якщо кримінальне правопорушення, яке **має ознаки насильства** (не обов'язково сексуального), було вчинено військовослужбовцем (військовозобов'язаним чи резервістом) під час виконання обов'язків військової служби, таке діяння буде містити ознаки військового злочину. Зокрема, погроза або насильство щодо начальника (із заподіянням тілесних ушкоджень чи побоїв) у зв'язку з виконанням обов'язків військової служби охоплюється диспозицією **ст. 405 Кримінального кодексу України** (далі — КК України). Порушення статутних правил (поваги до честі і гідності кожного військовослужбовця, відповідальності командування за морально-психологічний стан, життя та здоров'я особистого складу тощо) взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що виявилось в завданні побоїв чи вчиненні іншого насильства, карається арештом на строк до шести місяців або триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до одного року, або позбавленням волі на строк до трьох років. Якщо насильство вчинено військовою посадовою особою щодо підлеглого (перевищення влади чи службових повноважень або застосування заходів нестатутного впливу), КК України передбачає відповідальність у вигляді обмеження чи позбавлення волі (вчинення злочину в умо-

⁹⁹ Про особливості діяльності військових прокуратур // Наказ Генеральної прокуратури України від 29.08.2014 р. № 12гн // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012900-14#Text>; Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. Документ № 4651-VI, редакція від 11.09.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

¹⁰⁰ Chaumba J., Bride B. Trauma Experiences and Posttraumatic Stress Disorder Among Women in the United States Military // *Social Work in Mental Health*, 2020, № 8 (3), p. 293.

¹⁰¹ Андресюк Б. П., Кротиков В. П., Топальський В. Л. та ін. Актуальні проблеми гендерної політики в Збройних Силах України. За заг. ред. Б. П. Андресюка.— К.: НДЦ ГП ЗС України, 2011.— 112 с. // http://gender.org.ua/images/lib/aktualni_problemy_zsu.pdf

вах особливого періоду є кваліфікуючою ознакою, що впливає на тяжкість покарання). Окремої згадки про вчинення сексуального насильства щодо військовослужбовця чи військовослужбовиці у диспозиціях норм XIX розділу КК України, що визначає відповідальність за військові злочини, немає. Норм, які стосуються визначення насильства (зокрема гендерного) у статутах теж не закріплено, однак Дисциплінарний статут ЗСУ містить обов'язок командира вжити заходів для затримання особи, яка чинить (вчинила) насильство чи будь-яке інше діяння, що містить ознаки кримінального правопорушення.

Серед військових адміністративних правопорушень виокремлено перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, тобто умисне вчинення дій, які явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень. Безпосередньо вчинення сексуального насильства не зазначено в главі, що визначає відповідальність за військові адміністративні правопорушення. На противагу нормам КУАП, які стосуються відповідальності саме військовослужбовців (чоловіків та жінок), Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866-IV закріплює чітке визначення сексуального домагання (це дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойні зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які **перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування**)¹⁰². Доцільно, на нашу думку, закріпити вчинення сексуального домагання в КУАП, передбачивши також відповідальність військовослужбовців (незалежно від статі) за вчинення такого правопорушення. А до переліку суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі, додати уповноважених осіб ЗСУ та інших передбачених законами збройних формувань, які могли би здійснювати первинну підтримку потерпілих, проводити профілактичні заходи для запобігання випадків сексуального насильства, здійснювати моніторинг та вносити відомості до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі. Повноваження таких осіб, їхні функції та відповідальність необхід-

¹⁰² Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV // Відомості Верховної Ради України, 2005, № 52, ст. 561. Документ 2866-IV, редакція від 07.01.2018 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15#Text>

но закріпити Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII та деталізувати порядок взаємодії таких суб'єктів з іншими, визначеними Постановою КМУ від 22 серпня 2018 р. № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі». У згаданій постанові необхідно закріпити порядок взаємодії з діючими суб'єктами у сфері запобігання та протидії домашньому насильству чи насильству за ознакою статі.

У випадку, якщо насильство вчиняється щодо військовослужбовця не особою, яка пов'язана з нею внаслідок виконання службових обов'язків і таке діяння не призвело до тяжких наслідків (за що передбачена кримінальна відповідальність), Кодекс України про адміністративні правопорушення України (далі — КУпАП) передбачає відповідальність у вигляді накладення штрафу від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин, або адміністративний арешт на строк до семи діб (стаття 173 КУпАП).

У Верховній Раді України станом на грудень 2020 року опрацьовується законопроект **№ 3908 від 17.07.2020 р.** (17.11.2020 р.— включено до порядку денного)¹⁰³, який передбачає **збільшення** вказаних штрафів до розміру від 1000 до 2000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 17000 грн. до 34000 грн.), проте такі санкції вплинуть не лише на кривдника (тобто особу, яка вчинила насильство), але завдадуть значної шкоди сімейному бюджету, що матиме негативний вплив на потерпілих від домашнього насильства. На момент закінчення дослідження законопроект опрацьовується в комітеті, висновок якого ще відсутній. Міністерство соціальної політики України не підтримує його, а Мін'юст висловив власні зауваження.

У ст. 39–1 КУпАП закріплено право суду у випадку вчинення домашнього насильства або насильства за ознакою статі одночасно вирішити питання про направлення особи, яка вчинила таке діяння, на проходження програми для таких осіб, передбаченої Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» чи Законом України

¹⁰³ Про внесення змін до статті 173–2 Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо збільшення адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства // Проект Закону від 17.07.2020 р. № 3908 // <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=69559&pf35401=53284>

«Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Така програма може здійснюватися від трьох місяців до одного року. Вона складається з діагностичного, мотиваційного та корекційного блоків (останній передбачає індивідуальну та групову форми роботи). Схема роботи із кривдниками визначається індивідуально з урахуванням його потреб та особливостей, що визначаються під час діагностики. Військовому командирові варто також надати право направляти кривдника на проходження відповідної програми у разі вчинення ним насильства за ознакою статі щодо військовослужбовців, сексуального насильства.

КК України передбачає **проходження програми для кривдників** або **пробаційної програми** як один із різновидів обмежувальних заходів, які застосовуються для осіб, які вчинили домашнє насильство.

Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII визначає перелік напрямів надання захисту постраждалій особі. Серед іншого, Закон передбачає надання в разі потреби **тимчасового притулку** для безпечного розміщення постраждалої особи. Проте виконання цієї норми у випадку вчинення домашнього насильства щодо військовослужбовиці або військовослужбовця є ускладненим через необхідність виконання військовою своїх обов'язків. Водночас переведення постраждалої особи можливе лише на рівнозначну або вищу посаду із відповідністю військово-обліковій спеціальності, переведення узгоджується із вищим командуванням, яке здійснює керівництво обома підрозділами (нинішнім і бажаним) та може не відповідати бажанням потерпілої особи (особливо якщо служба здійснюється за місцем проживання сім'ї військового), тому такий механізм буде неефективним для оперативної протидії насильству. Доцільно розробити механізм безпечного розташування потерпілої від домашнього (або іншого) насильства військовослужбовиці/ військовослужбовця без можливості впливу кривдника та з опцією надання медичної (за необхідності) та психологічної допомоги на рівні відповідного міністерства, адже така допомога повинна надаватися за місцем звернення особи¹⁰⁴. Зразком може слугувати діяльність мобільних бригад, які надають «соціальні послуги шляхом проведення фахової консультації за допомогою телефонного зв'язку, з виїздом у спеці-

¹⁰⁴ Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII // Відомості Верховної Ради, 2018, № 5, ст. 35. Документ 2229-VIII, редакція від 01.01.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#n330>

ально організованому транспорті до місця проживання (перебування) постраждалих осіб чи іншого вказаного ними місця»¹⁰⁵.

Існує проблема й з виконанням вимог обмежувального припису щодо заборони для кривдника перебувати в місці спільного проживання, адже сім'я військовослужбовця-кривдника (незалежно від статі), як правило, проживає разом з ним у відомчому гуртожитку сімейного типу або в орендованому житлі. У цьому аспекті варто нагадати нещодавнє рішення ЄСПЛ в справі «Левчук проти України», коли суд визнав порушенням Конвенції (а саме права на повагу до приватного та сімейного життя) відмову національних судів різних інстанцій виселити колишнього чоловіка заявниці з житла, що перебуває в спільній власності з огляду на систематичні випадки заподіяння ним насильства щодо заявниці та їхніх дітей¹⁰⁶. Справедливою сатисфакцією суд визнав 4500 євро (моральна шкода) та 1150 євро (видатки і витрати).

Наразі притулки для постраждалих від домашнього насильства утворюються місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування¹⁰⁷, проте доступ до них жінок-військовослужбовців є ускладненим з огляду на обмеження, які накладає виконання військового обов'язку (добові наряди, необхідність перебувати у військовій частині для виконання статутних завдань, виконання службових обов'язків під час перебування в зоні АТО/ООС тощо).

Серед законопроектів у царині захисту жінок від насильства найбільшим викликом є ратифікація **Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству**¹⁰⁸ серед цілей

¹⁰⁵ Про затвердження Типового положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі // Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 р. № 654. Документ 654-2018-п // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2018-%D0%BF#Text>

¹⁰⁶ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Левчук проти України» (заява № 17496/19) // Прес-реліз, виданий Секретарем Суду ЄСПЛ, 242 (2020) від 03.09.2020 р. // <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-levchuk-proti-ukra%D1%97ni>

¹⁰⁷ Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі // Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 р. № 655. Документ 655-2018-п // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2018-%D0%BF#Text>

¹⁰⁸ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами // <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU11251>

якої: захист жінок від усіх форм насильства й недопущення, кримінальне переслідування та ліквідація насильства, заохочення дійсної рівності між жінками та чоловіками. У відповідь на електронну петицію на сайті Президента України було зазначено, що «Президент внесе у порядку законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради проєкт закону “Про ратифікацію конвенції Ради Європи щодо жінок і домашнього насильства та боротьбу із цими явищами” після подання Міністерством закордонних справ у встановленому порядку електронних пропозицій»¹⁰⁹.

У жовтні 2020 року був затверджений Національний план дій¹¹⁰ з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року (НПД 1325). Він виділяє жінок, які служать або працюють в секторі безпеки і оборони, а також осіб сектору безпеки і оборони, які постраждали від насильства за ознакою статі, зокрема психологічного, та сексуальних домагань, як групи людей, яким приділено основну увагу в НПД. Національний план дій ставить за мету зокрема забезпечити захист від насильства за ознакою статі, сексуального насильства (в умовах збройного конфлікту та в мирний час) та передбачає ряд завдань, спрямованих на розробку інституційних механізмів з протидії сексизму, сексуальним домаганням, психологічному та сексуальному насильству, формування системи міжвідомчого виявлення та реагування для забезпечення комплексного, своєчасного захисту та доступу до правосуддя осіб, які постраждали від насильства за ознакою статі та сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, в мирний час, забезпечення комплексної допомоги особам, які постраждали від насильства за ознакою статі та сексуального насильства, а також забезпечення функціонування ефективних механізмів запобігання насильству за ознакою статі, сексуальним домаганням та сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом.

¹⁰⁹ Зінчук Вікторія Олександрівна. Електронна петиція № 22/087528-еп від 24 лютого 2020 року щодо ратифікації Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) // <https://petition.president.gov.ua/petition/87528>

¹¹⁰ Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року // Кабінет Міністрів України. 28 жовтня 2020 р. // https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnogo-a1544r?fbclid=IwAR1DE8voaKmc2lBo2B0cKH90SpRWApLUAvOa98_b9kKbut8P3sEhI_Cw6f8

III. Огляд законодавства, яке регулює правовідносини у сфері проходження військової служби

Попри розвиток громадянського суспільства, руйнування усталених стереотипів та застарілих поглядів, на сьогодні залишається не вирішеною проблема сексуальних домагань, яка стосується й армії.

Функціонування ЗСУ здійснюється, спираючись на низку нормативних актів, основне місце серед яких посідає Закон України «Про статут внутрішньої служби Збройних Сил України»¹¹¹ (далі — Статут ЗСУ), проте він не містить достатньої кількості норм, які могли б повною мірою стати запобіжником сексуальним домаганням. Варто звернути увагу, що на військових поширюється не лише спеціальне законодавство, а й інші закони України, зокрема йдеться про Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Так, у пункті 11 Статуту ЗСУ вказано, що на військовослужбовців покладено обов'язок «свято й непорушно додержуватися Конституції України» (далі — КУ) та законів України, а пункти 18, 19 затверджують, що вони перебувають під захистом держави і мають усю повноту прав і свобод, закріплених Конституцією України, держава гарантує їм правовий захист відповідно до всіх нормативно-правових актів. Тобто положення, які містяться в статті 24 КУ (всі мають рівні права і свободи, не можуть мати привілеїв чи обмежень, зокрема, за ознаками статі), статті 28 КУ (кожен має право на повагу до його гідності), статті 29 КУ (кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність), статті 34 (кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань) тощо поширюються на військовослужбовців. Проте в цьому немає жодної особливості, оскільки статтею 68 КУ такий обов'язок покладено на кожного громадянина України.

Статут ЗСУ містить здебільшого загальні норми, які мають на меті запобігати сексуальним домаганням.

Пунктом 49 Статуту ЗСУ встановлено, що військовослужбовці повинні постійно бути зразком високої культури, скромності й витримки, берегти військову честь, захищати свою й поважати гідність інших людей. Згідно з п. 56 військовослужбовці повинні бути ввічливими у спіл-

¹¹¹ Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999, № 22–23, ст. 194. Документ 548-XIV, редакція від 01.10.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>

куванні з іншими особами, виявляти особливу увагу, зокрема до жінок, поступатися їм місцем у громадському транспорті, сприяти захистові честі й гідності громадян.

Якщо говорити про відносини підпорядкування, то пунктами 30 та 59 відповідно встановлено, що підлеглий/підлегла зобов'язані ставитися до начальника з повагою, а останній зі свого боку поєднувати вимогливість і принциповість з повагою до честі й гідності підлеглого/підлеглої. Ці положення сприяють запобіганню так званій «дідівщини». Проте такі норми навряд чи вирішують проблему, оскільки право на повагу до гідності є конституційним та абсолютним.

Нормативно-правові акти, які регулюють питання запобігання сексуальним домаганням, наприклад, Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», містять статті, які передбачають окремі заходи, які покликані запобігати насильству. Ідеться про:

- організацію і проведення серед населення інформаційних кампаній щодо запобігання та протидії насильству, роз'яснення його форм, виявів і наслідків;
- розробку та впровадження навчальних і виховних програм;
- залучення ЗМІ до проведення просвітницьких кампаній, зокрема формування небайдужого ставлення до постраждалих осіб, усвідомлення необхідності невідкладного повідомлення про випадки насильства, зокрема до кол-центру з питань запобігання та протидії насильству (випадки насилля між військовослужбовцями можуть замовчувати з метою уникнення падіння авторитету армії);
- організацію та проведення спільних і спеціалізованих тренінгів та семінарів для фахівців, які працюють у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, а також для працівників правоохоронних органів і суддів.

Натомість спеціальне законодавство не містить норм, які би детально регламентували подібні заходи в лавах ЗСУ. Ми можемо лише натрапити на загальні положення, які точково можна застосувати щодо запобігання насильству. Наприклад, пункт 33 Статуту ЗСУ встановлює, що старші за військовим званням військовослужбовці мають право вимагати від молодших за військовим званням військовослужбовців дотримання військової дисципліни та правил поведінки тощо. Пункт 116 Статуту ЗСУ встановлює загальний

«обов'язок заступника командира роти з морально-психологічного забезпечення навчати особовий склад роти безконфліктному нерепресивному спілкуванню і ненасильницькому розв'язанню проблем, які виникають під час служби, постійно підвищувати свій теоретичний і практичний рівень із цих питань», а в п. 72 йдеться про те, що заступник командира бригади з морально-психологічного забезпечення зобов'язаний вести облік кримінальних та інших правопорушень та дисциплінарних провинностей, вчинених особовим складом, проводити соціологічний та соціально-психологічний аналіз їх причин, готувати аналітичні довідки щодо стану військової дисципліни; подавати донесення у порядку підпорядкованості про вчинені військовослужбовцями правопорушення.

Можна дійти висновку, що основним органом, який займається питаннями запобігання сексуальним домаганням, є управління морально-психологічного забезпечення, проте крім норм, які згадані вище, спеціальне законодавство, що є у відкритому доступі, не містить деталізації відповідних функцій саме в контексті запобігання насильству, зокрема сексуальним домаганням. Такі повноваження однозначно потрібно передбачити, якщо не на рівні управління морально-психологічного забезпечення, то для іншого спеціального органу, діяльність якого буде спрямована на вирішення подібних питань.

Це ж стосується і Указу Президента України від 04.09.1998 р. № 981/98 «Про Концепцію виховної роботи в Збройних силах та інших військових формуваннях України»¹¹², який не має жодної конкретики, лише загальні положення про принципи виховної роботи, які повинні базуватися на повазі до особистості, конституційних прав і свобод військовослужбовця, орієнтації на ідеали гуманізму, загальнолюдські моральні цінності.

Точково до проблеми запобігання сексуальним домаганням можуть стосуватися норми, які встановлюють умови для просування по службі. Відповідно до пункту 3.13 Наказу Міністерства оборони України від 10.04.2009 р. № 170 «Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової

¹¹² Про Концепцію виховної роботи в Збройних силах та інших військових формуваннях України // Указ Президента України від 04.09.1998 р. № 981/98. Документ 981/98, редакція від 10.02.2004 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981/98#Text>

служби у Збройних Силах України»¹¹³ чергове військове звання старшого прапорщика (старшого мічмана) та офіцерського складу до полковника (капітана 1 рангу) достроково можуть бути присвоєні в порядку заохочення за високі професійно-бойові і моральні якості. Пункт 7.18 цього ж наказу та пункт 176 Указу Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008 «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України»¹¹⁴ (далі — Положення) встановлюють, що атестаційні комісії військових частин всебічно вивчають оцінні картки та службові характеристики, встановлюють їхню відповідність діловим і моральним якостям військовослужбовців, які оцінюються, і дають висновки щодо відповідності військовослужбовців займаним посадам та подальшого їх службового використання. Це ж саме стосується і пониження в посаді, зокрема йдеться про абзац 3 підпункту 3 пункту 82 Положення.

З позитивного боку варто виділити деякі положення, які містяться в Наказі Міністерства внутрішніх справ України від 21.04.2020 р. № 347 «Про затвердження Порядку проведення службових розслідувань у Національній гвардії України», який був прийнятий відносно недавно¹¹⁵. Так, у п. 1 розд. 2 цього Наказу прямо визначено, що встановлення фактів дискримінації за ознаками статі, а також сексуальних домагань є окремою підставою для проведення службового розслідування. Пунктом 8 розд. 3 цього Порядку передбачено, що до проведення такого службового розслідування за вказаними фактами залучаються фахівці з питань гендерної інтеграції органів військового управління. Ця вказівка щодо сексуальних домагань є чи не єдиною в контексті нормативно-правових актів, які регулюють питання проходження військової служби, проте, на жаль, її недостатньо для повноцінного вирішення проблеми.

¹¹³ Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України // Наказ Міністерства оборони України від 10.04.2009 р. № 170. Документ z0438-09, редакція від 25.10.2019 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-09#Text>

¹¹⁴ Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України // Указ Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008. Документ 1153/2008, редакція від 05.09.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text>

¹¹⁵ Про затвердження Порядку проведення службових розслідувань у Національній гвардії України // Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.04.2020 р. № 347. Документ № z0473-20 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-20#top>

Як вже було встановлено вище, на військових поширюється не лише спеціальне законодавство, а й інші закони України, зокрема йдеться про Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Цей Закон встановлює процедуру надання допомоги та захисту постраждалим особам. Водночас на рівні спеціального законодавства відсутні норми, які регламентували би захист постраждалих військовослужбовців (не лише жінок) від сексуальних домагань в умовах проходження військової служби, забезпечуючи збереження нарахування вислуги років та уникнення звільнення.

Один із запобіжників (чи не єдиний), що має на меті забезпечувати подолання сексуальних домагань щодо військовослужбовиць в армії, є регламентація нарізного проживання з чоловіками-військовослужбовцями, з якими вони не перебувають у сімейних відносинах. Так, пунктом 131 Статуту ЗСУ встановлено, що військовослужбовиці розміщуються в окремих службових житлових приміщеннях. Така норма також встановлена для випадків, коли є необхідність перебування в польових умовах. В абзаці 6 пункту 7 Додатку 18 «Правила розбивки табору» до Статуту ЗСУ передбачено, що військовослужбовиці розміщуються в окремих наметах, з розрахунку один намет на три особи, або в приміщеннях.

Варто звернути увагу на світову практику, яка наразі на етапі експерименту показує, що такий спосіб подолання насильства щодо жінок може бути помилковим. Навпаки, спільне проживання військовослужбовців незалежно від статі може забезпечити подолання гендерної рівності та насильства в армії загалом, проте достеменно це буде відомо вже після проведення експерименту. Відповідно до слів фінляндок, вони самі ініціювали проведення такого дослідження задля підвищення почуття згуртованості через подолання ізоляції від чоловіків і гендерних бар'єрів¹¹⁶. Так, у Фінляндії було видано наказ, який вводить у дію експеримент, що буде проходити протягом 2020 та 2021 років, і полягає у тому, що за добровільною згодою чоловіків та жінок вони проживатимуть спільно в казармах. Душові кімнати й вбиральні, як і раніше, будуть роздільними¹¹⁷.

¹¹⁶ Puolustusministeri: Puolustusvoimat kokeilee naisten ja miesten yhteistupia tänä keväänä // Uutiset, 2020 // <https://vle.fi/uutiset/3-11216257>

¹¹⁷ Армія Фінляндії розпочинає експеримент зі спільного проживання в казармах чоловіків і жінок // Інформаційне агентство «Українські новини». 19 лютого 2020 р. // <https://www.unn.com.ua/uk/news/1853252-armiya-finlyandi-rozpochinaye-eksperiment-zi-spiinogo-prozhivannva-v-kazarmakh-cholovikiv-i-zhinok>

2.2. Міжнародний досвід боротьби з сексуальними домаганнями у військовій сфері

Ольга Газзєро-Микитин

У рамках цього дослідження було проведено огляд міжнародного досвіду у вирішенні проблеми сексуальних домагань у збройних силах інших країн світу. Вибір країн було здійснено на основі доступності першоджерел щодо офіційної інформації¹¹⁸, яка надається у вигляді річних звітів, статистичних даних та іншої інформації щодо врегулювання гендерної дискримінації, а також попередження і вирішення проблеми сексуальних домагань у збройних силах зокрема і в секторі безпеки загалом. Іншим критерієм вибірки країн була наявність розроблених механізмів, які регулюють питання сексуальних домагань і насильства, зокрема за допомогою регламентуючих документів, а також через наглядову раду чи інший орган. Для визначення, з якого моменту питання сексуальних домагань і насильства почало братися до уваги у контексті збройних сил, було використано наукові публікації, а також інформацію щодо справ, які набули публічного розголосу у ЗМІ. На основі оброблених першоджерел надається аналіз міжнародного досвіду відповідно до статистичних і аналітичних даних, зібраних щодо Збройних сил США, Франції, Іспанії, Швеції і Канади.

Узагальнений міжнародний досвід наявних механізмів у сфері попередження і вирішення проблеми сексуальних домагань у збройних силах вивчається і аналізується в рамках гендерних звітів країн членів НАТО, а також міжнародних рекомендацій від консультаційних організацій, таких як ОБСЄ¹¹⁹ і DCAF¹²⁰. На їхній основі у другій частині підрозділу подається перелік ефективних механізмів і практик, які довели свою доцільність у застосуванні у збройних силах для вирішення питання сексуальних домагань і гендерно зумовленого насильства.

¹¹⁸ Йдеться про першоджерела опубліковані на англійській та французькій мовах.

¹¹⁹ Організація безпеки і співробітництва в Європі (OSCE: Organization for Security and Co-Operation in Europe) // <https://www.osce.org>

¹²⁰ Женевський центр демократичного контролю у секторі безпеки (DCAF: Geneva Centre for Security Sector Governance) // <https://www.dcaf.ch>

США

У Збройних силах США проблема сексуальних домагань і насильства є регламентованою і підлягає особливій увазі з боку Департаменту охорони (USA Department of Defense). Моніторинг сексуальних домагань і сексуального насильства серед військовослужбовців проводиться через¹²¹:

- збір статистики отриманих скарг щодо сексуального насильства, яка ведеться Департаментом оборони, і подається у вигляді публічного річного звіту, котрий включає узагальнену статистику і дані по підрозділах збройних сил;
- щорічне анонімне Дослідження гендерних і робочих відносин активних військовослужбовців (Workplace Gender Relations Survey of Active Duty Members; WGRA), яке проводиться серед вибірки військовослужбовців, починаючи з 1995 року Центром статистики військовослужбовців (Defense Manpower Data Center). Кожне дослідження надає річну інформацію про розподілену за статтю, підрозділом і роками статистику, а також інформує про те, яку роль відіграє організаційна атмосфера у підрозділі у попередженні сексуального насильства.

З 2005 року Департамент оборони США включає Бюро превентивної і вирішальної роботи з проблеми сексуального насильства і домагань (Sexual Assault Prevention and Response Office; SAPRO) у всіх підрозділах Збройних сил США. Створено єдиний орган – Координатор реагування на сексуальне насильство (Sexual Assault Response Coordinator; SARC), який займається прийомом скарг і процедурою їхнього вирішення, а також наданням підтримки постраждалій особі. Цей орган було створено для зменшення перешкод для подачі скарг особами, які постраждали. Поштовхом для уваги до проблеми сексуального домагання і насильства стали документальні фільми і дослідження, які публічно висвітлюють проблему, наприклад, фільм «Невидима війна» (2012)¹²², книга Гелен Бенедікт «Приватна війна жінок-солдат» (2007; заснована

¹²¹ Sexual Violence in the Military: A Guide for Civilian Advocates // National Sexual Violence Resource Center, 2013 // <https://www.nsvrc.org/publications/nsvrc-publications-guides/sexual-violence-military-guide-civilian-advocates>

¹²² Документальний фільм «The Invisible War» (2012) // <https://itvs.org/films/invisible-war>

на дослідженні воєнних підрозділів в Іраку)¹²³ і низка медіа-інтерв'ю¹²⁴.

Департамент у справах ветеранів¹²⁵ використовує таке поняття, як воєнна сексуальна травма (military sexual trauma; MST). Воно позначає, окрім сексуального насильства, також сексуальні домагання: доторки, хапання, погрози, образливі слова щодо тіла особи чи її сексуальності, і/або погрози з метою отримати сексуальні стосунки, які відбуваються під час проходження військової служби і мають негативний вплив на психологічне і фізичне здоров'я постраждалих навіть через багато років.

Аналіз звітів, розроблених щодо моніторингу проблеми сексуального насильства і домагань у Збройних силах США, дозволяє визначити певні тенденції, недоліки і елементи, які вимагають особливої уваги. У 2010 році судові органи США взяли за досудове вивчення тільки 529 скарг з 158 отриманих, які були подані активними військовослужбовцями (на службі, а не в резерві) і завершилися судовим розглядом справи¹²⁶.

У 2012 році було подано 3378 скарг про сексуальне насильство і кількість скарг становить дуже малий відсоток від усіх випадків сексуальних домагань. Дослідження проведене WRGA у цьому ж році, показує, що 6,1% жінок і 1,2% чоловіків повідомили про небажане сексуальні контакти чи домагання (з вибірки 22796 опитаних жінок і чоловіків, які числяться військовослужбовцями), і якщо брати до уваги загальну кількість військовослужбовців в Збройних силах США, то об'єктом домагань стали майже 26000 осіб)¹²⁷. Серед жінок 32% повідомляють про небажані доторки, 26% — про домагання сексуального контакту і 31% — про небажаний сексуальний акт. Серед чоловіків 51% — про небажані доторки, 5% — про домагання сексуального контакту і 10% — про небажаний сексуальний

¹²³ Benedict H. The Private War of Women Soldiers, 7 March 2007 // https://www.salon.com/2007/03/07/women_in_military

¹²⁴ Couric K. Sexual Assault Permeates U.S. Armed Forces» [Video File] // CBS News. 18 March 2009 // <http://www.cbsnews.com/stories/2009/03/17/eveningnews/main4872713.shtml>; Block J. Rank Defiled // The Village Voice. 27 May 2003 // <https://www.villagevoice.com/2003/05/27/rank-defiled>

¹²⁵ Military Sexual Trauma // U.S. Department of Veterans Affairs, 2012 // <http://www.mentalhealth.va.gov/msthhome.asp>

¹²⁶ Rosental L., Korb L. Twice Betrayed. Bringing Justice to the U.S. Military's Sexual Assault Problem // Center for American Progress, 2013, Figure 5, p. 15 // <https://www.americanprogress.org/wp-content/uploads/2013/11/MilitarySexualAssaultsReport.pdf>

¹²⁷ Sexual Violence in the Military: A Guide for Civilian Advocates // National Sexual Violence Resource Center, 2013, p. 7 // <https://www.nsvrc.org/publications/nsvrc-publications-guides/sexual-violence-military-guide-civilian-advocates>

акт. У випадку сексуальних домагань щодо жінок-військовослужбовиць, вони були вчинені з боку чоловіків вищого рангу, а чоловіки стають найчастіше об'єктом сексуальних домагань зі сторони інших чоловіків-військовослужбовців, які мають їхній ранг. Агресори можуть використовувати погрози про руйнування репутації та застосувати фізичну силу. Перед випадком сексуального насилля ті жінки і чоловіки, які від нього постраждали, вже були об'єктами сексуальних домагань. Згідно з анонімним опитуванням, проведеним у 2013 році, серед військовослужбовців у США 23% жінок і 4% чоловіків заявили, що були об'єктом сексуальних домагань, а також 41% жінок і 23% чоловіків військовослужбовців, що вони мали справу з відверто агресивною поведінкою¹²⁸.

Існують значні бар'єри у поданні скарг у випадку сексуальних домагань: тільки 17% жінок повідомляють про це військовій адміністрації і 16% — цивільній і військовій стороні¹²⁹. Це означає, що 67% жінок не повідомляють про сексуальні домагання і приховують цей факт, не відчуваючи себе комфортно при процедурі подання скарги або не вірять у зберігання конфіденційності протягом слідства і після нього. Серед чоловіків цей відсоток ще нижчий — тільки 9–10% чоловіків подають скарги.

Анонімне опитування, проведене WGRA у 2018 році, знову підтвердило той факт, що наявність і толерантне ставлення до сексуальних домагань і гендерної дискримінації у воєнному підрозділі збільшує ймовірність сексуального насильства. Рівень сексуальних домагань оцінюється у 24,2% від кількості жінок військовослужбовиць і 6,3% серед чоловіків-військовослужбовців¹³⁰. Жінки, які були об'єктом сексуальних домагань, втричі частіше постраждали від сексуального насильства, ніж ті, які не зазнавали домагань. За 2019 рік 1021 поданих скарг стосувалися сексуальних домагань (на 10% більше, ніж протягом попередніх років). До процесів виявлення випадків сексуальних домагань залучено також формальні і неформальні скарги, анонімні

¹²⁸ Sexual Violence in the Military: A Guide for Civilian Advocates // National Sexual Violence Resource Center, 2013, p. 8 // <https://www.nsvrc.org/publications/nsvrc-publications-guides/sexual-violence-military-guide-civilian-advocates>

¹²⁹ Idem. Sexual Violence in the Military: A Guide for Civilian Advocates // National Sexual Violence Resource Center, 2013, p. 9 // <https://www.nsvrc.org/publications/nsvrc-publications-guides/sexual-violence-military-guide-civilian-advocates>

¹³⁰ Annual Report on Sexual Assault in the Military // U. S. Department of Defense, 2019, p. 11 // https://media.defense.gov/2020/Apr/30/2002291660/-1/-1/1/1_DEPARTMENT_OF_DEFENSE_FISCAL_YEAR_2019_ANNUAL_REPORT_ON_SEXUAL_ASSAULT_IN_THE_MILITARY.PDF

скарги. Так звана поведінка «за закритими дверима», яка колись не викликала осуду, сьогодні активно обговорюється на тренінгах молодих військовослужбовців. Вибіркове опитування військовослужбовців вказує на зменшення впливу норм середовища, в якому домінують тільки чоловіки¹³¹. Сприйняття чоловічих і жіночих ролей в армії є різним і залежить зокрема від рівня освіти, досвіду, віку, що може негативно впливати на атмосферу у підрозділі і на робочому місці.

У 2019 році Воєнна служба США отримала 7825 скарг щодо сексуального насильства (7623 — у 2018 р.)¹³², включаючи скарги на сексуальні домагання. Групове опитування військовослужбовців встановило, що командир підрозділу відіграє визначальну роль у підтримці подачі скарг, проведенні тренінгів і висвітленні питання сексуального насильства. Якщо командир не є чутливим до цього питання, це збільшується ризик «нездорових» стосунків у підрозділі. Прямі респонденти-військовослужбовці описують подачу скарги як складне рішення і так само, як і десять років тому, наголошують на тому, що бояться розголошення справи протягом процесу.

Ріст статистики кількості скарг щодо сексуальних домагань вказує на ефективну роботу з попередження сексуального насильства у Збройних силах США і механізму моніторингу, який допомагає зменшити бар'єри у виявленні і процесі подачі скарг щодо сексуальних домагань. Проте звіти наголошують, що превентивна робота у підрозділі повинна проводитися командиром на регулярній основі для створення атмосфери здорових відносин серед колег (healthy workplace climate), тому що тренінги один раз на рік не є ні достатніми, ані ефективними.

Франція

У Збройних силах Франції питання сексуальних домагань довго не висвітлювалося публічно, хоч це одна з армій, яка має найвищий відсоток жінок серед військовослужбовців (15%). Згідно зі статистикою Генерального секретаріату адміністрації Збройних сил Франції (Secrétariat Général de l'Administration du Ministère des Armées), 38% жінок-військо-

¹³¹ Annual Report on Sexual Assault in the Military // U. S. Department of Defense, 2019, p. 12 // https://media.defense.gov/2020/Apr/30/2002291660/-1/-1/1/1_DEPARTMENT_OF_DEFENSE_FISCAL_YEAR_2019_ANNUAL_REPORT_ON_SEXUAL_ASSAULT_IN_THE_MILITARY.PDF

¹³² Idem. Annual Report on Sexual Assault in the Military // U. S. Department of Defense, 2019 // https://media.defense.gov/2020/Apr/30/2002291660/-1/-1/1/1_DEPARTMENT_OF_DEFENSE_FISCAL_YEAR_2019_ANNUAL_REPORT_ON_SEXUAL_ASSAULT_IN_THE_MILITARY.PDF

вослужбовиць працюють в адміністрації і 56% є медичним персоналом¹³³. Жінки, які займають бойові посади, становлять значну меншість і часто зіштовхуються з непорозумінням. Поширеною є практика, коли на тренуваннях жінки піддаються висміюванню або приниженню через жарти, а ті жінки, які ці жарти не сприймають, вважаються емоційно слабкими (непридатними до «чоловічого світу»). У грудні 2020 року Збройні сили Франції запустили інформаційну кампанію з боротьби з гендерними стереотипами, які описують жінок як менш придатними до посади командувача, менш стійкими до стресу тощо¹³⁴. У Збройних силах Франції 22% жінок займає бойові посади, проте тільки 6,7% беруть участь у зовнішніх операціях. У командному складі кількість жінок дуже низька.

У воєнних підрозділах саме через поширену атмосферу братерства, військовослужбовці у випадку сексуальних домагань стоять перед вибором — захисти «побратима» чи підтримай «посестру», і перші виграють. Часто проблема сексуальних домагань вирішується перенаправленням жінки в іншу військову структуру замість того, щоб справу було взято на розгляд командним складом частини, де відбувся інцидент, пов'язаний з сексуальним домаганням. Проте дослідження серед військовослужбовців Франції свідчить про відносно невелику кількість домагань, де агресором виступає командир, порівняно з США¹³⁵. Порівняно з американськими збройними силами у Франції більше виявлених випадків караються і отримують розгляд, у тому числі судовий.

Оскільки проблема сексуальних домагань і насильства в армії є відносно новою, статистики небагато, Міністерство оборони Франції не публікує щорічних звітів. У 2014 році було опубліковано дослідження двох журналістів, яке привернуло увагу уряду до того, що ця тема повинна вирішуватися на інституційному рівні (Лейла Манно, Юлія Паскуаль, «Невидима війна, сексуальне насильство у французькій армії»)¹³⁶.

¹³³ Charpenel Y. Harcèlement et agressions sexuelles dans l'armée. Etude de cas, principalement aux Etats-Unis et en France // Fondation Scelles. 2016 // http://fondationscelles.org/pdf/RM4/Harcelement_et_agressions_sexuelles_dans_l_armee_fr.pdf

¹³⁴ Сторінка Збройних сил Франції // Facebook // https://www.facebook.com/watch/?ref=save_d&v=678719146350052

¹³⁵ Idem. Charpenel Y. Harcèlement et agressions sexuelles dans l'armée. Etude de cas, principalement aux Etats-Unis et en France // Fondation Scelles. 2016 // http://fondationscelles.org/pdf/RM4/Harcelement_et_agressions_sexuelles_dans_l_armee_fr.pdf

¹³⁶ Miñano., Pascual J. La guerre invisible: révélations sur les violences sexuelles dans l'armée française.— Paris: Les Arènes, 2014.— 301 p.

У 2014 році було створено кризовий центр «Теміс» (Cellule Thémis)¹³⁷ при Міністерстві оборони для боротьби з сексуальним домаганням, насильством і сексизмом. Центр складається з 5 військовослужбовців, які є також юристами. Будь-який військовослужбовець може звернутися напряду до усього органу із гарантією збереження конфіденційності.

Цей орган займається превентивною роботою, тренінгами для військового персоналу, а також супроводом постраждалої сторони у випадку скарги (у юридичному процесі тощо). З 2014 до 2016 рр. «Теміс» відкрив 291 справу для слідства на основі 800 скарг, із яких 26 щодо зґвалтувань і 40 — сексуальних домагань¹³⁸. При відкритті справи ведуться два слідства: внутрішнє (військове) і зовнішнє (юридичне). Однак, більше половини жінок відмовляються подавати скаргу через страх переслідування, переведення в іншу військову частину або негативного впливу на їхню кар'єру. З цієї причини багато справ залишаються без дисциплінарної санкції. У 90% випадків скарги подають жінки і у 10% — чоловіки.

Публічного розголосу набула перша скарга про сексуальні домагання, подана у 2012 році 26-річною військовослужбовицею «Ізабель», що стало поштовхом до створення центру «Теміс» і до розгляду її судової справи у 2019 році (воєнною палатою при суді вищої інстанції)¹³⁹. Станом на 2019 рік, кризовий центр «Теміс» розробив правила щодо практики попередження сексуальних правопорушень (Vade-mecum)¹⁴⁰.

¹³⁷ Lutte contre les harcèlement et violences sexuels et sexistes ainsi que les discriminations de toute sorte // Ministère de la Défense de la France, Cellule Thémis // <https://www.defense.gouv.fr/portail/vous-et-la-defense/egalite-femmes-hommes/lutte-contre-les-harcèlement-discriminations-et-violences-sexistes-et-sexuels/cellule-themis>

¹³⁸ Rubetti M. Harcèlement sexuel: 26 viols dans l'armée entre 2014 et 2016 // Le Figaro. 24 November 2017 // <https://www.lefigaro.fr/actualite-france/2017/11/24/01016-20171124ARTFIG00289-harcèlement-sexuel-26-viols-dans-l-armee-entre-2014-et-2016.php>

¹³⁹ Morvan A. Harcèlement sexuel: 'L'armée ne nous soutient pas', témoigne une militaire victime // Dernières Nouvelles d'Alsace. 16 October 2019 // <https://www.dna.fr/france-monde/2019/10/16/harcèlement-sexuel-l-armee-ne-nous-soutient-pas-temoigne-une-militaire-victime>

¹⁴⁰ Stop aux violences sexistes et sexuelles. VADE-MECUM des bonnes pratiques et obligations dans le cadre de la lutte contre les infractions sexuelles au sein du ministère des Armées (Stop сексуальному насильству і сексизму. Практики для наслідування по боротьбі з сексуальними правопорушеннями в міністерство збройних сил Франції) // Ministère de la Défense de la France. Cellule Thémis, 2019 // <https://www.defense.gouv.fr/content/download/585558/9960963/Vademecum%20Th%C3%A9mis%20%202019.pdf>

Іспанія

У 2005 році у складі Міністерства оборони Іспанії було створено підрозділ — Обсерваторія рівності чоловіків і жінок у Збройних силах (Observatorio para la igualdad entre hombres y mujeres en las Fuerzas Armadas)¹⁴¹. В нього входить 7 спеціалістів, які займаються гендерною тематикою, а саме:

- аналізують різний вплив на чоловіків і жінок процесів рекрутингу до армії, тренінгів і менеджменту збройних сил, публікують гендерну статистику щодо різних тем, пов'язаних із збройними силами (щороку оприлюднюється звіт зі статистикою по кожному підрозділу, з розподілом за статтю і рангом);
- отримують скарги від військовослужбовців щодо гендерних питань і відповідають на «гарячу лінію», яка є доступною для всіх військовослужбовців і цивільних працівників збройних сил. Отримана скарга вивчається відповідно до регламентуючих положень, і особі, яка подала скаргу, і відповідному командному складу надається письмовий звіт;
- подають рекомендації щодо покращення законодавства, і завдяки цьому було прийнято регламенти щодо сексуальних домагань і сексуального насилля.

Згідно зі статистикою, опублікованою Обсерваторією рівності¹⁴² за 2017 рік, Збройні сили Іспанії включають 12% жінок (14904 жінок), тоді як у 2000 році їхня частка складала лише 6,6%. У 2016 році було розпочато 16 процедур щодо сексуальних домагань і насилля, відкрито 11 слідств і розгляд 5 справ було завершено. Зокрема, щодо дисциплінарних порушень, 6 справ було відкрито, 2 з яких призвели до відкриття кримінального переслідування. За період 2004–2015 років було вирішено справи про:

- сексуальне насильство: 2 справи було відкинуто, 3 виправдано і 12 осіб засуджено;
- сексуальні домагання: 2 осіб було виправдано, 1 особу засуджено;

¹⁴¹ Bastick M. Integrating a Gender Perspective Into Internal Oversight Within Armed Forces // Geneva: DCAF, OSCE, OSCE/ODIHR, 2014 // <https://www.osce.org/files/f/ documents/0/6/118325.pdf>

¹⁴² Situation of Spanish Military Women Regarding Sexual and Workplace Harassment // European Organization of Military Associations and Trade Unions (EUROMIL). Retrieved on 10 October 2020 // <http://euromil.org/situation-of-spanish-military-woman-regarding-sexual-and-workplace-harassment>

- професійну дискримінацію: 9 осіб було звільнено, 8 виправдано, 9 засуджено.

Згідно з рекомендаціями Обсерваторії рівності, Протокол проти сексуальних домагань і сексизму, який використовується з 2015 року, повинен бути переглянутий з метою застосування принципу «нульової толерантності» до домагань і насильства. Цей протокол потрібно більше поширювати серед військовослужбовців, а також адміністративного персоналу збройних сил. Обсерваторія рівності також рекомендує спрощення процедури надання захисту особі, яка постраждала від сексуальних домагань чи сексизму. Окрім цього, розслідуванням випадків домагань чи насилля повинен напряму займатися Підрозділ захисту від домагань (Unidades de Protección frente al Acoso; UPA) без попереднього узгодження всіх етапів із командним складом, щоб гарантувати нейтральність слідства.

Медіа висвітлювало справу «Anytequera», в якій жінка-солдат постраждала від сексуальних домагань з боку колег. Вона подавала скаргу у чотири інстанції, але у жодному випадку не згадується UPA, який мав би напряму провести слідство. Командир підрозділу не звернувся із заявою про виявлену ситуацію, хоч мав це зробити, відповідно до його ролі, від моменту отримання інформації від постраждалої особи. Цей випадок вказує, що методи превентивної роботи і підтримки постраждалої особи не настільки ефективні, як вони задокументовані¹⁴³.

У 2019 році жінку-військовослужбовицю повітряних сил¹⁴⁴ демобілізували з воєнної служби за медичними показаннями. З 2014 до 2016 рр. вона піддавалася сексуальним домаганням і тиску з боку командира. Коли цивільне слідство довело факт сексуальних домагань, воєнний суд тільки прийняв як міру вислати командира в резерв зі збереженням його заробітної плати. Попереднім прецедентом був випадок Заїди Кантера¹⁴⁵, яка дослужившись до рангу командира, залишила службу в 2015 році внаслідок ПТСП, пов'язаного з сексуальними дома-

¹⁴³ Idem. Situation of Spanish Military Women Regarding Sexual and Workplace Harassment // European Organization of Military Associations and Trade Unions (EUROMIL). Retrieved on 10 October 2020 // <http://euromil.org/situation-of-spanish-military-woman-regarding-sexual-and-workplace-harassment>

¹⁴⁴ Gonzalez Miguel. Defense Ministry Discharges Soldier Who Reported Boss for Sexual Harassment // El País. 29 January 2019 // https://english.elpais.com/elpais/2019/01/25/inenglish/1548415715_865436.html

¹⁴⁵ Zaida Cantera case // colonel Isidro de Lezcano-Mujica.

ганнями. У 2012 році звинувачений, полковник, був засуджений до 2-х років і 10 місяців ув'язнення.

Швеція

Згідно зі статистикою, яка наводиться Асоціацією шведських офіцерів¹⁴⁶, у 2016 році 11% жінок і 5% чоловіків повідомили про певні види домагань, об'єктом яких вони були на робочому місці, але тільки у 2 випадках було проведено слідство Дисциплінарною комісією¹⁴⁷ (Disciplinary Board), а більшість осіб не подавало офіційні скарги через поширену думку, що постраждалі особи самі спровокували ситуацію.

Шведські збройні сили почали проводити дослідження щодо сексуальних домагань ще в 1999 році¹⁴⁸, потім у 2002 і 2005¹⁴⁹. Дослідження показали, що 59% жінок офіцерів і кадетів зіштовхувалися з сексуальними домаганнями, з них — 43% військових і 21% — адміністративного персоналу (1999), проте їхня кількість знизилася до 39% у 2005 році. Однак, тільки меншість жінок використовують офіційну процедуру повідомлення щодо сексуальних домагань.

Збройні сили Швеції, починаючи з 2004 року, прийняли Кодекс поведінки для миротворців ООН¹⁵⁰, який базується на Етичних правилах і кодексі поведінки, розроблених у рамках втілення Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» та за участі Міністерства закордонних справ Швеції, Національного департаменту кримінального слідства, Агентства міжнародного розвитку, Адміністрації національних судів і шведських громадських організацій.

¹⁴⁶ Association of Swedish Armed Forces Officers, in 2016.

¹⁴⁷ Alvinus A., Holmberg A. «Silence-Breaking Butterfly Effect: Resistance Towards the Military Within #MeToo» // Gender, Work and Organization — Wiley Online Library // <https://doi.org/10.1111/gwao.12349>

¹⁴⁸ Gustafsson D. M. S. Gender Integration and the Swedish Armed Forces: The Case of Sexual Harassment and Prostitution // FREIA — Center for Kønsforskning, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet, 2006 // <https://vbn.aau.dk/files/5050047/62.pdf>

¹⁴⁹ Idem. Gustafsson D. M. S. Gender Integration and the Swedish Armed Forces: The Case of Sexual Harassment and Prostitution // FREIA — Center for Kønsforskning, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet, 2006 // <https://vbn.aau.dk/files/5050047/62.pdf>

¹⁵⁰ Code of Conduct on Politico-Military Aspects of Security — Annual Information Exchange on the Implementation of the Code of Conduct — Participating State: Sweden // OSCE // <https://www.osce.org/fsc/41355>

У 2018 році Швецію сколихнула хвиля #MeToo і таким чином було зібрано неформальні скарги від понад 3000 військовослужбовців про сексуальні домагання у військовій сфері. Їм слідувала офіційна публікація, підписана 1768 жінками членами Збройних сил Швеції, щодо підняття нагального питання про зміни в стандартних процедурах подачі скарг. У відповідь Збройні сили Швеції модернізували і покращили процедури повідомлення про випадки сексуальних домагань і насильства, а також посилили превентивну роботу. Зокрема, було розроблено різні шляхи подання і реєстрації скарг, посилено роботу з попередження сексуальних домагань з військовослужбовцями, які починають службу, і з офіцерами-кадетами з метою створення більш здорової емоційної атмосфери робочого середовища з початку служби. Молоді військовослужбовці, жінки і чоловіки, проходять однакові фізичні стандарти і їм надається та посада, яка відповідає їхньому фізичному стану, вони живуть у змішаних приміщеннях, мають спільні душові кімнати, які відокремлюються шторами. «Бути жінкою це те саме, що бути чоловіком. Твій підрозділ — твоя сім'я», — заявляють шведські жінки-військовослужбовці.

У випадку сексуальних домагань чи насильства командний склад повинен вивчити скаргу, але не зобов'язаний повідомляти про неї далі по ієрархії. Збройні сили Швеції не збирають окремої статистики про випадки сексуальних домагань чи насильства. Проте статистичні дані подаються в огляді штатного складу Збройних сил Швеції. У 2017 році 13000 опитуваних повідомили про випадки сексуальних домагань і 700 осіб (5%) піддавалися насильству¹⁵¹. Оскільки анонімність не гарантується, багато з постраждалих осіб не звертаються по допомогу.

Зараз розслідування сексуальних домагань проводиться тільки на рівні підрозділу і не реєструються у централізованій системі скарг за винятком, коли необхідно виплатити компенсацію завданій шкоді або призначається адміністративна відповідальність. Оскільки деколи агресори є командирами тих осіб, які постраждали, або друзями їхніх командирів, Збройні сили Швеції визнали потребу у реформуванні процедури слідства таким чином, щоб воно проводилося третьою, нейтральною стороною, а не командним складом підрозділу чи військової частини.

¹⁵¹ Fasio T. Stand at Attention and Bite the Bullet. The Swedish Military Had a #MeToo Problem. They Decided to Do Something About It // Foreign Policy. 27 January 2019 // <https://foreignpolicy.com/2019/01/27/stand-at-attention-and-bite-the-bullet>

Канада

У 2019 році уряд Канади був зобов'язаний судовим рішенням Вищого суду Онтаріо виплатити 900 мільйонів доларів відшкодувань сотням жінок, які зазнали домагань і насильства у лавах збройних сил.

Жінки, частина з яких перебуває у збройних силах, і частина демобілізованих подали спільні колективні скарги на Міністерство оборони у 2016 і 2017 рр. після того, як незалежне дослідження опублікувало дані про «культуру ворожості до жінок і ЛГБТ» в армії. Судове рішення визначило право на отримання компенсації (від 5000 до 50000 доларів) залежно від типу правопорушення для 700 осіб з тих, хто подавав скаргу.

Внаслідок вищевказаного судового розгляду Збройні сили Канади підлягатимуть від 2019 року обов'язковому моніторингу (аудиту), який буде проводитися кожні п'ять років щодо дій, котрі проводяться щодо попередження і вирішення випадків насильства і сексуальних домагань¹⁵². До переліку дій, які підлягають моніторингу, входять підтримка осіб, які постраждали від сексуальних домагань чи насильства, і санкції (покарання) винуватих осіб. Офіційне дослідження, яке було проведено в 2016 році у Збройних силах Канади, встановило, що щодня трапляється близько трьох випадків сексуального домагання чи насильства і найчастіше – зі сторони особи вищої за рангом щодо підлеглої йому особи.

Колективні скарги були започатковані скаргою молодого військовослужбовця Александра Тессье¹⁵³, який у 19 років зазнав сексуального насильства відразу після мобілізації, яке продовжилося домаганнями і насмішками, зокрема протягом його місії в Афганістані. Досудове розслідування було розпочато у 2015 році і справа, яка складалася з 960 скарг, розглядалася Судом вищої інстанції Онтаріо. Судове рішення у цій справі було прийняте у 2019, і було призначено виплату компенсації на державному рівні. Уряд Канади, в особі прем'єр-міністра Джастіна Трюдо, офіційно вибачився перед постраждалими військовослужбовцями і запевнив у намірах діяти для попередження і уникнення подібних ситуацій у майбутньому.

¹⁵² Sexual Harassment and Violence in the Canadian Armed Forces // Senate of Canada, 2019, p. 9 // https://sencanada.ca/content/sen/committee/421/SECD/Reports/SECD_Report_harassment_May_19_e.pdf

¹⁵³ Tessier A. Agressions sexuelles: recours collectif contre l'armée canadienne // Radio Canada. 28 Novembre 2016 // <https://ici.radio-canada.ca/nouvelle/1002584/statistique-canada-agressions-sexuelles-forces-armees>

Згідно зі статистичними даними, 1,7% військовослужбовців зазнали сексуального насильства чи домагань у 2018 році, з яких жінки вчетверо разів частіше, ніж чоловіки. У 2016 році за сексуальні домагання і насильство 48 військовослужбовців було позбавлено вищого рангу, військовий суд розглянув 3 справи про сексуальне насильство і визнав 4 особи винними, 83 військовослужбовця отримали дисциплінарні попередження, а також направлення на терапію¹⁵⁴.

«Ворожа до жінок культура» в канадській армії визначається тим фактом, що у 49% випадків, коли агресії зазнають жінки, винуватцем є їхній безпосередній командир чи командир вищий за ієрархією. Щодо чоловіків, то у 59% випадків — це їхній колега. Чим довше жінка служить в армії, тим вищою є вірогідність зазнати сексуальних домагань чи насильства. З жінок, які прослужили 15 років чи більше, 37,7% стали об'єктами сексуального насильства, тоді як серед чоловіків їхня частка становить лише 4%.

Звіт комітету статистики Канади зазначає, що постраждалі військовослужбовці рідко подають скаргу чи повідомляють про сексуальні домагання. 23% повідомляють командному складу і тільки 7% — воєнній поліції. У випадку сексуального насильства, скаргу подають лише 22% військовослужбовців. У більшості випадків рішення шукається поза офіційною системою через побоювання впливу інциденту на кар'єру.

Звіт, опублікований Сенатом Канади про сексуальне насильство в Збройних силах Канади¹⁵⁵, вказує, що проблемою сексуальних домагань і насильства в армії почали займатися з 2014 року, хоча перша інформація з'явилася ще в 1990 році. Дослідження, проведене серед 43000 активних військовослужбовців, показує, що 27,3% жінок-військовослужбовиць і 3,8% чоловіків зазнають сексуальних домагань чи насильства протягом їхньої військової кар'єри. Проте 79% військовослужбовців чули, були свідками або постраждали від сексуальних домагань за останні 12 місяців. Увагу до проблеми привернула суддя Марі

¹⁵⁴ Idem. Tessier A. Agressions sexuelles: recours collectif contre l'armée canadienne // Radio Canada. 28 Novembre 2016 // <https://ici.radio-canada.ca/nouvelle/1002584/statistique-canada-agressions-sexuelles-forces-armees>

¹⁵⁵ Sexual Harassment and Violence in the Canadian Armed Forces // Senate of Canada, 2019, p. 9 // https://sencanada.ca/content/sen/committee/421/SECD/Reports/SECD_Report_harassment_May_19_e.pdf

Дешамп¹⁵⁶ своєю публікацією «Зовнішній огляд поведінки сексуальних правопорушень і сексуальних домагань» (2016).

Збройні сили Канади включають Комітет, який працює над питаннями попередження і вирішення сексуальних домагань (Treasury Board Policy on Harassment Prevention and Resolution). Сенат Канади наголошує на тому, що збройні сили є такою організацією, в якій військовослужбовці живуть, працюють, тренуються і соціалізуються разом, це середовище, відокремлене від інших членів суспільства. Визначення сексуальних домагань подається у Канадському акті про права людини (Canadian Human Rights Act), який застосовується і до підлеглих Міністерства оборони. Збройні сили Канади також мають Кодекс дисципліни на службі (Code of Service Discipline), який визначає, що саме вважається поведінкою, яка є сексуальним правопорушенням (sexual misconduct), або сексуальним домаганням чи насильством (sexual harassment).

У 2015 році було запроваджено Операцію «Гідність» (Operation Honour)¹⁵⁷, метою якої було виявлення і попередження сексуальної поведінки, котра є невідповідною, і такою, яка може завдати шкоди (harmful and inappropriate sexual behaviour; HISB), для того, щоб запобігти зміни у нормах поведінки і в гендерних стереотипах. Було створено команду для розробки Стратегічного і практичного плану дій щодо попередження сексуальної невідповідної поведінки (Strategic Response Team on Sexual Misconduct). Ця команда займається розробкою регламентуючих документів, тренінгів і навчання та є відповідальною за дії і прогрес з виявлення і попередження сексуальних домагань і насильства. Також у 2015 році на основі вищевказаних ініціатив було створено Центр реагування на сексуальні проступки (Sexual Misconduct Response Centre; SMRC) для підтримки осіб, які постраждали від сексуальних домагань чи насильства.

У звіті «Сексуальні домагання і насильство у Збройних силах Канади» (2019), опублікованого Постійним комітетом національної безпе-

¹⁵⁶ Deschamps M. Conduct Becoming: Why the Royal Canadian Mounted Police Must Transform Its Culture // Senate of Canada, 2014; Deschamps M. External Review into Sexual Misconduct and Sexual Harassment in the Canadian Armed Forces // Senate of Canada. 27 March 2015 // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/reports-publications/sexual-misbehaviour/external-review-2015.html>

¹⁵⁷ Sexual Harassment and Violence in the Canadian Armed Forces // Senate of Canada, 2019, p. 18 // https://sencanada.ca/content/sen/committee/421/SECD/Reports/SECD_Report_harassment_May_19_e.pdf

ки і захисту при Сенаті Канади (Standing Senate Committee on National Security and Defense), також вказано, що дії воєнного суду у вирішенні і призначенні санкцій у випадках сексуальних домагань чи насильства повинні бути посилені¹⁵⁸. До 1998 року скарги щодо сексуальних домагань могли бути направлені на вирішення цивільними судами, які мали досвід у вирішенні таких судових справ. Окрім того, процес подачі скарги, якщо вона реєструється офіційно, надає змогу використати його як приклад в інших судових процесах.

Зрештою, у звіті підкреслено, що сексуальним домаганням і насильству сприяють такі елементи воєнної «культури»: конформність (вирівнення), ієрархія, безвідмовне виконання наказів осіб вищого рангу і ставлення до групи та інтересів воєнних операцій вище, ніж до індивідуальних потреб. Гендерна конструкція військової служби та ієрархізація воєнних інституцій створюють атмосферу, яка підтримує систематичні сексуальні домагання і насильство. Для змін потрібно коригувати ці елементи впливу, а не тільки звертати увагу на зміну поведінки або збільшення кількості жінок в армії.

Інші країни

У 2013 році в Австралії 62% жінки-військовослужбовиці заявили про сексуальні домагання, в Ізраїлі — 12% і в Німеччині — 15%. Тоді, як у більшості країн світу жінки і чоловіки в армії проживають в окремих приміщеннях, у Норвегії з 2018 року проводять експеримент з використанням змішаних приміщень з метою уникнення гендерно зумовленого насильства і створювати однакові умови служби для жінок і для чоловіків. Угорщина за останні роки активно розробляє політику гендерної рівності у збройних силах, яка відображається у збільшенні кількості жінок-військовослужбовиць та ріст їхньої кількості в армії.

¹⁵⁸ Sexual Harassment and Violence in the Canadian Armed Forces // Senate of Canada, 2019, p. 23 // https://sencanada.ca/content/sen/committee/421/SECD/Reports/SECD_Report_harassment_May_19_e.pdf

Механізми попередження, виявлення і вирішення проблеми сексуальних домагань у збройних силах: невід'ємні елементи регламентації

Основними міжнародними регламентуючими актами, які регулюють норми стосовно гендерних питань і сектору безпеки¹⁵⁹, в тому числі у військовій сфері, є:

- Пекінська декларація та Платформа дій (1995)¹⁶⁰;
- Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, Мир, Безпека» (2000)¹⁶¹.

Дослідження, проведене у 2015 році серед збройних сил країн-членів НАТО, вказує, що у 80% збройних сил проводять регулярні тренінги з попередження сексуальних домагань і насильства в армії і більше, ніж 60%, мають розроблені стратегії, кваліфікований персонал і формальні процедури для попередження і повідомлення (реєстрації) скарг щодо випадків сексуальних домагань жінок чи чоловіків. 37% країн-членів НАТО заявили про випадки сексуального насильства¹⁶².

З метою покращення механізмів попередження і дій у випадках сексуальних домагань у 2014 році ОБСЄ і DCAF¹⁶³ розробили методичні рекомендації щодо створення ефективних механізмів превентивної роботи, реєстрації і розгляду справ щодо проблеми сексуальних домагань у збройних силах і в секторі безпеки.

Механізми попередження сексуальних домагань¹⁶⁴

Елементи попередження сексуальних домагань у збройних силах повинні бути чітко визначеними у статутах, директивах та інструкціях:

¹⁵⁹ Військова реформа і гендерні питання. Практичний посібник. Переклад Bastick Megan and Valasek Kristin (eds.), Gender and Security Sector Reform Toolkit // Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN-INSTRAW, 2008.

¹⁶⁰ Beijing Declaration and Platform for Action, 1995 // https://beijing20.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/csw/pfa_e_final_web.pdf

¹⁶¹ UN Resolution on Women, Peace and Security (S/RES/1325) // <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/720/18/PDF/N0072018.pdf?OpenElement>

¹⁶² Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2015 // https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_01/20170113_2015_NCGP_National_Reports_Summary.pdf

¹⁶³ Женевський центр демократичного контролю у секторі безпеки (DCAF: Geneva Centre for Security Sector Governance) // <https://www.dcaf.ch>

¹⁶⁴ Bastick M. Integrating a Gender Perspective Into Internal Oversight Within Armed Forces // Geneva: DCAF, OSCE, OSCE/ODIHR, 2014 // <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/118325.pdf>

- кожен військовослужбовець, незалежно від статі, має право на ставлення до себе з повагою і гідністю та повинен виконувати свої службові обов'язки вільно від будь-якої форми дискримінації, домагання, приниження чи насильства;
- командний склад повинен нести відповідальність за активне попередження дискримінації, досягань, принижень і насильства у частині під їхнім командуванням, а також реагувати на усі скарги швидко і ставитися до ситуації з розумінням;
- не толерується помста чи тиск на особу, яка подає скаргу, чи свідка. Багато армій світу і миротворчі корпуси мають Кодекси поведінки, які базуються на зазначених вище принципах.

Наприклад, Збройні сили Ірландії дотримуються Кодексу гідності (Dignity Charter), який стосується попередження сексуальних домагань. Збройні сили США використовують Інструкцію щодо попередження і відповіді на сексуальні домагання (Instruction on Harassment Prevention and Response)¹⁶⁵.

Збройні сили Гани (Африка) розробили Кодекс поведінки¹⁶⁶, базуючись на принципах визначених ООН для миротворчих місій. У Збройних силах Гани усі військовослужбовці повинні уникати такої поведінки:

- обміну сексуальними відносинами за послуги, роботу, грошову винагороду;
- сексуальних відносин із неповнолітніми;
- будь-якої форми приниження, образи гідності або експлуатації;
- будь-якої послуги сексуального характеру в обмін на допомогу;
- будь-якої сексуально невідповідної поведінки, яка компрометує гідність, відповідальність і неупередженість збройних сил.

Відносини між чоловіками і жінками. У Збройних силах Гани, підтримуються тільки здорові і професійні відносини між чоловіками і жінками. Аморальна поведінка в підрозділах не вітається.

Правила Кодексу поведінки Збройних сил Гани. Не спричиняти ніякого акту, який несе характер насильства чи експлуатації сексуально, фізичного чи психологічного. Повага до прав людини.

¹⁶⁵ Harassment Prevention And Response In the Armed Forces. DOD Instruction 1020.03 // U. S. Department of Defense, 2018 // <https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/DD/issuances/dodi/102003.pdf>

¹⁶⁶ Військова реформа і гендерні питання. Практичний посібник. Переклад Bastick Megan and Valasek Kristin (eds.), Gender and Security Sector Reform Toolkit // Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN-INSTRAW, 2008.

Дані кодекси супроводжуються директивами і поясненнями про те, що саме визначається як неприйнятна поведінка, яка зараховується до дискримінації, домагання, приниження чи насильства, в тому числі сексуального характеру, і чим вони відрізняються; що становить поведінку, яка підлягає кримінальній відповідальності; які механізми подання скарг існують у збройних силах і яка підтримка може бути надана постраждалій особі, яка є військовослужбовцем або військовослужбовицею.

Ці директиви повинні супроводжуватися навчальними тренінгами і регулярним моніторингом. Зокрема, особи командного складу повинні отримувати інформацію про їхню роль і відповідальність у підтримці позитивної, вільної від дискримінації атмосфери і домагань, про те, як відбуваються сексуальні домагання і чому жінки та чоловіки уникають подавати скарги про певну поведінку, і які заходи вживати при виявленні даного випадку та, як попередити помсту щодо особи, яка подала скаргу.

Наприклад, Міністерство оборони США розробило Список дій щодо попередження сексуального насильства для командного складу (Commander's Checklist for Unrestricted Reports of Sexual Assault, US Department of Defense), який включає підхід і роботу з попередження і виявлення сексуальних домагань. Цей список передбачає:

- у превентивних цілях створення атмосфери, яка забезпечує взаємну повагу і довіру, визнає етнічну і гендерну рівність, а також цінує внески кожного члена колективу (незалежно від статі);
- наголошення на тому, що сексуальні домагання і насильство руйнують професійну репутацію Збройних сил США, а також підважують відчуття єдності й цілісності, які є невід'ємними складовими успіху збройних сил;
- наголошення на потенційних законних наслідках дій, які передбачені Міністерством оборони США і регламентуючими документами збройних сил;
- звернення уваги на атмосферу всередині організації і реагування на будь-які негативні вияви відповідними діями.

Механізми подачі і розгляду скарг щодо сексуальних домагань чи насильства¹⁶⁷

Механізми подачі і розгляду скарг повинні передбачити різні шляхи подачі скарг, але в усіх випадках має бути:

- можливість обійти безпосереднього командира при подачі скарги;
- можливість подання скарги нейтральній особі чи органу збройних сил;
- можливість подання скарги у цивільну поліцію у випадку злочину;
- можливість подання скарги незалежній інстанції. Зазвичай (за винятком злочину) військовослужбовець/-виця подає скаргу через внутрішню систему скарг. Однак, повинна бути передбачена можливість уникнення повідомлення скарги прямому командирі, для того, щоб справу було направлено на офіційне розслідування. Цей принцип допомагає уникнути тиску зі сторони безпосереднього командира підрозділу чи частини;
- можливість подання конфіденційної скарги.

Відповідні регламенти механізму подачі скарги повинні чітко визначити: форму подачі скарги (письмову чи інше), які деталі вона має включати, яким чином скарга буде визнаною, права звинуваченої особи, процес слідства, включаючи його часові рамки, і на яких етапах особа, яка подала скаргу, і звинувачена особа отримуватимуть інформацію про слідство.

У випадку сексуального домагання командир, який прийняв скаргу, повинен вирішити чи скарга відноситься до адміністративної і дисциплінарної санкції, або веде до притягнення до кримінальної відповідальності. Командний склад і слідчі не завжди розуміють різницю між сексуальним домаганням (яке у більшості випадків не передбачає кримінальної відповідальності) і сексуальним насильством (яке становить кримінальний злочин). З цієї причини повинні проводитися тренінги і роз'яснення цих питань відповідно до окремого військового і цивільного законодавства, яке є чинним у тій чи іншій країні.

Слідство щодо сексуальних домагань, дискримінації чи приниження повинно включати:

¹⁶⁷ Bastick M. Integrating a Gender Perspective Into Internal Oversight Within Armed Forces // Geneva: DCAF, OSCE, OSCE/ODIHR, 2014 // <https://www.osce.org/files/f/ documents/0/6/118325.pdf>

- стандарти слідства, які гарантують, що воно не буде заангажованим, і буде проведено у найкоротші терміни;
- зберігання конфіденційності особи, яка подала скаргу, відомостей про реєстрацію скарги і засоби проведення слідства, щоб уникнути помсти і тиску;
- механізм регулярної комунікації з особою, яка постраждала;
- дозвіл особі, яка подала скаргу, і тій, яка звинувачується, перебувати у супроводі третьої сторони під час допиту, адвокатом або колегою, якому довіряє людина;
- дозвіл подати скаргу про домагання чи насильство не прямому командирі, а особі вище нього за рангом, зокрема у випадку домагань від безпосереднього командира.

Механізми відкритості у збройних силах (transparency) передбачають, що командири, які ухиляються від забезпечення розслідування і не перешкоджають сексуальним домаганням, дискримінації і приниженню можуть притягуватися до дисциплінарної відповідальності за те, що не вжили заходів для припинення і санкціонування домагань.

Стосовно сексуального насильства, яке передбачає кримінальну відповідальність, збройні сили у різних країнах вирішують справу по-різному:

- через військовий суд (Азербайджан, Білорусь, Люксембург, Польща, Швейцарія, Туреччина і Україна);
- через цивільний суд (Нідерланди, Данія, Фінляндія, Німеччина, Італія, Іспанія, Норвегія, Швеція, Чеська Республіка);
- через військовий або цивільний суд в залежності від типу злочину (Канада, Бельгія, США і Великобританія). У Великобританії і Канаді діють незалежні військові прокурори.

Механізми підтримки осіб, які постраждали від сексуальних домагань чи насильства (практика для наслідування)¹⁶⁸

У випадку дискримінацій, домагань, приниження, насильства, зокрема і сексуальних або гендерно зумовлених, постраждалі особи мають низку потреб у підтримці. Міжнародний досвід показує, що для

¹⁶⁸ Idem. Bastick M. Integrating a Gender Perspective Into Internal Oversight Within Armed Forces // Geneva: DCAF, OSCE, OSCE/ODIHR, 2014 // <https://www.osce.org/files/f/ documents/0/6/118325.pdf>

підтримки осіб, які постраждали від сексуальних домагань в армії, необхідно забезпечити наступне:

- список дій для командного складу або для особи, яка отримує та реєструє скаргу, про те, що потрібно зробити, щоб одразу забезпечити захист і підтримку постраждалій особі;
- доступ до медичних, психологічних і адвокатських послуг без потреби робити офіційний запит на їхнє отримання, включаючи спеціалістів з питання сексуального насильства;
- доступ до цих послуг для цивільного персоналу збройних сил;
- можливість отримати швидку перелокацію (переведення) для військовослужбовця/-иці в інше місце або під інше командування;
- конфіденційність обміну інформації між постраждалою особою і адвокатом/радником;
- можливість військовослужбовцю отримати експертну консультацію від цивільної сфери щодо окремої ситуації, наприклад, через використання ліній телефонної підтримки (цивільні юристи, неурядові організації або цивільні радники, які працюють у збройних силах).

У деяких країнах кваліфікований персонал поза командним складом має статус радника, до якого звертаються у випадку гендерно зумовлених дискримінації, домагань чи приниження. В Ірландії це контактна особа, у Данії — радники, у Німеччині — працівники гендерної рівності, у США — крім працівників гендерної рівності, є також спеціалісти з питань сексуального насильства, які виступають в ролі координаторів. Якими би не були механізми нагляду, попередження чи вирішення проблеми сексуальних домагань, вони не будуть ефективними без їхнього розуміння і неупередженого застосування.

Висновки до розділу

Національне законодавство, спрямоване на захист постраждалих від насильства, зокрема сексуального, може бути удосконалене в частині захисту військовослужбовців (жінок та чоловіків) від загрози заподіяння насильства під час виконання ними своїх службових обов'язків. Потребує удосконалення також нормативне підґрунтя надання невідкладної медичної та психологічної допомоги постраждалим від насильства, унеможливлення впливу кривдника на жертву з метою здійснення незалежного та неупередженого досудового розслідування випадків сексуального насильства у силових структурах, направ-

лення кривдників-військовослужбовців (незалежно від статі) на проходження спеціальних пробаційних програм.

Огляд міжнародного досвіду збройних сил країн Європи і Америки допомагає визначити практики, які ефективно впливають на вирішення проблеми сексуальних домагань і насильства. Превентивна робота, направлена на попередження гендерно зумовленого насильства у збройних силах, становить безперервний процес і проводиться у всіх підрозділах і частинах за допомогою регулярних тренінгів. Корективна робота направлена на вирішення інцидентів із застосуванням дисциплінарних чи інших санкцій.

Збільшення випадків сексуальних домагань у статистиці збройних сил або поданих скарг свідчить про ефективність задіяних механізмів, які дають змогу вирішити, поінформувати і запобігти поширенню проблеми. Міжнародний досвід вказує на те, що ріст статистики пов'язаний із покращенням механізмів, які допомагають захистити постраждалу особу військовослужбовця, незалежно від статі, і покарати винних, а не на погіршення самої ситуації чи загострення проблеми. Скарги щодо сексуальних домагань чи насильства завжди є лише верхівкою айсберга, і чим вона вища, тим ефективніше діють механізми попередження і вирішення проблеми. У випадку сексуальних домагань задіяні механізми дозволяють не тільки перешкодити насильству, яке може приховувати невідповідна і безкарна поведінка, а і зменшити реальну кількість інцидентів. А це означає, що для ефективності задіяних механізмів потрібно покращити умови виявлення і вирішення проблеми сексуальних домагань, надати захист військовослужбовцям, які стали жертвами насильства чи домагань, проводити невідкладні розслідування інцидентів і застосовувати санкції до винуватих осіб, незалежно від їхнього рангу чи посади. Залучення третьої сторони, юристів чи гендерних радників у збройних силах дозволяє покращити процедуру виявлення і вирішення інцидентів, пов'язаних з сексуальними домаганнями чи насильством.

Підхід у реформуванні регламентуючих норм і механізмів попередження і вирішення проблеми сексуальних домагань включає в себе підготовку і затвердження норм, які регламентують поведінку і санкції у випадку порушень, розроблення різних механізмів подачі скарг і покращення доступу до інформації військовослужбовців і військовослужбовиць щодо існування проблеми сексуальних домагань і її попередження, зокрема за допомогою превентивної роботи з команд-

ним складом і регулярних тренінгів (як, наприклад, регулярна оцінка ситуації щодо випадків сексуальних домагань і насильства у Збройних силах США і зобов'язання щодо моніторингу Збройних сил Канади).

Збір даних щодо випадків сексуальних домагань та насильства, реєстрація скарг, розслідування і притягнення до санкцій є невід'ємними елементами моніторингу проблеми сексуальних домагань у збройних силах. Недаремно у різних країнах було створено органи, які займаються виключно превентивною, консультативною і вирішальною роботою, пов'язаною з проблемою сексуальних домагань і насильства.

Аналіз задіяних механізмів вказує на ефективність тих механізмів, які чітко простежують всі етапи: від оформлення скарги у випадку інциденту до проведення слідства і його розгляду відповідним органом з дотриманням градації щодо ступеня тяжкості порушення у випадку сексуальних домагань чи насильства. Гарантувати конфіденційність було і залишається перешкодою й причиною того, що далеко не всі військовослужбовці і військовослужбовиці готові на подання скарги і проведення слідства. З іншого боку, не всі подані скарги завершуються судовим розглядом (див. аналіз даних щодо збройних сил США, Франції, Іспанії, Швеції), що вказує на поширене застосування дисциплінарних санкцій безпосередньо командним складом і превентивної роботи, аніж притягнення до кримінальної відповідальності.

Щодо вирішення проблеми сексуальних домагань чи насильства і санкцій, міжнародний досвід різниться у плані призначенні цивільних та військових судів, до компетенції яких відноситься судовий розгляд справ. Міжнародний досвід вказує на існування двох різних моделей: розгляд справ цивільними судами, компетентними у питанні (як, наприклад, у Франції), чи створення незалежного судового органу поза штатом командного складу (наприклад, у Канаді).

Розділ 3

Голоси постраждалих від сексуальних домагань у військовій сфері в Україні

3.1. Результати анонімного онлайн-анкетування постраждалих від сексуальних домагань

*Анна Квіт, Олена Григоренко, Марія Большакова,
Дар'я Шматуха*

Методологія та опис вибірки

У рамках цього дослідження було проведене анонімне онлайн-опитування серед військовослужбовиць і військовослужбовців. Формат анонімного онлайн-опитування був обраний із причин сенситивності досліджуваної тематики — для того, щоб респонденти могли відповісти на запитання без відчуття дискомфорту чи тиску і залишитися анонімними. З цієї ж причини респондентам була надана можливість відповісти на ті питання, про які вони хотіли би говорити. Це мало вплив на кількість відповідей на деякі з питань, проте щирість відповідей і нетравматизація респондентів були пріоритетними для дослідження. Зважаючи на табуйованість теми сексуальних домагань в українському суспільстві й у військовій сфері зокрема та брак досліджень на цю тему, метою даного опитування було зібрати перші публічні кількісні дані щодо сексуальних домагань у військовій сфері та перевірити ефективність такого методу для збору даних на досліджувану тематику. Це опитування було розвідувальним дослідженням. Отримані дані допоможуть доповнити результати якісного досліджен-

ня та сформулювати гіпотези й інструментарій для подальших досліджень щодо сексуальних домагань у військовій сфері.

Дане опитування не є репрезентативним. Побудова та наповнення репрезентативної вибірки були суттєво ускладнені відсутністю точних даних щодо генеральної сукупності (кількість військовослужбовців та військослужбовиць, цивільних працівників і працівниць, ветеранок і ветеранів, курсанток і курсантів), важкодоступністю респонденток та респондентів, а також високим рівнем відмов. Вибірка формувалася методом самовідбору. Анкету заповнили особи, які хотіли поділитися своїм досвідом. Анкета була опублікована на Facebook сторінках проєктів «Невидимий Батальйон»¹⁶⁹, «Без Броні: єдина база ініціатив для ветеранів»¹⁷⁰, «Повернись живим»¹⁷¹, «Жінки — це 50% успіху України»¹⁷², «Гендер в деталях»¹⁷³, на сторінці організації «Жіночий ветеранський рух»¹⁷⁴ та у ветеранських Facebook групах і чатах, на сайтах «Жінки — це 50% успіху України», «Гендер в деталях», «Повага: кампанія проти сексизму»¹⁷⁵, «Гурт», а також інформація про дослідження й анкету була розповсюджена у радіо ефірах «Армії ФМ»¹⁷⁶ та Громадського радіо¹⁷⁷. Такий метод був обраний з причин того, що особи, які зіштовхувалися з випадками сексуального домагання та насильства, не хочуть розповідати про свій досвід або говорять про це вибірково. Отримані ре-

¹⁶⁹ Невидимий батальйон // Facebook // <https://www.facebook.com/InvisibleBattalion>

¹⁷⁰ Без броні: єдина база ініціатив для ветеранів // Facebook // <https://www.facebook.com/bezbroni>

¹⁷¹ Повернись живим // Facebook // <https://www.facebook.com/backandalive>

¹⁷² Жінки — це 50% успіху України // Facebook // <https://www.facebook.com/50vidsotkiv.org.ua>

¹⁷³ Гендер в деталях // Facebook // <https://www.facebook.com/genderindetail>

¹⁷⁴ Жіночий ветеранський рух // Facebook // <https://www.facebook.com/UkrainianWomenVeteranMovement>

¹⁷⁵ Повага: кампанія проти сексизму // <https://povaha.org.ua>

¹⁷⁶ Говоримо про Всеукраїнську адвокатську компанію «Невидимий Батальйон» // Радіо «Армія ФМ» // Facebook // https://www.facebook.com/watch/live/?v=325013878844383&ref=watch_permalink

¹⁷⁷ Насильство щодо чоловіків ще більш табуована тема, адже у нас дуже гомофобне суспільство — гендерна дослідниця про сексуальні домагання серед військових // Громадське радіо. 5 вересня 2020 р. // https://hromadske.radio/podcasts/hromadska-hvviva/nasvl-stvo-shchodo-cholovikiv-shche-bil-sh-tabuovana-tema-adzhe-u-nas-duzhe-homofobne-suspil-stvo-henderna-doslidnytsia-pro-seksual-ni-domahannia-sered-viys-kov-ykh?fbclid=IwAR17uOR0ebZcolFuMbkL_o_wk8l6iYkiiGwOlapaiFdDHFDM5p_wCGrX1co

зультати не можна екстраполювати на весь військовий сектор. Метою даного опитування було дізнатися більше про досвід тих, хто зіштовхувався з сексуальними домаганнями. А саме, досліджувався досвід різних проявів дискримінації за статтю на робочому місці, досвід сексуальних домагань та сексуального насильства на робочому місці та досвід шантажу на сексуальному ґрунті на робочому місці.

Анкета, використана в опитуванні, була адаптована з опитника, розробленого для проведення опитувань щодо випадків сексуальних домагань у США¹⁷⁸.

Масив даних сформований на основі відповідей 165 респондентів, з них 133 жінки й 29 чоловіків, 3 не вказали своїх соціально-демографічних характеристик (гендер, вік, статус у ЗСУ). 59% опитаних молодші 30 років, 39% — старші 30-ти років. Найчисельніша вікова група — 21–30 років (45% від усієї вибірки). 70% респондентів/респонденток зараз служать у ЗСУ, 19% — є ветеранами або ветеранками, 10% — звільнені в запас.

Серед усіх досліджуваних проявів дискримінації за статтю, сексуальних домагань та насильства чи шантажу на сексуальному ґрунті на робочому місці (див. *Рис. 3.1.1*), випадки з категорії сексуальних домагань та сексуального насильства на робочому місці були найпоширенішими серед респондентів та респонденток, які взяли участь в опитуванні.

Дискримінація за ознакою статі на робочому місці

Досвід дискримінації за ознакою статі на робочому місці у військовій сфері розглядався в таких аспектах, як: 1) гірше ставлення через стать, 2) поблажливо-зверхнє ставлення через стать, 3) образливі сексистські зауваження, 4) образливі зауваження щодо зовнішності чи тіла. Результати опитування показують, що значуще більша частина чоловіків-респондентів ніколи не стикалися з проявами дискримінації за ознакою статі на робочому місці. $\frac{3}{4}$ чоловіків стверджують, ніколи не відчували гіршого ставлення до себе на робочому місці через стать. Натомість, значуще більша кількість жінок «кілька разів» стикалася з проявами дискримінації за ознакою статі на робочому місці у військовій сфері, порівняно з чоловіками. Майже половина жінок вказала, що відчували упереджене ставлення на робочому місці. Серед них

¹⁷⁸ Fitzgerald L., Magley V., Drasgow F., Waldo C. Measuring Sexual Harassment in the Military: The Sexual Experiences Questionnaire (SEQ — DoD) // *Military Psychology*, 1999, № 11 (3), pp. 243–263 // doi:10.1207/s15327876mp1103_3

Стикалися з випадками дискримінації, %

Стикалися з випадками домагань та сексуального насилля, %

Стикалися з випадками шантажу на сексуальному ґрунті, %

■ – ніколи; ■ – один раз; ■ – кілька разів; ■ – часто; ■ – постійно

Рисунок 3.1.1. Досвід дискримінації за статтю, сексуальних домагань та насильства чи шантажу на сексуальному ґрунті на робочому місці

кілька разів — 42% та часто — 21% (Рис. 3.1.2). Варто зазначити, що про гірше ставлення значуще більше повідомляють військові зі статусом ветерана або ветеранки: 35,5% опитаних з цієї категорії зауважують, що часто помічали гірше ставлення до себе на основі їхньої статі.

Жінки значно частіше стикаються з поблажливо-зверхнім ставленням через їхню стать (Рис. 3.1.3). Лише 1/6 жінок ніколи не стикалися з подібним ставленням і більшість чоловіків (89%) ніколи не стикалися з поблажливо-зверхнім ставленням через стать. Причиною такої різниці у відповідях і досвіді можуть бути сталі стереотипи про професію військового як виключно чоловічу діяльність та консервативне сприйняття жінок як слабких, фізично й психологічно не здатних проходити військову службу та виконувати бойові завдання.

До Вас ставилися гірше через Вашу стать?

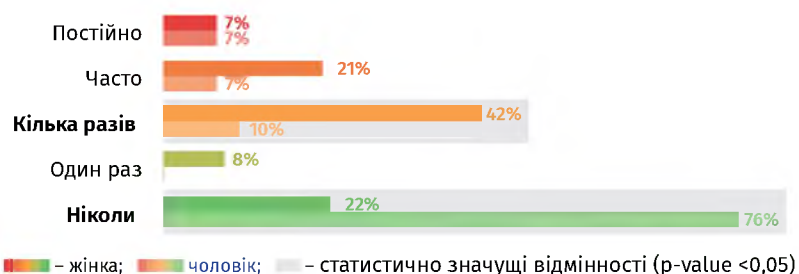

Рисунок 3.1.2. Відповідь на запитання «Як часто під час служби або роботи у військових структурах до Вас ставилися гірше через Вашу стать»

Рисунок 3.1.3. Відповідь на запитання «Як часто під час служби або роботи у військових структурах до вас ставилися поблажливо-зверхньо через Вашу стать»

Рисунок 3.1.4. Відповідь на запитання «Як часто під час служби або роботи у військових структурах Вам робили образливі сексистські зауваження»

Майже третина респондентів (серед 162, які відповіли на питання) не стикалися з образливими сексистськими зауваженнями на робочому місці (наприклад, припущення, що люди вашої статі не можуть виконувати роботу, яку ви виконуєте, або мають вміти виконувати певну роботу), а третина — стикалися часто і постійно (Рис. 3.1.4).

Досвід опитаних чоловіків і жінок щодо образливих сексистських зауважень у їхній бік значимо відмінний, і спостерігається сильний зв'язок між статтю та досвідом сексистських зауважень на робочому місці. Значущі відмінності між досвідом чоловіків і жінок прослідковуються для відповідей «Ніколи», яку обрали 83% чоловіків і лише 18% жінок, «Кілька разів» (14% у чоловіків проти 34% у жінок), та часто

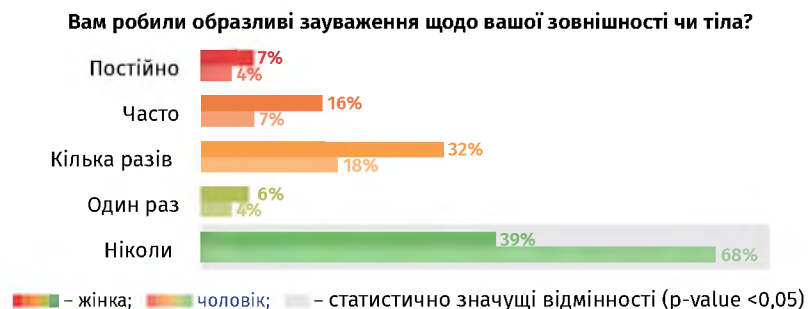

Рисунок 3.1.5. Відповідь на запитання «Як часто під час служби або роботи у військових структурах Вам робили образливі зауваження щодо вашої зовнішності чи тіла»

(жодного чоловіка та 26% жінок). Ймовірно, за більшої вибірки значущість підтверджувалася би і для решти відповідей.

Серед 163 респондентів, які відповіли на питання «Вам робили образливі зауваження щодо вашої зовнішності чи тіла» (Рис. 3.1.5), 45% ніколи не мали такого досвіду на робочому місці, 29% — декілька разів, 14% — часто і 6% — постійно. Розподіл відповідей за статтю вказує на те, що жінки частіше стикаються з досвідом образливих зауважень з приводу їхньої зовнішності чи тіла. Однак, ці відповіді здебільшого не є статистично значущими. Збільшення розміру вибірки могло б показати більше статистично значимих спостережень.

Досвід сексуальних домагань та сексуального насильства на робочому місці

Серед досліджуваних видів сексуальних домагань та сексуального насильства на робочому місці (Рис. 3.1.6), опитані респондентки та респонденти найчастіше стикалися з такими (хоча б один раз і більше): 65% відповіли, що їх розглядали таким чином, щоб це їх бентежило; 62% опитаним показували сексистські чи двозначні матеріали; 62% зазнавали небажаних спроб залучити їх до розмов про секс; 60% опитаним присвистували чи сексуально окликували; 52% зазнавали доторків так, щоб їх це бентежило.

Найменш поширеним видом сексуальних домагань стало небажане показування частин тіла: лише 24% опитаних мали такий досвід хоча б один раз (17,9% чоловіків та 25,2% жінок), в основному один або кілька разів (11,9% та 10% відповідно). Це може бути пов'язано зі

Рисунок 3.1.6. Поширення досвіду сексуальних домагань та сексуального насилля

страхом бути пійманим або з більшою ймовірністю можливості зафіксувати цей вид сексуального домагання. Для порівняння, наприклад, результати подібного дослідження серед жінок-військовослужбовиць у Збройних силах Ізраїлю (n=1112) показали, що 19% з них зазнали небажаного показу оголених частин тіла¹⁷⁹.

Загалом більше ⅓ респондентів і респонденток ніколи не піддавалися небажаним спробам зайнятися сексом без явної згоди (72%). Однак серед чоловіків такий досвід має лише 11% респондентів, а серед жінок майже 31% стикалися з такими спробами. Така тенденція простежується й у зарубіжних дослідженнях на цю тематику. Наприклад, за результатами масштабного дослідження у збройних силах США 2018 року (n=115884 респондентів) було виявлено, що 6,2% військовослужбовиць та лише 0,7% військовослужбовців мали досвід сексуального домагання під час виконання своїх обов'язків протягом останніх 12 місяців¹⁸⁰.

Статистично значуща відмінність між досвідом жінок і чоловіків прослідковується щодо більшості розглянутих видів сексуального домагання та насилля. Жінки частіше, ніж чоловіки, стикалися з присвистуваннями та сексуальними окликами, зі спробами залучити їх до розмов про секс, з бентежним роздивлянням та доторками, з запрошенням на побачення чи до стосунків навіть після відмови з їхнього боку, з небажаними спробами поцілувати, пестити або гладити, а також зі спробами зайнятися сексом без їхньої згоди.

Досвід зіткнення з шантажем на сексуальному ґрунті на робочому місці

Загалом більшість респондентів ніколи не стикалася з шантажем на сексуальному ґрунті на робочому місці. Найменш поширеним був примус почуватися, ніби особу підкуповують винагородою чи особливим ставленням за сексуальну співпрацю (77% ніколи з цим не стикалися). Найбільш поширеним було погане ставлення через відмову від сексуальної співпраці (34% мали цей досвід). 31% респондентів змусили почуватися, ніби ставлення до них погіршилося через відмову від

¹⁷⁹ Levy I., Ben-David S., Ben-David B. Sexual Harassment in the University and in Army in Israel // In H. Morosawa, J. Dussich, G. Kirchhoff (eds.). *Victimology and Human Security: New Horizons* // Nijmegen (NL): Wolf Legal Publishers, 2012, pp. 383–394.

¹⁸⁰ Breslin R. et al. 2018 Workplace and Gender Relations Survey of Active Duty Members: Overview Report // U. S. Department of Defense, 2019 // https://www.sapr.mil/sites/default/files/Annex_1_2018_WGRA_Overview_Report_0.pdf

Рисунок 3.1.7. Поширення видів шантажу на сексуальному ґрунті

сексуальної співпраці, а 29% зазначили, що їх хоча би раз змусили через це відчувати загрозу помсти. 27% респондентів зазначили, що хоча б один раз їм обіцяли винагороди, поблажки чи кращий доступ до пільг та послуг за сексуальну співпрацю. Більш детальний опис результатів наведено в *Рисунку 3.1.7*.

Значущість статі для відмінностей у відповідях спостерігається майже щодо кожного питання.

Результати опитування демонструють, що близько третини опитаних військовослужбовців хоча б один раз стикалися з різними проявами шантажу на сексуальному ґрунті на робочому місці. Переважно це були саме жінки, частіше віком старше 30-ти. Також у даному питанні наявна значима диференціація у досвіді чоловіків та жінок. Жінки значимо більше хоча б раз відчували гірше ставлення до себе та загрозу помсти через відмову від сексуальної співпраці.

Кривдники та наявність свідків

Найчастіше сексуальні домагання вчиняються особами вищими за рангом. За результатами опитування, 41% респондентів та респонденток зазнавали сексуального домагання від свого керівництва і 38% — від вищих за рангом осіб, які не є їхніми безпосередніми керівниками (Рис. 3.1.8).

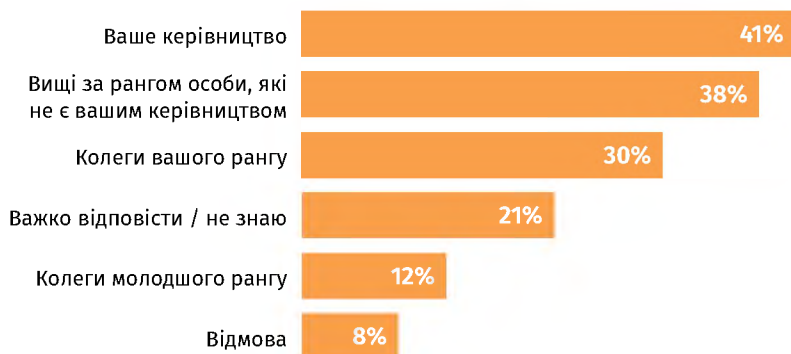

Рисунок 3.1.8. Позиція кривдників щодо постраждалих

Розподіл відповідей за статтю показує, що чоловіки значно частіше відмовляються відповідати на дане запитання, а також, що чоловіки не стикалися з випадками домагань із боку колег нижчого рангу, на відміну від жінок.

Результати опитування також вказали на те, що більшість домагань відбуваються без свідків. Третина опитаних іноді мали такі випадки, і для 6% випадки домагань відбувалися завжди при свідках (Рис. 3.1.9).

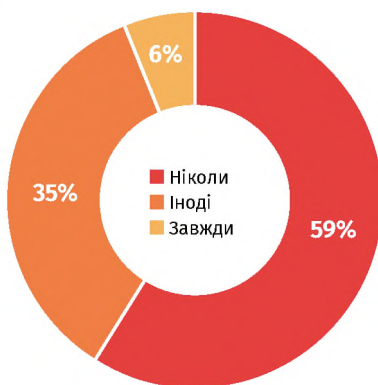

Рисунок 3.1.9. Наявність свідків під час сексуальних домагань

Досвід звернення з приводу сексуальних домагань

Більшість опитаних зазначають, що нікого не повідомляли про домагання стосовно них (53%). Найчастіше подібні звернення отримували близькі друзі та члени родини (22%), а також колеги (21%), керівництво (11%). Ще менше респондентів звертаються до психолога у підрозділі (8%) та медпрацівників (1,5%). Жоден із опитаних респондентів/ок не повідомляли стосовно домагань поліцію та працівників гарячої лінії для жертв насилля (див. *Рис. 3.1.10*). Це може бути пов'язано зі страхом осуду в колективі та сім'ї, страхом втратити роботу, зважаючи на те, що більшість агресорів вищі за рангом, та відсутністю віри в ефективність системи правосуддя.

Рисунок 3.1.10. Досвід звернення з приводу сексуальних домагань

Були виявлені відмінності у схильності повідомляти про випадки сексуального домагання між респондент(к)ами до і старше 30 років: 60% респондентів(-ок) віком молодше 30 років нікого не повідомляли про сексуальні домагання, у респондентів старше 30 років цей відсоток статистично значимо нижчий — 41,5%. Значимих відмінностей у відповідях респондентів різної статі не виявлено.

Отже, аналіз результатів анонімного онлайн-опитування показав, що загалом жінки частіше за чоловіків стикаються з дискримінацією за

ознакою статі та сексуальними домаганнями під час виконання своїх службових обов'язків. За результатами опитування, жінки частіше зазнають упередженого ставлення до себе, чують принизливі коментарі та образливі зауваження з приводу зовнішності та їхнього тіла, а також частіше за чоловіків потерпають від різних видів сексуальних домагань. Шантаж на сексуальному ґрунті трапляється рідше за прояви сексизму та сексуальних домагань у військовій сфері, за даними опитування. Найчастіше кривдниками виступають керівники та вищі за рангом особи. Більшість випадків домагань відбувається без свідків. А також більшість постраждалих від сексуальних домагань не схильні повідомляти когось про ці випадки, і ніхто не повідомляв про них поліцію.

Подальші дослідження потрібні для виявлення статистично значимих відмінностей між чоловіками й жінками різних вікових груп щодо їхнього досвіду сексуальних домагань. Також більшого аналізу потребує реагування на випадки домагання для посилення ефективності системи протидії та запобігання сексуальних домагань у військовій сфері.

3.2. Результати глибинних інтерв'ю з постраждалими й свідками сексуальних домагань

Ганна Гриценко

Коли я вже повідомила своєму безпосередньому начальнику, він мені сказав: «Ну а що я проти нього зроблю? Я нічого не зроблю». І так всі.

Респондентка 18

У цьому розділі проаналізовано матеріал глибинних інтерв'ю із жінками та чоловіками, які перебувають чи перебували на військовій службі. Завдання цієї частини дослідження полягає у тому, щоб вивчити особистий досвід постраждалих від сексуальних домагань: які саме сексуальні домагання мають місце на військовій службі в Україні, яким чином та за яких обставин вони відбуваються, які наслідки вони мають для постраждалих та інше.

Методологія

Дослідницький колектив цього проєкту провів глибинні напівструктуровані інтерв'ю із 18 жінками (серед них одна трансгендерна жінка, яка служила до початку свого трансгендерного переходу) та 7 чоловіками. Інтерв'ю тривалістю від десяти хвилин до однієї години проводилися з вересня до листопада 2020 року українською та російською мовами очно через засоби відео- та аудіо зв'язку та у декількох випадках у письмовій формі. Вибірка дослідження формувалася методом «снігової кулі», тобто респонденткам та респондентам пропонувалося повідомити про дослідження інших осіб, які могли би взяти у ньому участь. Також в анонімному анкетуванні, що поширювалося через соціальні мережі (див. Розділ 3.1), було запропоновано залишити свої контакти для подальшого зв'язку у тому випадку, якщо вони бажають продовжити розмову. За цими контактами дослідницький колектив також зв'язувався із пропозицією взяти участь у глибинному інтерв'ю. Використаний метод має обмеження: особи, які не підтримують зв'язок із побратимами й посестрами та неактивні в соціальних мережах, не були опитані в рамках даного дослідження. Ці особливості вибірки слід враховувати при читанні подальшого тексту. Кількісні співвідношення в рамках опитаної вибірки не можуть бути екстрапольовані на генеральну сукупність.

Респонденток та респондентів було офіційно проінформовано про те, що отримана від них інформація буде використовуватися на засадах анонімності та конфіденційності, та з цитат у тексті буде вилучена особиста інформація (імена, назви підрозділів тощо). Також з міркувань конфіденційності та запобігання ретравматизації постраждалих під час читання у тексті не міститься деталізованих описів окремих випадків, за якими можна буде впізнати конкретну ситуацію. Респонденткам та респондентам було також запропоновано відмовитися відповідати на конкретні питання у разі виникнення такого бажання або завершити інтерв'ю у будь-який час. У респонденток та респондентів, інтерв'ювання яких відбувалося очно, взяті письмові згоди на обробку отриманої інформації; в інших таку згоду отримано усно.

У рамках підходу, запропонованого у 1987 році Ліз Келлі, сексуальні домагання розглянуто як певний поведінковий континуум, без розподілу на «важчі» чи «легші» інциденти¹⁸¹. Ця аналітична рамка обрана через

¹⁸¹ Kelly L. The Continuum of Sexual Violence // In J. Hanmer et al. (eds.). *Women, Violence and Social Control* // London: Palgrave Macmillan, 1987, pp. 46–60.

те, що спектр поведінки, яка може шкодити, ображати чи завдавати дискомфорту, значно ширший фактично, ніж юридично, а також через те, що побутові загальноприйняті уявлення про тяжкість вчинків (сексистські жарти поширеніші, отже, легші за наслідками) можуть не збігатися з реальною тяжкістю переживання тієї чи іншої ситуації для конкретної людини. Тому на початку інтерв'ю респонденток та респондентів було проінформовано про орієнтовний спектр випадків, який цікавить дослідницький колектив, проте також їм було запропоновано говорити про будь-що, що принижувало, ображало, створювало дискомфортну атмосферу у підрозділі, заважало командній роботі, незалежно від того, чи відповідає конкретна ситуація закладеним у чинному законодавстві визначенням сексуальних домагань, зґвалтування чи примушування до вступу у статевий зв'язок. Окрім цього, пропозиція говорити про все, що заважало та шкодило, була зроблена задля спроби здобути якомога детальнішу картину не лише самих домагань, а й загальної атмосфери, в якій вони відбуваються, а також, щоб дозволити респонденткам і респондентам говорити вільно, не примушуючи себе під час інтерв'ю до самоцензури за ознакою того, чи є випадок достатньо серйозним і чи відповідає він визначенню домагань. У будь-якому випадку юридичну оцінку конкретному випадку можуть давати лише уповноважені державні органи.

Учасницям та учасникам дослідження було запропоновано також поділитися своїми міркуваннями щодо ефективності механізмів протидії, поширеності проблеми та можливих вразливих груп (які категорії осіб найбільше ризикують постраждати).

Жінки та чоловіки, які погодилися взяти участь у дослідженні, висловили свою готовність у такий спосіб долучитися до актуалізації проблеми, про яку «не говорять». Як видно із подальшого тексту, респондентки та респонденти вважають проблему актуальною для себе чи інших і готові принаймні почати суспільну розмову на цю чутливу тему.

“ А що мені подобається у цьому дослідженні — те, що воно проводиться із залученням ветеранської спільноти, волонтерської спільноти. І це дуже круто, коли люди, які самі причетні, обговорюють свої ж проблеми. Ще й транслюють їх на загал, просять підтримки. Це класно. Дуже корисна штука

Респондент 6

Ставлення до жінок і гендерної рівності на службі

Від початку першої адвокаційної кампанії «Невидимого батальйону» минуло щонайменше п'ять років, які позначилися помітними суспільними змінами. Серед таких можна назвати зростання активної участі жінок у Збройних силах України, здійснені в останні роки реформи чинного законодавства у напрямку гендерної рівності та офіційного відкриття жінкам бойових посад, збільшення видимості жінок у ЗСУ¹⁸². Як показали результати глибинного інтерв'ювання, обставини для жіночої служби подекуди й досі залишаються несприятливими та недружніми саме у розрізі нерівності за ознакою статі.

Метод проведення глибинного інтерв'ю не передбачає екстраполяції отриманої від респонденток та респондентів інформації на всі підрозділи сектору безпеки України. Тому цілком можливо припустити, що виявили ініціативу взяти участь у дослідженні радше службовці й службовці тих підрозділів, де проблеми досі є, аніж тих, де вже все гаразд. Деталізований постійний моніторинг та аудит стану гендерної рівності має бути предметом внутрішніх досліджень сектору безпеки. Проте, зі слів респонденток і респондентів, значна кількість військовослужбовців і досі транслює ще консервативне та успадковане з СРСР ставлення до служби, де жінка могла виконувати переважно допоміжні та обслуговуючі ролі і не була рівною чоловікам.

“ Це був підполковник. Він на великій лекції, яка абсолютно не стосувалась гендерної тематики, говорив про все на світі й в тому числі і наговорив, що «коли ви будете в військах, в жодному разі не беріть жінок... От ніколи не беріть жінок на полігони, або в АТО, тому що всі їх будуть ї...ть крім вас. От запам'ятайте моє слово, я вам кажу, ви молоді, недосвідчені, ніколи їх не беріть на полігони, тому що всі будуть ї...ть крім вас

Респондент 3

¹⁸² Детальніше про гендерні реформи у сфері безпеки та ширший суспільний контекст див. Гриценко Г. Як жінки змінили українську армію // Гендер в деталях. 10 жовтня 2019 р. // <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/yak-zhinki-zminili-ukrainsku-armivu-1341190.html>

“ І з того, що я пам'ятаю, це були політруки радянської загалки, які взагалі не займалися ні особовим складом, ні його морально-психологічним станом, а просто існували, заробляли зарплату, якісь папірці, може, там підписували, щось таке. Вони навіть не могли адекватно оцінювати роботу, працю бійця, воєнну працю і видавати медалі, ордени, державні нагороди. Вони навіть ефективно не формували цих списків, як зараз пам'ятаю, це все відбувалося дуже нечесно, несправедливо і дуже деморалізувало армію. Не кажучи вже про гендерну рівність у військах

Респондент 6

“ Мій досвід спілкування з подібними людьми говорить про те, що це люди дуже такого патріархального укладу і вони... попри те, що вони, звичайно, знають законодавчу базу, вони знають, що в Україні та жінка рівна з чоловіком, що військовослужбовці жінки такі самі військовослужбовці як чоловіки, мають такі самі права і... але внутрішнє переконання у них, мені так здається, що це не так

Респондент 3

Подібне ставлення, що транслюється щоденно протягом років, підтримує сексистську та недружню атмосферу. Внесок жінок досі знецінюється, як і гендерна компонента останніх реформ у секторі безпеки.

“ І так дуже часто пишуть, чи так відгукуються про подібні інтерв'ю, про подібні дослідження, що це ви просто, як то кажуть, нієте. І саме це слово чомусь всі вживають, але ніхто чомусь не каже, що ми нанили собі підвищення зарплати чи нову форму, чи стандарти НАТО, тобто ці покращення, які не стосуються до дівчат, жінок — це нормально, а все інше це — ниття

Респондентка 6

Створено спеціально для «Невидимого батальйону 3.0».
Фотографка – Клеопатра Анферова.

Частина опитаних чоловіків повідомила про те, що вони не були свідками домагань¹⁸³ чи постраждалими від них, хоча їм відомі випадки експлуатації цивільного населення, домагань до жінок-волонтерок, цькування чи агресивного ставлення одних чоловіків до інших поза межами сексуальних домагань. Проте і повної рівності та поважного ставлення, з їхньої точки зору, жінки ще не досягли.

“ Ставлення до жінок ніколи не було рівним, де б я не служив в збройних силах. При чому воно було, як правило, або позитивне, або негативна дискримінація. Тобто до жінок ставилися не так, як до чоловіків, у будь-якому випадку

Респондент 3

Респондентки й респонденти повідомляють, що брак кадрів без «радянської закалки», як і загальний брак кадрів та професіоналізму сприяють кумівству, круговій поруці, низькій культурі взаємин та загалом низькій якості виконання службових завдань.

“ Дуже багато зав'язано на особистих знайомствах, на родичах. Багато офіцерів там куми один одного. Ну це й об'єктивно, тому що вони багато проводять разом часу. І де їм, як їм ще кумуватися? Але з іншого боку, це призводить до того, що, якщо якась людина робить якийсь негативний вчинок, то на це дивляться крізь пальці, або намагаються на неї вплинути якимось там таким чином ...

Респондент 3

Від старших військовослужбовців сексизм передається молодшим, сягаючи навіть курсантів.

Супутні проблеми

Окрім упереджень щодо жінок та випадків дискримінації на цій підставі, респондентки та респонденти говорили про гомофобію та

¹⁸³ Тут і далі до кінця цього розділу слово «свідок» використовується у побутовому значенні і не дорівнює кримінально-процесуальному статусу свідка злочину.

трансфобію, що є взаємопов'язаними явищами, оскільки так само базуються на стереотипних уявленнях про те, якими мають бути маскулінність та фемінність.

“ До камінауту вони нормально спілкувались, а після камінауту той [кривдник] змінив своє ставлення. І нічого в обличчя їй не сказав, почав її бойкотувати, ще й розповсюджувати проти неї плітки, було неприємно

Респондент 6

“ Морально там офіцери ґвалтують всі, в принципі, знаєте, комбриги й мене ґвалтували морально неодноразово. Через дурості, через перехрещування свого ж планування

Респондент 4

Слід відзначити, що дискримінація за ознакою статі поширюється також і на трансгендерних осіб. Так, трансгендерна респондентка уточнила, що трансгендерність є обмеженням для вступу на службу на рівні військкомату, оскільки цим людям відмовляють у прийомі на службу на підставі п. 186 «Розклад хвороб, станів та фізичних вад, що визначають ступінь придатності до військової служби»¹⁸⁴ («Поведінкові синдроми, розлади особистості та емоцій F50-F69 [за класифікацією Десятого перегляду Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я]»). Проте й у тих випадках, коли трансгендерна особа ще є закритою і не розпочала процедуру трансгендерного переходу, у її колег по службі можуть бути здогадки щодо того, хто є перед ними, які можуть переростати у нерівноправне ставлення та цькування, якщо поведінка буде занадто «фемінною»¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Розклад хвороб, станів та фізичних вад, що визначають ступінь придатності до військової служби // Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України // Документ з1109-08, редакція від 16.11.2018 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text>

¹⁸⁵ Тут і далі до кінця цього розділу слово «цькування» використовується у побутовому значенні і не дорівнює «булінгу (цькуванню)» як цей термін визначений у Кодексі України про адміністративні правопорушення, де він стосується лише учасників освітнього процесу.

Чоловіки можуть конкурувати за жінку або цькувати колегу за позитивне ставлення до жінки. Для просування по службі жінкам можуть запропонувати секс чи роман, причому розрахунок на унормованість таких практик працює і в інший бік та стереотипізує жінок — якщо жінка просувається вгору по службі, її колеги починають підозрювати її у тому, що вона отримала підвищення не через свої професійні якості.

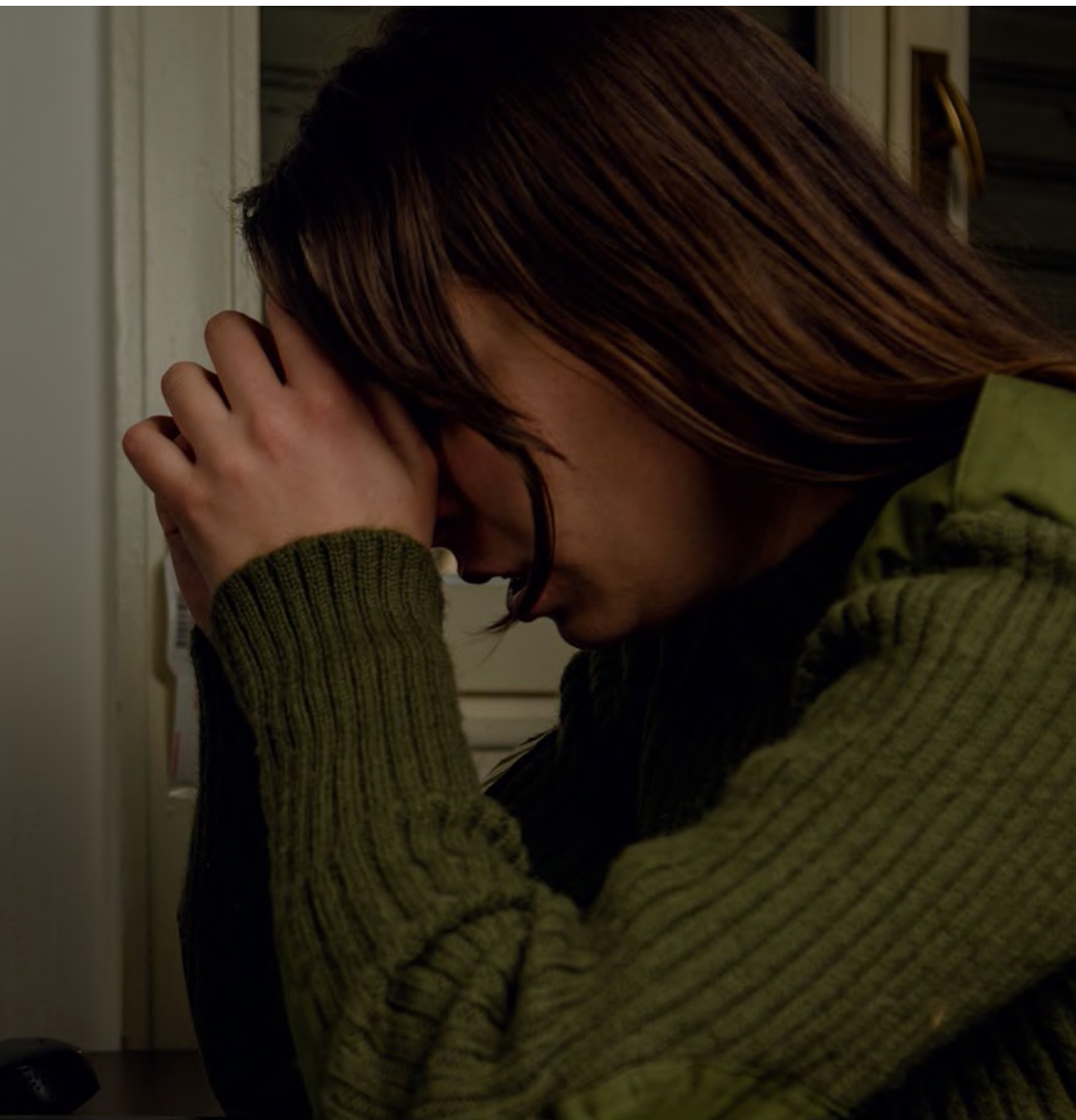
“ Чим вище дівчина займає посаду або має звання, то так само за нею тягнеться той самий шлейф «яким місцем вона це заробила». Це обговорюється, іноді воно кажеється у вічі, іноді воно кажеється за спиною, але так, щоб почули всі

Респондентка 5

У частині підрозділів була або досі є чинна практика, коли жінки після виконання своїх обов'язків обслуговують чоловіків у побуті, зокрема готують їсти на всіх і вислуховують претензії (скажімо, приготували рибу, а не м'ясо, а «мужик має їсти м'ясо»). До недавніх реформ у секторі безпеки розподіл праці на чоловічу-продуктивну та жіночу-репродуктивну (обслуговуючу)¹⁸⁶ був закріплений на рівні нормативно-правової бази. У вересні 2018 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях», який надав можливість жінкам виконувати військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками, тобто скасував розподіл на «чоловічі» та «жіночі» професії. Проте очікування, що обслуговуючу працю виконуватимуть жінки, як показують інтерв'ю, залишаються актуальними. З цієї точки зору і сексуальні домагання можна розглядати як наслідок наявних у чоловіків очікувань, що жінки будуть їх обслуговувати також і сексуально.

“ [Посестра у підрозділі] мало того, що виконувала свої обов'язки, там також надавала першу невідкладну, вона ще й готувала їсти. Ну і це вона робила сама, це було

¹⁸⁶ Гриценко Г. Як жінки змінили українську армію // Гендер в деталях. 10 жовтня 2019 р. // <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/yak-zhinki-zminili-ukrainsku-armivu-1341190.html>

Створено спеціально для «Невидимого батальйону 3.0».
Фотографка – Клеопатра Анферова.

нормально для нас усіх, зараз я все це оцінюю як щось неадекватне насправді. Звісно, їй допомагали чистити картоплю, але, от не знаю, цей розподіл несправедливий, як ніби з патріархального суспільства у цивільному житті, переносився також і на армійське життя

Респондент 6

Інциденти сексуальних домагань

На підґрунті упередженого ставлення виникають і інциденти дискримінації та домагань. У досвіді респонденток та респондентів, яким вони поділилися із дослідницькою командою, є діапазон від сексистських реплік, жартів та сороміцьких анекдотів до спроб зґвалтування, що супроводжувалися фізичним насильством з боку осіб, в яких випадок подібної поведінки не є першим. Респондентки розповіли про випадки, коли кривдники в якості помсти за небажання сексуально співпрацювати псували їм особисті речі, вдавалися до фізичного насильства чи навіть застосовували вогнепальну зброю. Також дослідницький колектив почув про небажані доторки та поцілунки, невиправдано і підозріло тривалі медичні огляди, натяки на необхідність «віддячити» за допомогу, свідомо недоречні пропозиції стосунків (на адресу жінок, що перебувають у жалобі за нещодавно загиблим партнером), тривалі публічні приниження перед колективом та інші ситуації.

“ У мене були всі 5-ки по водінню — й один раз хлопцям це набридло... Цей [кривдник] починає розказувати всім, що я строїла глазки цьому водітелю. ... Чому ми так довго катаємся? Не тому що там багнука і складно проїхати, а тому що ми зупиняємось і я йому роблю приємно. І це при всій групі, і всі починають з цього сміятися, типу — «ахаха, понятно, конечно, як же ж можна інакше оцінку запрацювати»

Респондентка 10

“ Дуже мені запам'яталася ситуація, коли ми були вишикувані разом з підрозділом зі строкової служби, це

приблизно декілька сотень чоловік строковиків, приблизно десь сотня контрактників і командир підрозділу, вже капітан, ніби здавалося досвідчена людина мала би бути, вивів мене перед всіма цими людьми зі строю, скомандував, щоб я вийшла і сказав, мені дуже в'їлась в пам'ять ця фраза – «Тобі не пощастило народитися жінкою». Тому що аргументував це тим, що «на козаку нема знаку», а якби те, що в разі чого при з'являванні чоловіку нічого не буде, а жінці доведеться народжувати. І просто ці всі кількості чоловік з мене посміялися і мене благополучно повернули в стрій

Респондентка 6

“

Коли я прийшла на військову службу, з першого дня людина (командир) почала показувати свої бачення служби, тобто, що жінка для нього повинна, якщо вона прийшла на військову службу, вона повинна йому сексуально прислужувати, а не служити Україні, так, як це передбачає служба. І от з першого дня почалися домагання, почалися приниження у зв'язку з відмовою у домаганні

Респондентка 18

“

Дівчинка, яка прийшла до мого підрозділу, де я постійно перебувала на службі, прийшла з тієї ж самої учебки і розповіла, поділилася зі мною історією про того самого офіцера, який так само прямо до неї підійшов і сказав: «Хочеш добре тут служити, ти знаєш, що робити треба». Мені, на моїй зміні, коли я була в цій учебці, загальновійськову підготовку ми там проходили, то конкретно цей офіцер до дівчат з мого підрозділу так само виявляв якісь нестатутні побажання і все таке

Респондентка 6

Створено спеціально для «Невидимого батальйону 3.0».
Фотографка – Клеопатра Анферова.

“ З приводу образ — це взагалі, я мовчу, тому що обзиватись у них і так нормально, а обізвати ще дівчину і сказати... я перепрошую за такий сленг, але «ну ти шлюха, ти спала з усіма». «А де докази?». «Ну нам казали». Плітки просто ходять, знаєте, хтось десь щось сказав, хтось почув, хтось перекрутив — уже і все. Тобто і по їхній версії там кожна дівчина в Академії має по 100 хлопців, хоча я одружена. Типу я «все одно далі ходжу і з усіма сплю». Я навіть людей не знаю, яких вони мені називають

Респондентка 10

Респондентки й респонденти також повідомили про цькування та упередження на підставі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, зокрема, про помітне погіршення ставлення до негетеросексуальної особи після камінауту і без жодних інших видимих підстав на те, або ж погрози, позірно безадресні, а насправді адресовані.

“ Коли хлопці здогадувалися, що він гей, от і вони при ньому намагалися всіляко принижувати гомосексуальність, вони при ньому навмисно розповідали огидні речі про геїв або говорили погрози того, що вони б зробили, якби хтось би признався, що він гей. Як вони відрізали б йому яйця, якби вони кинули б його... Застрелили б на «нулі» і списали б на бойові втрати»

Респондент 6

Трансгендерна жінка, що служила до початку свого переходу, повідомила про гомофобне ставлення до себе з боку побратимів — в її підрозділі чоловіки вихвалялися походеньками із жінками й підозріло ставилися до тих, хто не має таких історій і не демонструє відповідної поведінки.

Портрет кривдника та ландшафт обставин сексуальних домагань

Вище у цьому розділі, а також у підрозділі 1.2 вже відзначалося, що сексуальні домагання у військових структурах виникають через мізогіню та токсичну маскуліність, і носієм цих якостей, вочевидь, має бути й кривдник. Окрім цього, загальносуспільного для України явища, можна виділити також два види ризиків, які стосуються безпосередньо сектору безпеки — **інституційні та особисті**.

Інституційним ризиком, який уможливлює здійснення домагань або насильства щодо інших осіб, є позиція влади. Оскільки сектор безпеки є загалом ієрархічною структурою, чим вище у ній перебуває особа, тим більше вона має можливостей безкарно здійснити насильство. Оскільки «скляна стеля» у секторі безпеки в Україні досі існує, на високих посадах в армії перебувають переважно чоловіки. Досвід респонденток підтверджує, що їхніми кривдниками є переважно чоловіки, зокрема з командування, але також і ті, що перебувають на одному щаблі із постраждалою.

Вічна проблема — це коли ти йдеш, а тобі в спину свистять і кричать: «О яка соска». Чому дівчата собі ніколи не дозволяють такого, а хлопці ведуть себе як макаки?

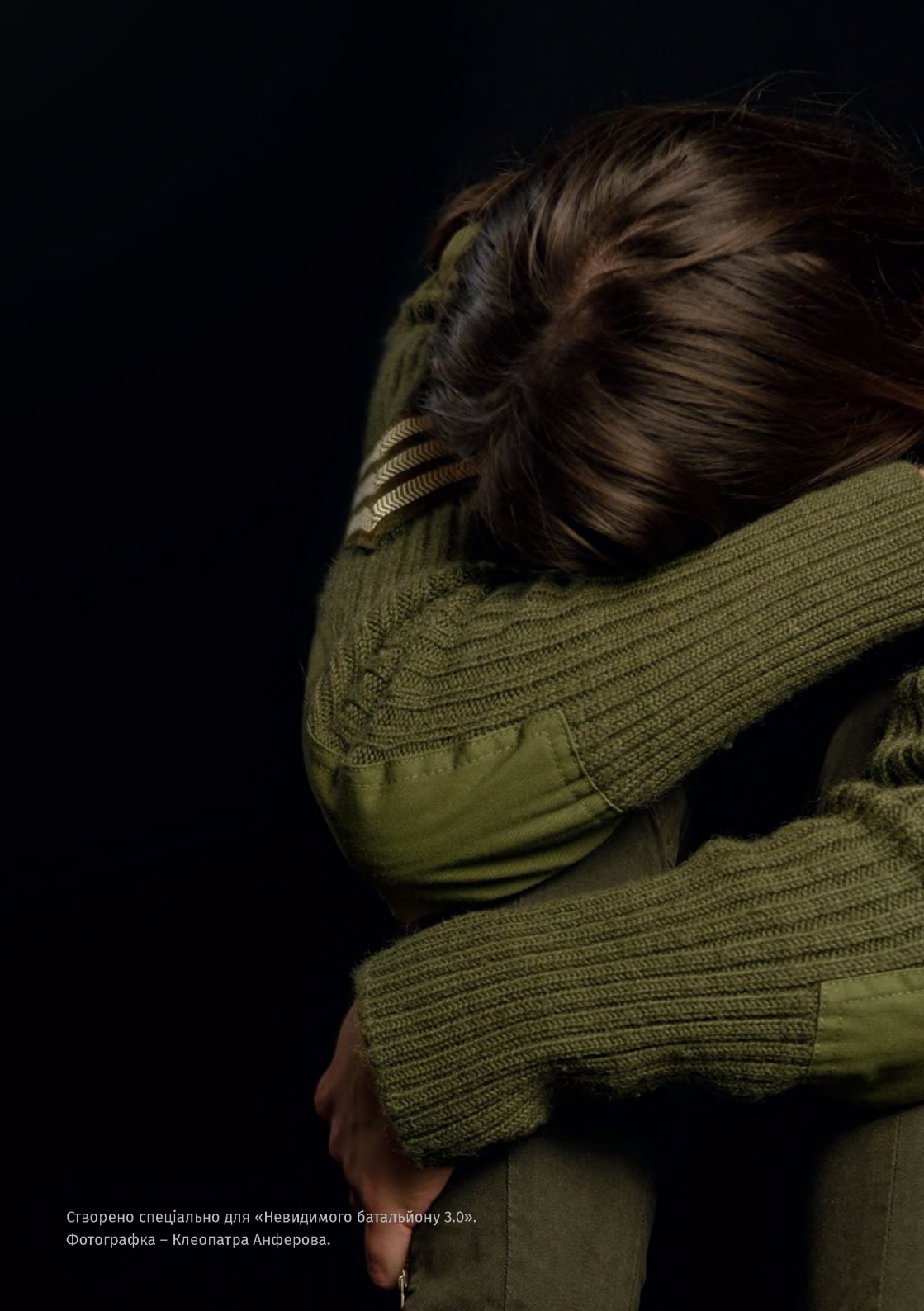
Респондентка 16

Проте дослідницькому колективу також розповіли про один випадок, коли жінка на керівній посаді пропонувала секс підлеглим чоловікам, і, за словами респондента, сама обирала, хто з нею «підє», тобто був присутній елемент примусу та зловживання службовим становищем.

Я розумію об'єктивні проблеми — в армії дуже багато влади командира над підлеглими. Це стосується не тільки жінок, стосується чоловіків, будь-кого. І законними методами командир може зробити дуже важкою службу підлеглих: хоч чоловіку, а тим більше жінці. І якогось нагляду за цим, будь-якого належного немає

Респондент 3

Створено спеціально для «Невидимого батальйону 3.0».
Фотографка – Клеопатра Анферова.

Позицією влади кривдники користаються у ширший спосіб, ніж домагаються — у різний спосіб порушують особисті кордони, зловживають довірою до себе, відверто знущаються і транслюють вимоги, які неможливо виконати, тобто здійснюють психологічний тиск, що може стати передумовою для сексуальних домагань.

“ Каже, що нічого такого не мав на увазі, але на кожен такий жарт він сканував реакцію

Респондентка 2

“ В підрозділі, де я постійно перебувала, вже отримала посаду, кожен мій божий ранок починався з того, що «чого ти нафарбована?», або «чого ти не нафарбована?» — одне з двох, тут ніколи не вгадаєш (сміється). Тобто, якщо нафарбуєшся, то до тебе причепляться, що нафарбована, якщо ні — причепляться, що ні. І що би ти не зробила, це буде предметом насмішок. Тут немає правильного варіанту просто

Респондентка 6

“ От, припустимо, в якійсь частині, якийсь офіцер, починається сержант чи старшина, бо зазвичай солдати собі такого не дозволяють, це має бути якась певна влада, якісь погони, негарно повів себе з дівчиною: чи згвалтував, чи просто домагався, чи домагається весь час. І ця дівчина починає скаржитися. Скаржитись не в частині. У частині всі кажуть: “Ну що ж ти хотіла, ти ж в армію прийшла, то середі мужиков давай себя отстаивать”. А починає діяти якимось більш законними методами, кудись у прокуратуру чи кудись намагатися звернутися. Весь офіцерський, чоловічий склад стає на захист того мужика. Тобто він знає, що би він не робив, як би він себе не поведив, його свої захистять і відстоять

Респондентка 2

Одна респондентка також поділилася відомою їй думкою фахової психологині: у військовослужбовців, які працюють безпосередньо

у зоні бойових дій, розвиваються особисті кордони через постійний брак власного простору. Фактично служба у зоні бойових дій означає, що людина майже весь час перебуває у товаристві людей, яких вона не обирала і з якими вона у цивільному житті могла б і не хотіти спілкуватися. Така вимушена необхідність здійснює тиск на особисті кордони військовослужбовців. Ця обставина, на думку респондентки, також може підвищити частоту сексуальних домагань, тобто є інституційним ризиком.

Особистим ризиком здійснення насильства також є вживання кривдниками алкоголю та наркотичних речовин. Кривдники або їхні товариші подекуди пропонують жінкам вживати алкоголь разом, зокрема й перед примусом до сексу, натякаючи на те, що таким чином примус нібито «легше перенесеться» (слова кривдника Респондентки 4). Респондентки з власної ініціативи називають алкогольне та наркотичне сп'яніння серед обставин домагань до себе, тобто вважають цю деталь ситуації важливою.

Потенційні постраждалі та потенційні захищені

Респонденткам та респондентам було запропоновано відповіді на питання, хто є найбільш вразливими, яким є «портрет» потенційної постраждалої. На думку респонденток, ризикують зазнати сексуальних домагань недосвідчені та психологічно «непідготовлені» дівчата, а також ті жінки та чоловіки, які перебувають на низьких посадах або на навчанні, призовники, молоді особи обох гендерів. Також, на думку респондентів, вразливою категорією є трансгендерні жінки (male to female). Респондентки відзначають важливість реалістичного усвідомлення при вступі на службу того, що колеги по колективу і постійному спільному проживанню, яких у випадку армії не обирають, не завжди поведуться адекватно, порядно та відповідально.

Я вважаю, що найбільш вразливі до цього молоді дівчата, які щойно прийшли на службу, почувають себе невпевнено і іноді навіть не знають, що можна опиратися, не погоджуватися, скаржитися у вищі інстанції

Респондентка 17

Створено спеціально для «Невидимого батальйону 3.0».
Фотографка – Клеопатра Анферова.

“ Маленька, тендітна дівчина, яка нещодавно прийшла в армію і наївно вірить у те, що командир — це батько. Як класний керівник в школі, чувак, який за тебе відповідає і дорожить тобою як особистістю, як бойовою одиницею. Але насправді керівники здебільшого бачать людей наскрізь і бачать, до якої межі ти йому довіряєш і наскільки ти наївний. І скільки ти ще будеш таким наївним. І вони цим користуються

Респондентка 1

“ Найбільш незахищеними є просто солдати будь-якої статі

Респондентка 3

Серед гіпотетичних або таких, що спрацювали на практиці, способів себе захистити респондентки та респонденти назвали:

- демонстровану готовність дати відсіч, зокрема із застосуванням фізичного насильства та використанням зброї, «зброя — найкращий механізм» (Респондент 7);
- демонстроване небажання мати справу із чоловіками (наприклад, коли жінку сприймають як лесбійку);
- спроби говорити про свої негаразди публічно;
- готовність доповідати командуванню у письмовій формі;
- готовність звертатися по допомогу та підтримку до громадських організацій та засобів масової інформації.

“ Треба в армію йти тим, хто може стріляти, хто може себе захистити. Це потім вже ми будемо якось розбирати, як їх захищати у суді, але не давати себе скривдити ні в якому разі

Респондентка 12

Через кругову поруку і кумівство, про яке писалося вище, найбільш захищеними є жінки, одружені із військовослужбовцями. Респондентки повідомляли нам, що припинити домагання допомогли втручання у ситуацію їхніх чоловіків або спроби знайти захист у когось

із командування, зокрема і перейти до стосунків із чоловіками із командування. Респондентки відверто кажуть про те, що стосунки жінок із чоловіками, що перебувають вище за субординацією, є принаймні у якійсь частині випадків, не щирим коханням, а способом себе убезпечити від домагань з боку інших чоловіків — замість осіб, які відповідальні за вирішення проблеми відповідно до офіційних механізмів, захищати жінку може її «захисник», його важливо мати, аби уникнути постійних домагань.

Реакція свідків сексуальних домагань

Дослідження показують важливу роль свідків у попередженні гендерно зумовленого насильства та наявності спеціальних програм навчання такому попередженню¹⁸⁷. Активне втручання свідків у ситуацію дозволяє знизити як короткострокові, так і довгострокові негативні наслідки для постраждалої особи. Щоправда, у випадку, коли при ситуації присутні кілька свідків, може виникати ефект «дифузії відповідальності»¹⁸⁸ — коли кожен зі свідків поводить пасивно, тому що хоче, щоб втрутився і взяв на себе відповідальність за втручання хтось інший. На попередження сексуальних домагань із ролі свідка варто звернути особливу увагу з урахуванням цього ефекту.

У випадках сексуальних домагань, які розповіли респондентки та респонденти, свідки були присутні не завжди, час від часу ситуація відбувалася, наприклад, у кімнаті керівництва. У тих випадках, коли свідки були присутні, випадки їхнього втручання частіше стосуються ситуацій, коли їм самим зрозуміло, що відбувається щось неприйнятне (коли до жінки застосували зброю чи фізичну силу, пропозиція сексу була явно недоречна).

¹⁸⁷ Powell A. Review of Bystander Approaches in Support of Preventing Violence Against Women // Victorian Health Promotion Foundation; La Trobe University, 2011 // http://www.ncdsv.org/images/VicHealth_ReviewBystanderApproachesSupportPreventingVAW_5-2011.pdf;

Potter S., Moynihan M. Bringing in the Bystander In-Person Prevention Program to a U. S. Military Installation: Results From a Pilot Study // *Mil Med*, August 2011, № 176 (8), pp. 870–875 // doi: 10.7205/milmed-d-10-00483. PMID: 21882775;

Orchowski L., Berry-Cabán C., Prisock K., Borsari B., Kazemi D. Evaluations of Sexual Assault Prevention Programs in Military Settings: A Synthesis of the Research Literature // *Mil Med*, 1 March 2018, № 183, pp. 421–428 // doi: 10.1093/milmed/usx212. PMID: 29635603; PMID: PMC5991094.

¹⁸⁸ Darley J., Latané B. Bystander Intervention in Emergencies: Diffusion of Responsibility // *Journal of Personality and Social Psychology*, № 8 (4), 1968, pp. 377–383.

“ Ціла палатка бачить, що він сидить в мене на ліжку і він неагресивний до мене і яюсь я попробувала це все перевести на жарт. Але мені потім хлопці сказали: «Ми спочатку подумали, що він до тебе пристає, а потім подумали, що ти до нього заграєш»

Респондентка 1

У ряді випадків свідки можуть також і приєднуватися до кривдника (наприклад, також посміятися над сексистським жартом). Мізогінне (жінконенависницьке) ставлення та звинувачення постраждалих осіб, з досвіду респонденток, транслюють не лише чоловіки, а й жінки.

“ Ділилася з жінками-офіцерами, а вони здебільшого казали, що це ти сама винна. Це ти маєш бути жорсткішою, ти маєш вміти давати задачі фізично, ти повинна п'яте-десяте і цілий список до тебе додаткових вимог, які до чоловіків не ставляться. Ніхто не каже, що ти повинен давати задачі, чи ще щось, якщо раптом жінка тебе лясне по якомусь місці

Респондентка 6

Свідки чи особи, яким поскаржилися постраждалі, можуть відкрито визнати свою неспроможність вирішити ситуацію. Респондентки та респонденти також поділилися історіями, коли ситуація вирішувалася неформально, зокрема із застосуванням насильства.

“ З мого досвіду виходить, що єдиний відомий мені механізм — фізичне насильство у відповідь

Респондентка 15

Неформальні механізми, на думку деяких респонденток та респондентів, виглядають ефективнішими, ніж формальні. Дослідницькому колективу розповіли про випадок, коли особа низького звання фізично покарала особу високого звання за випадок явно поганого ставлення до жінок у підрозділі, після чого ситуація вирішилася взаємною домовленістю замовчувати епізод — керівник, що скривдив жінок, більше їх не кривдив і не дав ходу справі про побиття себе підлеглим, а з підлеглою була взята обіцянка не розголошувати цей епізод, щоб керівник

не ганьбився тим фактом, що був побитий підлеглим. Такі випадки не є бажаними методами вирішення проблеми, але уможливорюються саме браком ненасильницьких та правових способів вирішення ситуації.

“ Більшість конфліктів в армії вирішується не правовим шляхом, а шляхом от хтось із кимось поговорив, хтось сказав, у тебе є знайомий старшого, можливо, в кого конфлікт з командиром, можливо, є якийсь знайомий, старший за твого командира

Респондент 3

Реакція постраждалих

Не всі постраждалі повідомляють про випадки домагань кому-небудь, у деяких випадках члени дослідницького колективу стали першими людьми, які про них дізналися. Про наявність офіційних механізмів реагування обізнаними є не всі постраждалі.

Утім, і тоді, коли постраждалі користуються чинним механізмом скарг, вони відзначають неефективність його роботи. Жодна учасниця дослідження не має зараз обвинувачувального вироку щодо кривдника, зокрема кримінальні справи були закриті через брак доказів. Якщо жінка вдається до спроб формально оскаржити ситуацію, на неї відбувається тиск.

“ Якщо воно йому буде вигідно, цьому керівництву, то він витягне це на світ божий, якщо це не вигідно, то воно буде замовчуватись і буде гаситися, буде казатися: “Ну потерпіть трохи, вам же залишилось до кінця на ротачії кілька тижнів”. Такого плану

Респондентка 5

Якщо жінка судиться, вона не може відвідувати усі судові засідання, тому що її на них можуть не відпускати. Командування, як правило, не бажає нести відповідальність за випадки домагань і нерівноправного ставлення і тим паче не займається попередженням таких ситуацій. Лише один респондент, який був командиром підрозділу, повідомив, що вирішив ситуацію цькування свого підлеглого через переведення його до іншого підрозділу. У ряді випадків жінки звіль-

няються зі структур ЗСУ зовсім або переводяться до інших підрозділів за власною ініціативою. Загалом же переведення до іншого підрозділу не дає гарантії, що упереджене ставлення, домагання і цькування не почнуться і там, а також вимагає від постраждалої особи зусиль, додаткових до тих, які вона здійснює у процедурі розгляду своєї скарги. Окрім цього, переведення до іншого підрозділу має відбуватися за наявності вільної позиції та за згодою керівництва обох підрозділів, що ускладнює цей процес на практиці.

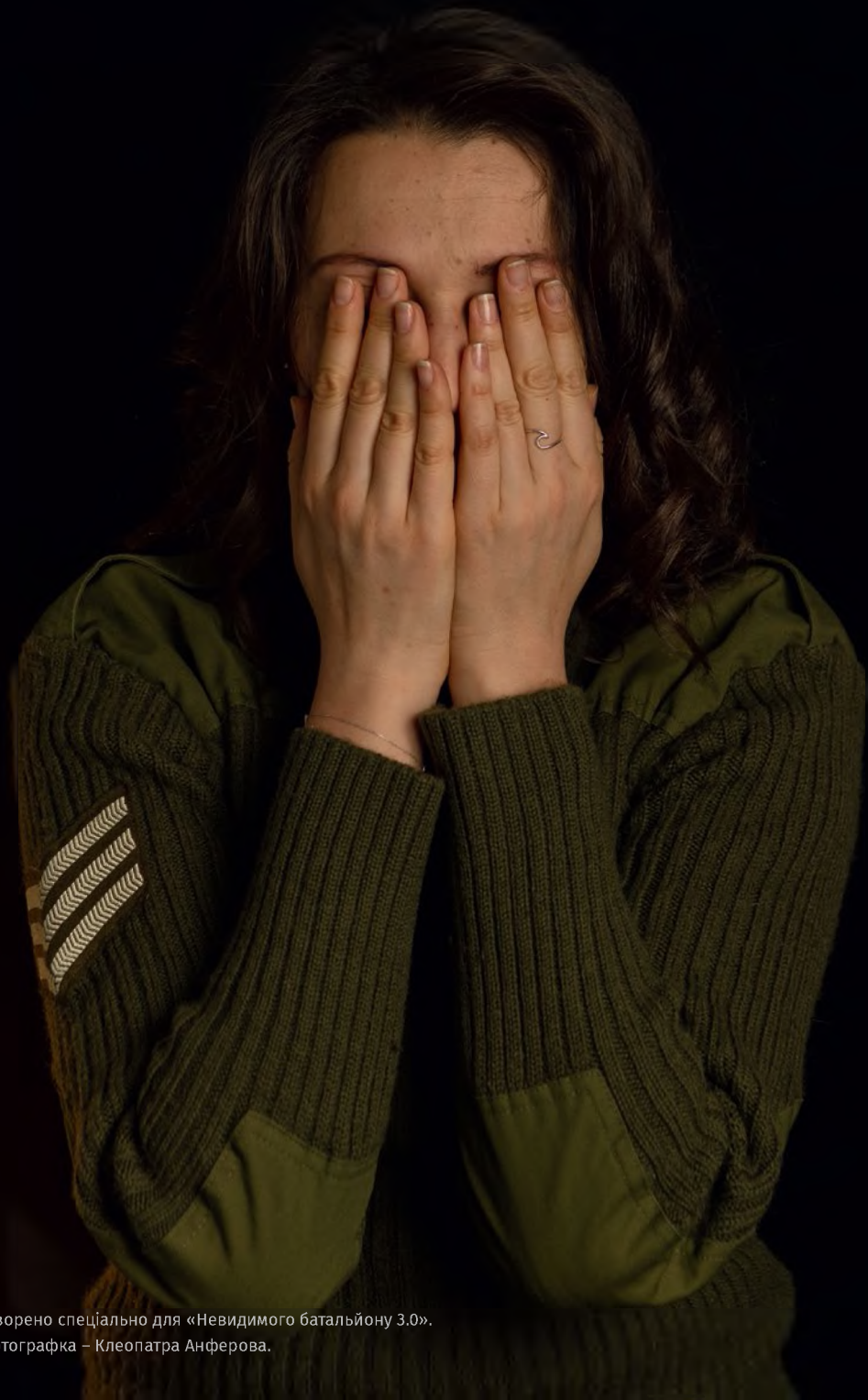
“ В принципі, складне положення у випадку конфлікту з командиром у будь-кого. Підлеглий не може за своїм бажанням перевестися в інший підрозділ. Він може писати рапорти, він може подавати якісь клопотання, але система дуже консервативна, саме військова, і система багато в чому понятійна

Респондент 3

Респондентки повідомили нам, що перестали користуватися макіяжем через побоювання виглядати привабливо, джерелом якого є звинувачення постраждалої. Змінюється і саме ставлення до служби — дискомфорт від перебування на робочому місці починає переважати особисту ініціативність, з якою жінка прийшла на службу.

“ Я боюся виглядати привабливо. Тому що виглядати привабливо... як там оцей стереотип — “вдягнула коротку юбку, намалювалась, значить правильно, що її зґвалтували”. Я, чесно кажучи, я боюся. Я це усвідомлюю і розумію, що це була моя захисна реакція протягом цих трьох років. Не привертати до себе уваги, носити бушлат 4-го розміру по коліно... Краще виглядати опудалом, аніж привертати до себе якусь чоловічу увагу

Респондентка 2

Створено спеціально для «Невидимого батальйону 3.0».
Фотографка – Клеопатра Анферова.

“ До служби також ставлення змінюється, тому що спочатку ти приходиш така бойова... Спочатку ти так рвешся робити свою роботу, комусь допомагати, а потім ти просто можеш думати тільки про те, як не з'їхати з глузду, тому що кожен ранок ти приходиш і думаєш, де тобі схватися, щоб до тебе трошки пізніше причепилися. Ти вже розумієш, що цього не уникнути й просто думаєш, куди б себе подіти, де б знайти місце, щоб принаймні ці 15 хвилин до ранкового шикування ще ніхто тебе не довів до істерики, до сліз, до гніву, до якоїсь емоційної реакції, яка тебе супроводжує кожен божий день

Респондентка 6

Трансгендерна жінка, що служила до початку свого переходу, по-відомила, що під соціальним тиском з боку побратимів була змушена імітувати наявність у себе стосунків із жінками, щоб виглядати гетеросексуальним чоловіком.

Механізми запобігання та протидії

Відомим респонденткам механізмом протидії сексуальним домаганням є гарячі лінії Збройних сил України та Національної гвардії України, на які можна подзвонити та повідомити про інцидент. Проте респондентки суб'єктивно оцінюють їхню ефективність як низьку через ієрархічну кругову поруку серед чоловіків, які захищатимуть радше свого колегу, аніж постраждалу. Зараз ці гарячі лінії не розглядають анонімні звернення, що на практиці означає, що командирів підрозділу повідомляють про скаргу і на постраждалу особу може здійснюватися тиск, особливо у тому випадку, коли сам командир і є кривдником. Також чинна система не дозволяє скаржитися «через голову», тобто командирів свого командира.

“ Дзвонила на гарячу лінію, але на гарячій лінії мені не відповіли ні на одне моє питання і сказали: «Ну що я Вам скажу? Нічого. Нічого не скажу»

Респондентка 18

Відповідно воно зверху спустилося в жартівливій формі: «Розберіться, що у вас там таке». Серйозно не поставилися. Ну вона, можливо, сказала і серйозно, але все одно воно проходило через чоловіків і вони один за одного почали заступатися

Респондентка 3

Тобто механізм сам по собі є робочим, я б сказала так, що люди які зверталися (з моїх знайомих), на «гарячу» лінію, наприклад, щодо несвоєчасних виплат, чи якоїсь несправедливості в підрозділі, дійсно, потім приїжджала перевірка, все це фіксували документально, тобто все спрацьовувало. Але потім вони, як правило, дуже про це шкодували й тому здебільшого на «гарячу» лінію з мого досвіду зверталися резервісти, солдати строкової служби, яким просто вже немає чого втрачати й, можливо, ті, хто планував йти з лав, чи переводитись. Інакше просто людині, яка звернулася за допомогою, або звернулася, щоб виправити якусь несправедливість,— її просто з'їдали в колективі

Респондентка 6

Періодично всі дівчата з підрозділу йшли: або переводились, або виходили заміж і йшли в декрет. Тобто добровільно хотіли вже скоріше завести дитину, щоб того підрозділу не бачити. А писати скарги чи скаргитися спочатку командирі взводу не мало ніякого сенсу, тому що так само з тебе б просто посміялися і ти вийшов до заступника командира частини по роботі з особовим складом чи до командира частини особисто, це вважалося перестрибуванням через голову, й за це тебе би потім... Негласно влаштували би такий бойкот, чи поставили тебе на найгірші фізичні робо-

ти й, звісно, все було якби по статуту, а спеціально би тобі зробили погані результати річного оцінювання і ти потім нічого не могла б довести, тому що... Це дуже такий бюрократичний процес. Способи покарати знаходилися завжди і тому доводилося, так би мовити, сидіти тихо і це вважалося нормою, що ми вам ідемо назустріч, що ми з вами так близько спілкувалися

Респондентка 6

Респондентки виділяють необхідність створення окремого органу, незалежного від Міністерства оборони й вільного від «кругової поруки», в який можна було б подавати скарги. Оскільки створення такого органу може вимагати значних організаційних, фінансових та кадрових ресурсів, дослідницький колектив не може наполягати на впровадженні такої рекомендації, але у будь-якому разі слід забезпечити можливість використати альтернативні механізми оскарження ситуації, зокрема і на той випадок, якщо кривдником є висока посадова особа, конфронтація з якою може бути небезпечна як для постраждалої, так і для її безпосереднього командування. Доцільно щонайменше надати постраждалим можливість отримати конфіденційні консультації психолога, лікаря та адвоката, і лише за бажання після цього перейти до оскарження через офіційні механізми. Також у кожній частині, на думку респонденток, має бути особа, яка представляє інтереси жінок.

Як зазначалося вище, респондентки та респонденти вказують, зокрема, і на важливість допомоги з боку громадського сектору. Ймовірно, за зразком Національного превентивного механізму при Офісі Уповноваженого з прав людини, громадські монітори якого наділені повноваженнями перевіряти умови перебування у місцях несвободи, доцільно надати можливість Офісу Урядової уповноваженої з гендерної політики моніторити військові частини та дотримання політик гендерної рівності без права доступу до матеріалів конкретних справ. Окрім цього, підкреслюється важлива роль ЗМІ у висвітленні справ, героїні яких готові говорити публічно.

Важливою проблемою, на думку респонденток та респондентів, є недостатньо висока кваліфікація «замполітів» (заступників командира з морально-психологічного забезпечення) та психологів. Хоча ці люди, разом із командиром підрозділу, мали би попереджати конфлік-

тні ситуації та допомагати їх розв'язати, на практиці цього, як правило, не відбувається. Може бути ефективним, коли посаду офіцера-психолога займає жінка — у досвіді респонденток є історії, коли жінка на цій посаді поставилася до проблеми із розумінням. Проте загалом у досвіді опитаних осіб ситуація переважно незадовільна і не йдеться не лише про ефективну допомогу, а й про ефективне попередження проблеми. Один респондент висловив думку, що інститут християнського капеланства може прямо чи опосередковано транслювати гомофобію та патріархальні цінності. В окремих випадках завчасне звинувачення жертви вважається способом нібито попередження насильства у підрозділі.

“ По п'ятницям нам читали сводки за тиждень, що відбулося. ... Значить, там ситуація: застрелили дівчину. Застрелили дівчину. Піла, вдвох-втрьох вони пили: двоє чоловіків і вона. Всі військовослужбовці — хтось сержант, хтось солдат і вони чи показували зброю, чи щось незрозуміло що, короче, взяв застрелив. «От дівчата, ви такі...». Далі йдуть моралі. Від замполітів. «От дівчата, ви не пийте, не гуляйте...». Про те, що це вчинив чоловік, взагалі ні слова. Настанови дівчатам, бо дівчата ай-я-яй

Респондентка 2

“ У нас немає психолога. Є, наприклад, у сусідньому підрозділі, в батальйоні, а в усіх інших його немає. Його, як правило, замінює так званий замполіт. Зазвичай це такий советський дядечка, який вислухає тебе і накриє матюками...

Респондентка 6

Респондентки виділяють необхідність подальшої гендерної просвіти, зокрема й тому, що кривдники не завжди розуміють, що поганого було в їхній поведінці.

Створено спеціально для «Невидимого батальйону 3.0».
Фотографка – Клеопатра Анферова.

“ Тобто він підійшов, він вибачився. Але він не зрозумів, за що його змушували вибачатися. Вибачився, бо йому сказали, що треба вибачитись. Ну хоча б так уже

Респондентка 3

Так само і жінки можуть сприймати нерівноправне ставлення до себе як норму.

“ І якщо навіть буде ефективний механізм протидії сексуальному насильству, я не виправдовую дії чоловіків жодним чином, але якщо в чоловіка закладено з дитинства, що це нормально говорити жінці: «П...дуй на кухню»,— то жодні покарання на нього не подіють. Або, коли жінці нормально, коли їй таке кажуть, вона ніколи в житті не звернеться, бо це для неї норма

Респондентка 8

Проте ті гендерні освітні програми, що існують вже зараз, ефективними не є, бо туди запрошують лише представників командування і їхню присутність на навчанні не перевіряють, їм достатньо формально відмітитися і можна вже йти у своїх справах.

“ Я чому кажу освіта і кажу тренінги, бо я бачу в їхніх очах, що це для них нормально, що це для них є нормою. І коли їх будуть відразу ж карати за те, що вони вважають нормою, то це не буде сприйматися. «За що мене карають? Я ж нічого такого не зробив»

Респондентка 3

Загалом респондентки та респонденти наполягають на важливості створення та підтримки у підрозділі немізогінної культури, поваги одне до одного, на важливості доброго виховання, і, зокрема, покладають відповідальність за це на командування підрозділу. Без цього, як вказала одна із респонденток, всі чинні механізми будуть боротися лише із симптомами проблеми сексуальних домагань і не заторкуватимуть її витоків.

Мова респонденток та респондентів

Загалом респондентки переважно уникають слів «сексуальні домагання» та іншої термінології, якою можна було б кваліфікувати поведінку кривдника. Одна із респонденток, яка до цього заповнювала анонімну онлайн-анкету, вказала, що саме запропонована деталізація негативного досвіду дала їй можливість звернути увагу на те, що і її власний неприємний досвід є не чимось випадковим чи побутовим нерозумінням, а тим, що може називатися сексуальним домаганням та має бути припиненим. Одна з респонденток вказала, що сам той факт, що вона дає інтерв'ю, є для неї можливістю сформулювати свою думку щодо цих питань. Інші просто описують поведінку кривдника, деякі уникають говорити про власне кульмінаційний момент інциденту, деталізуючи тільки те, що до нього підвело. Кілька респонденток погодилися говорити про свій досвід публічно та брати участь в адвокаційній кампанії. Інша частина активно та емоційно наполягала на своєму праві на конфіденційність і на тому, щоб упізнавані деталі їхніх історій жодним чином не відобразилися у тексті дослідження. Чоловіки описують відомий їм досвід жінок у доволі нейтральному тоні й більше готові вживати слова «сексуальні домагання».

Висновки до розділу

Результати глибинних інтерв'ю з чоловіками та жінками, які мають досвід військової служби, а також результати анонімного онлайн-опитування свідчать про поширеність сексуальних домагань та гендерної дискримінації у військовій сфері в Україні. Також вони вказують на наявність дотичних проблем як психологічного і фізичного насильства, сексизму, гомофобії та трансфобії.

Дані онлайн-опитування свідчать про те, що випадки сексуальних домагань та сексуального насильства на робочому місці трапляються частіше, ніж випадки шантажу на сексуальному ґрунті на робочому місці у військовій сфері (більшість респонденток і респондентів не мали такого досвіду). Жінки частіше зазнавали сексуальних домагань, ніж чоловіки. Досвід тих, хто пройшов онлайн-опитування показує, що майже половина опитаних жінок відчували упереджене ставлення на робочому місці. Серед досліджуваних видів сексуальних домагань та сексуального насильства на робочому місці, опитані респондент(ки) найчастіше стикалися з розгляданням таким чином, щоб це бентежило, демонстрацією сексистських чи двозначних матеріалів, неба-

жаними спробами залучити до розмов про секс, присвистуванням чи сексуальним окликуванням, доторками, що бентежать. Сексуальні домагання найчастіше відбувалися з боку осіб вищих за рангом і без свідків. Більшість постраждалих нікому не розповідали про випадки сексуального домагання щодо них і не зверталися за допомогою. Подібні результати вказали й глибинні інтерв'ю.

Результати глибинних інтерв'ю показують, що атмосфера у підрозділах буває принизливою для жінок. Факторами ризику того, що трапиться інцидент сексуального домагання, є кумівство, зловживання алкоголем чи наркотичними речовинами, сильні позиції кривдника (чоловік, керівна посада) і слабкі позиції постраждалих (жінка, низька посада, молодий вік, належність до ЛГБТ-спільноти). Жінки практикують підтримку стосунків із чоловіками-військовослужбовцями задля власного неформального захисту від домагань з боку інших чоловіків-військовослужбовців.

Дослідницький колектив дізнався про випадки у діапазоні від сексистських ремарок до спроб зґвалтування із застосуванням фізичного насильства. Кривдниками виступали переважно чоловіки, зокрема і ті, які перебували на вищих за ієрархією позиціях. Інтерв'ю також показують, що жінки найчастіше не є кривдницями самі, але можуть транслювати звинувачення жертви й думку, що сексуальні домагання є нормою, якій слід коритися. Реакціями постраждалих на домагання та дискримінацію можуть також бути зниження професійної ініціативи, переведення до іншого підрозділу чи навіть звільнення, зміни у побутовій поведінці. Досвід опитаних показує, що свідки сексуальних домагань, якщо вони є, зазвичай підтримують кривдника або дотримуються позиції нейтралітету: не втручаються; висловлюють думку про неможливість вплинути на ситуацію; втручаються лише тоді, коли йдеться про справді серйозну ситуацію.

Чинні механізми протидії є неефективними й неанонімними. Ними бояться користуватися. Якість роботи психологів та відповідальних за морально-психологічне забезпечення є, як правило, недостатньо високою, вони також можуть звинувачувати постраждалу. Також є свідчення про те, що неформальні методи вирішення ситуації, зокрема із використанням фізичного насильства, є більш ефективними.

Розділ 4

Сексуальні домагання: громадська думка, статистичні дані та медійні репрезентації

4.1. Сексуальні домагання у військовій сфері: аналіз статистичних даних

Тетяна Буць, Ілона Волошина, Анна Квіт

Статистичні дані про кількість випадків сексуальних домагань у військовій сфері України відсутні у відкритих джерелах. Для того, щоб дослідити поширеність сексуальних домагань у військовій сфері, були проаналізовані відповіді на інформаційні запити до Міністерства оборони України, Генерального Штабу Збройних сил України, Міністерства у справах ветеранів України, Національної Гвардії України, Державної прикордонної служби України та військової прокуратури. Метою запитів було отримати офіційні статистичні дані щодо служби жінок (у порівнянні із чоловіками) в ЗСУ, участі у військових діях в АТО/ООС та в міжнародних операціях зі встановлення миру, а також кількості зафіксованих випадків сексуальних домагань протягом 2013–2020 років. Також були розглянуті статистичні дані Національних гарячих ліній Lifeline Ukraine та Ла Страда України й публікації в онлайн ЗМІ з 2013 до 2020 рр. щодо теми сексуальних домагань у військовій сфері, що зумовлено браком офіційних даних на тему сексуальних домагань у ЗСУ.

Дані щодо кількості жінок у Збройних силах України, Національній Гвардії, Прикордонній службі та серед учасників бойових дій в зоні АТО/ООС надані відповідними відомствами вказують на тенденцію до збільшення кількості жінок у військовій сфері, починаючи з 2016 року.

Відповідно до запиту на отримання публічної інформації щодо чисельності осіб, які проходять військову службу або працюють в ЗСУ, станом на 2020 рік Збройні сили України нараховують 22,85% жінок. Також жінки складають 14,58% військовослужбовців ЗСУ (Таблиці 4.1.1 і 4.1.2). Окрім того, згідно з інформацією наданою МОУ, починаючи з 2013 року, 12 жінок взяли участь у міжнародних операціях з підтримання миру. У 2020 році планується направити до таких операцій ще 7 військовослужбовиць.

Таблиця 4.1.1. Кількість жінок від загальної чисельності осіб, які проходять військову службу або працюють в ЗСУ по роках

Рік	Загальна чисельність ЗСУ (осіб)	Кількість жінок у ЗСУ (осіб)	Відсоток жінок у ЗСУ (%)
2013	168 201	49 926	29,68%
2014	157 456	45 992	29,20%
2015	250 000	41 112	16,4%
2016	250 000	49 867	19,94%
2017	250 000	52 425	20,97%
2018	250 000	56 454	22,58%
2019	250 000	55 805	22,32%
2020	250 000	57 132	22,85%

Джерело: Інформація надана МОУ у відповідь на інформаційний запит від ГО «Інститут гендерних програм»

Таблиця 4.1.2. Кількість жінок-військовослужбовиць від загальної кількості військовослужбовців в ЗСУ

Рік	Загальна чисельність військовослужбовців (осіб)	Кількість жінок-військовослужбовців (осіб)	Відсоток жінок серед військовослужбовців в ЗСУ (%)
2013	125 482	16 557	13,19%
2014	119 166	16 557	13,89%
2015	204 000	14 319	7,02%
2016	204 000	17 044	8,35%
2017	204 000	20 123	9,86%
2018	204 000	24 897	12,20%
2019	204 000	26 617	13,04%
2020	204 000	29 760	14,58%

Джерело: Інформація надана МОУ у відповідь на інформаційний запит від ГО «Інститут гендерних програм»

За офіційними даними МОУ, у відповідь на запит щодо кількості зафіксованих звернень та облікованих правопорушень з приводу сексуального домагання, сексуального насильства, зґвалтування, примушування до вступу у статевий зв'язок у Збройних силах України за 2013–2020 роки військовою службою правопорядку було зафіксовано 5 правопорушень: два з яких за статтею 154 Кримінального кодексу України «Примушування до вступу в статевий зв'язок» і три — за статтею 152 Кримінального кодексу України «Зґвалтування». Також, за даними МОУ, протягом 2017–2019 років було проведено три соціологічних опитування Науково-дослідним центром гуманітарних проблем ЗСУ. Під час брифінгу «Забезпечення рівності прав та можливостей жінок та чоловіків у Збройних Силах України» спікерка зазначила про проведені анонімні соціологічні опитування щодо гендерно зумовленого насильства і проявів дискримінації за ознакою статі¹⁸⁹. Однак, результати даних досліджень становлять службову інформацію і не є доступними для загального перегляду.

Гендерно дезагрегована статистика, надана Національною Гвардією України, також вказує на зростання частки жінок серед військово-службовців (див. *Таблицю 4.1.3*).

Таблиця 4.1.3. Кількість жінок у Національній Гвардії України

		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Військовослужбовці (з урахуванням в/сп строкової служби) ¹⁹⁰	чол	89,4%	90,4%	90,1%	90,2%	89,8%	88,8%	88,3%
	жін	10,6%	9,6%	9,9%	9,8%	10,2%	11,2%	11,7%
Службовці	чол	2154	2643	2710	2793	1026	868	759
	жін	1516	1468	1470	1522	1510	1511	1487
	% ж	41,3%	35,7%	35,2%	35,3%	59,5%	63,5%	66,2%
Надано статус учасника бойових дій (АТО/ООС)	чол	717	17 652	6650	6142	3333	2615	2140
	жін	4	206	233	252	138	128	161
	% ж	0,6%	1,2%	3,4%	3,9%	4,0%	4,7%	7,0%

Джерело: Інформація надана НГУ у відповідь на інформаційний запит від ГО «Інститут гендерних програм»

¹⁸⁹ Забезпечення рівності прав та можливостей жінок та чоловіків у Збройних Силах України [Відео] // Міністерство оборони України. 6 березня 2019 р. // YouTube // https://www.youtube.com/watch?v=apVSuyNF2B0&feature=emb_logo

¹⁹⁰ Чисельний склад військовослужбовців становить інформацію, що відноситься до інформації з обмеженим доступом.

Звернень та порушень справ з приводу сексуальних домагань, сексуального насильства, зґвалтування, примушування до вступу в статевий зв'язок в Національній Гвардії протягом 2014–2020 років не було зафіксовано.

За даними Міністерства у справах ветеранів України, станом на вересень 2020 року, в Україні налічується близько 398896 учасника бойових дій АТО та ООС, з них 18540 (4,6%) жінок.

Таблиця 4.1.4. Учасники АТО/ООС

Рік	Кількість учасників бойових дій	Кількість жінок, серед учасників бойових дій	% жінок, серед учасників бойових дій
2014	8295	122	1,5%
2015	156 082	2384	1,5%
2016	110 062	3940	3,6%
2017	49 527	3887	7,8%
2018	30 966	2927	9,5%
2019	23 138	2807	12,1%
2020	20 826	2473	11,9%
Всього	398 896	18 540	4,6%

Джерело: Інформація надана Міністерством у справах ветеранів у відповідь на інформаційний запит від ГО «Інститут гендерних програм»

За офіційними даними Військової прокуратури, наданими у відповідь на надіслані запити, у Південному регіоні у період з 2013 по 2020 рік не було звернень щодо сексуальних домагань щодо військових, у Західному регіоні було отримано та розглянуто 3 звернення щодо можливого схилання військовослужбовиць до сексуальних зв'язків, а у Центральному регіоні розслідувався 1 факт схилення до інтимних стосунків жінки-військовослужбовця, якому не знайшли об'єктивного підтвердження.

Також з 2019 року в ЗСУ працює кол-центр, куди можна звернутися зокрема й у разі сексуальних домагань. На сайті Міністерства оборони зазначено, що у період з літа 2019 до січня 2020 року «через кол-центр Командування ПС було зафіксовано факт сексуального домагання. За цим фактом було розпочато службове розслідування, за результатами якого офіцер-чоловік отримав стягнення»¹⁹¹.

¹⁹¹ Для жінок у війську відкриті нові перспективи // Міністерство оборони України. 24 січня 2020 р. // <https://www.mil.gov.ua/divalnist/eenderni-pitannva-u-sferi-bezpeki/diva-zhinok-u-viisku-vidkriti-novi-perspektivi.html>

За інформацією, наданою Уповноваженою Верховної Ради з прав людини (див. *Таблицю 4.1.5*), щодо кількості звернень з приводу сексуальних домагань, зґвалтування, сексуального насильства, зокрема на робочому місці, за останні 5 років до Секретаріату Уповноваженої надійшло 21 звернення.

Дані офіційної статистики говорять про кількість офіційно зафіксованих повідомлень про сексуальні домагання. Проте, не можна стверджувати, що вони показують реальну кількість випадків сексуального домагання у військовій сфері. Дані загальнонаціональної гарячої лінії ГО «Ла Страда»¹⁹² свідчать (див. *Таблицю 4.1.6*), що лише за перші 6 місяців 2020 року було зафіксовано 51 повідомлення про сексуальні домагання.

Таблиця 4.1.5. Звернення до Уповноваженої Верховної Ради з прав людини щодо випадків сексуальних домагань, зґвалтування, сексуального насильства, зокрема на робочому місці

Рік	Кількість звернень
2016	4
2017	2
2018	2
2019	12
2020	1
Разом	21

Джерело: інформація надана Уповноваженою Верховної Ради з прав людини

Таблиця 4.1.6. Звернення на Національну гарячу лінію ГО «Ла Страда» щодо сексуальних домагань в Україні

Рік	2014	2016	2018	I–II кв 2019	I–II кв 2020
Кількість дзвінків	7725	38 547	22 542	17 341	12 725
Дзвінки на тему попередження гендерної дискримінації (%)	2,1%	0,7%	0,3%	0,8%	0,8%
З них повідомлення про сексуальні домагання (%)	12,9%	8,5%	72,5%	6,8%	50,5%
Кількість випадків сексуальних домагань	21	23	49	9	51

Джерело: інформація надана ГО «Ла Страда» у відповідь на інформаційний запит від ГО «Інститут гендерних програм»

¹⁹² Національна гаряча лінія з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації // Гарячі Лінії – Ла Страда – Україна // Ла Страда Україна. 2020 р. // <https://la-strada.org.ua/garvachi-linivi>

Бачимо, що кількість звернень на гарячу лінію з питань сексуальних домагань зростає з 2014 року, зі значним зменшенням випадків у першій половині 2019 року. Проте цих даних недостатньо, щоб відтворити повну картину щодо кількості сексуальних домагань по Україні, адже дзвінки на гарячу лінію не відображають усіх випадків, а лише критичні випадки — коли постраждалі готові говорити про свій досвід, а також, коли постраждалі знають, куди звертатися у випадку сексуальних домагань до них. Згідно з дослідженням GfK Ukraine у 2014 році, дві третини жінок, не знає куди звертатися у випадку сексуальних домагань¹⁹³. Ці причини можуть бути й серед факторів, які перешкоджають зверненням щодо сексуальних домагань серед військовослужбовиць та військовослужбовців.

Про те, що офіційні дані не завжди показують реальну кількість випадків сексуальних домагань також ідеться у дослідженні ООН Жінки «Оцінка гендерного впливу сектора безпеки та оборони в Україні»¹⁹⁴. В дослідженні вказано, що про сексуальні домагання не говорять публічно через поширену тенденцію до звинувачення постраждалих у провокації насилля. А також, що більшість працівників ЗСУ погоджуються з тим, що ця проблема сексуальних домагань в армії існує: «Сексуальні домагання дуже поширені, але про це ніхто не говорить. Я впевнена, що більшість жінок у секторі безпеки й оборони зазнали їх...»¹⁹⁵.

Згідно з дослідженням, проведеним у 2007 році щодо ризиків інфікування ВІЛ у ЗСУ «Моніторинг поведінки військовослужбовців як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління», 9% жінок в армії зазнавали сексуальних домагань: спроби колег або керівництва примусити їх до статевого зв'язку¹⁹⁶.

¹⁹³ Марценюк Т. Право на гідні умови праці, або проблема з сексуальними домаганнями в Україні // Повага. 27 червня 2016 р. // <https://povaha.org.ua/pravo-na-hidni-umovv-pratsi-abo-problema-z-seksualnvmv-domahannvamv-v-ukraini>

¹⁹⁴ Оцінка гендерного впливу сектора безпеки та оборони в Україні. Глобальні можливості для жінок, миру та безпеки: Від резолюцій до відповідальності та лідерства // ООН Жінки. 25 вересня 2017 р.

¹⁹⁵ Оцінка гендерного впливу сектора безпеки та оборони в Україні. Глобальні можливості для жінок, миру та безпеки: Від резолюцій до відповідальності та лідерства // ООН Жінки. 25 вересня 2017 р.

¹⁹⁶ Шваб І. Правове регулювання гендерної рівності у трудових відносинах: міжнародні стандарти та громадська думка // Інститут Законодавства Верховної Ради України, Міжнародний Жіночий Правозахисний Центр «Ла Страда-Україна», vol. 1, 2010.

Огляд публічної доступної інформації про випадки сексуального домагання у військовій сфері вказує на розбіжність офіційних даних щодо сексуальних домагань у військовій сфері та їхнього висвітленням у ЗМІ. Один із небагатьох випадків, який набув розголосу — це справа лейтенантки Валерії Сікал, яка першою публічно заявила про сексуальне домагання з боку командира військової частини. Завдяки публічності її справи інші військовослужбовиці почали повідомляти про аналогічні домагання з боку полковника Віктора Іваніва. Відомо про щонайменше ще 8 подібних випадків¹⁹⁷.

Українське видання Deutsche Welle згадує про 5 випадків відкриття кримінальних проваджень за статтею 154 ККУ «Примушування до вступу у статевий зв'язок» у 2018 р., посилаючись на коментар МОУ¹⁹⁸. Проте, у відповідь на запит до Міністерства оборони України та Генштабу Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗСУ щодо зафіксованих звернень та обліку правопорушень, надано інформацію про всього 1 кримінальне правопорушення за статтею 154 ККУ в 2018 році Deutsche Welle стверджують, що за неофіційними даними Військової служби правопорядку на гарячі лінії Міноборони звертаються 1–2 військовослужбовиць, які стають жертвами сексуальних домагань¹⁹⁹.

Натомість, згідно з даними наданими Військовою прокуратурою Західного та Центрального регіонів, у період із 2013 до 2020 року було зафіксовано всього чотири скарги щодо сексуальних домагань, а Південний регіон повідомив, що подібних скарг не надходило.

Для порівняння, за результатами Річного звіту Міністерства оборони США про сексуальне насильство у військовій сфері, 24,2% жінок-військовослужбовців та 6,3% чоловіків-військовослужбовців у 2018 році повідомили, що зазнали сексуального домагання. Кількість повідомлень про сексуальні домагання зросла на 3% у 2019 році порівняно

¹⁹⁷ Щонайменше 8 жінок звинувачують командира військової частини у сексуальних домаганнях // ТСН. 29 січня 2019 р. // TSN.ua // <https://tsn.ua/video/video-novini/schonavmenshe-8-zhinok-zvinuvachuvut-komandira-vivskovovi-chastini-u-seksualnih-domagannya.html>

¹⁹⁸ Сексуальні домагання в ЗСУ: Як «наказують» роздягтись і розважити // DW Українською, 5 лютого 2019 р. // www.youtube.com/watch?v=flk4mmelfn4

¹⁹⁹ Сексуальні домагання в ЗСУ: Прокуратура прикриває імовірного кривдника? // DW Українською. 17 липня 2020 р. // www.youtube.com/watch?v=aYuwPCLWIOM

з 2018-тим: з 6053 заяв до 6236²⁰⁰. Наявність системи моніторингу випадків сексуального домагання у військовій сфері, а також дослідження поширеності, причин і наслідків сексуальних домагань у збройних силах важливі для можливості ефективного реагування на випадки сексуальних домагань та їхнього попередження.

Аналіз статистичних та вторинних даних дає підстави вважати, що сексуальні домагання мають місце у військових структурах України та що офіційна статистика не відображає реальний масштаб поширення сексуальних домагань у військовій сфері в Україні. Порівняння офіційної статистики щодо випадків сексуальних домагань у військовій сфері та даних незалежних гарячих ліній, досліджень та журналістських розслідувань свідчать про те, що офіційні дані неповні. Це також вказує на недосконалу систему документування фактів сексуальних домагань у військових структурах в Україні. Неповнота статистичних даних щодо досліджуваної тематики може бути пов'язана з недоліками системи звітування щодо випадків сексуальних домагань, перешкодами на шляху до звітування, недоліками системи фіксування та обробки таких даних, недоліками розслідування таких випадків, що може впливати на готовність звітувати про них, а також з непріоритетністю таких даних для державних структур. Ці питання розглянуті в інших розділах даного дослідження. Відсутність реальних даних щодо випадків сексуальних домагань перешкоджає протидії домаганням та їхньому попередженню. Зважаючи на збільшення кількості жінок у секторі оборони і безпеки України, які частіше ризикують стати об'єктами сексуальних домагань, існує гостра потреба у налагодженні ефективних механізмів моніторингу випадків сексуальних домагань та протидії сексуальним домаганням у військовій сфері.

²⁰⁰ Annual Report on Sexual Assault in the Military // U.S. Department of Defense, 2019 // https://media.defense.gov/2020/Apr/30/2002291660/-1/-1/1/1_DEPARTMENT_OF_DEEENSE_FISCAL_YEAR_2019_ANNUAL_REPORT_ON_SEXUAL_ASSAULT_IN_THE_MILITARY.PDF

4.2. Громадська думка про сексуальні домагання в українському суспільстві

Олексій Лятовський, Георгій Діденко, Владислав Романов, Тамара Марценюк

У цьому підрозділі проаналізовано відповіді на три запитання, які стосуються тематики сексуальних домагань і які були поставлені у рамках Всеукраїнського опитування «Думки і погляди населення України» (Омнібус), що проводилося Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Польовий етап дослідження тривав з 22 до 27 вересня 2020 року. Загалом у рамках дослідження було проведено 2000 інтерв'ю.

Основні етапи дослідження включали розробку і програмування анкети (використовувалося програмне забезпечення OCA for CATI), генерування мобільних телефонних номерів, проведення інтерв'ю з респондентами, контроль якості виконаної роботи, підготовку остаточного масиву даних, зважування масиву даних, підготовку таблиць одно- і двовимірних розподілів.

Опитування здійснювалося методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer-assisted telephone interviews; CATI). Опитування проводилося лише з респондентами у віці 18 років і старшими і лише з тими, хто проживає на території, яка контролюється Україною (тобто з вибірки виключені жителі, які проживають території, яка тимчасово не контролюється владою України: АР Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької й Луганської областей). Інтерв'ю проводилося українською або російською мовою за вибором респондента.

Після проведення запланованої кількості результативних (повних) інтерв'ю отриманий у вибірці розподіл респондентів за макро-регіоном проживання (Захід, Центр, Південь, Схід — див. деталізацію нижче), типом населеного пункту (міський чи сільський), статтю, віком порівнювався з офіційними джерелами статистики. Склад макрорегіонів такий: Західний макрорегіон — Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська, Хмельницька, Чернівецька області; Центральний макрорегіон — Вінницька, Житомирська, Сумська, Чернігівська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська, Київська області, м. Київ; Південний макрорегіон — Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області; Східний макрорегіон — Донецька, Луганська і Харківська області.

Статистична похибка вибірки (з імовірністю 0.95 і з дизайн-ефектом 1.1) не перевищує: 2,4% для показників, близьких до 50%; 2,1% для показників, близьких до 25 або 75%; 1,5% для показників, близьких до 10 або 90%; 1,1% для показників, близьких до 5 або 95%; 0,5% для показників, близьких до 1 або 99%.

В аналізі відповідей було враховано соціально-демографічні характеристики респондентства. Для аналізу та створення таблиць розподілу було використано програмне забезпечення — статистичний пакет для соціальних наук IBM SPSS 24. Значущість відмінностей було перевірено за допомогою z-тесту пропорцій на рівні значущості $p < 0.05$.

У першому питанні вивчалось **ставлення суспільства до проблематики сексуальних домагань у ЗСУ**. Для цього було запропоновано твердження, які свідчать або про чутливість громадян і громадянок до цієї проблематики, або, навпаки, демонструють радше байдуже ставлення.

Як видно з *Таблиці 4.2.1*, найбільш популярним виявився варіант відповіді про те, що сексуальні домагання — це важлива, але замовчувана проблема ЗСУ (20% респондентів і респонденток). Спостерігаються **гендерні відмінності** у відповідях респондентів і респонденток. Жінки частіше (15%), ніж чоловіки (10%) зазначали, що проблема сексуальних домагань не вирішується ефективно. Чоловіки частіше (10%), ніж жінки (6%), виражали думку, що проблема сексуальних домагань не є першочерговою. Також більше опитаних чоловіків зазначили, що проблема сексуальних домагань у ЗСУ є надуманою (18%), ніж жінок (11%). Оскільки тематика сексуальних домагань загалом більшою мірою стосується жінок як потенційно постраждалих, вони є більш чутливими до неї.

Окрім того, неможливо не помітити, що близько третині опитаних (причому жінкам більшою мірою, ніж чоловікам) складно висловитися з приводу сексуальних домагань у ЗСУ. Це можна пояснити, у тому числі тим, що ця проблематика недостатньо обговорюється у суспільстві та в ЗМІ.

Таблиця 4.2.1. Яке із зазначених тверджень найкраще відображає Вашу думку про сексуальні домагання у Збройних силах України?

Варіанти відповідей	Усі	Стать	
		Чоловік	Жінка
Сексуальні домагання — це важлива, але замовчувана проблема Збройних сил України	20,0%	20,0%	20,0%
На випадки із сексуальними домаганнями у ЗСУ останнім часом усе більше звертають увагу ЗМІ, але сама проблема ефективно не вирішується на рівні ЗСУ	13,2%	10,4%*	15,4%*
У порівнянні з іншими проблемами у Збройних силах України, сексуальні домагання не є першочерговою	7,4%	9,5%*	5,7%*
Якщо у Збройних силах України раптом трапляються випадки із сексуальними домаганнями, то вони ефективно вирішуються	3,9%	4,2%	3,7%
У Збройних силах України не трапляються випадки сексуальних домагань	3,9%	4,8%	3,1%
Ця проблема є надуманою	13,9%	17,7%*	10,7%*
Складно сказати	35,7%	31,8%*	38,8%*
Відмовилися відповідати	2,2%	1,7%	2,6%
Загалом	100%	100%	100%

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0.05$ із 95% довірчим інтервалом

У Таблиці 4.2.2 продемонстровано відмінне ставлення до проблематики сексуальних домагань у ЗСУ **залежно від типу поселення**. Міське населення дещо частіше (21%) обирало варіант відповіді «Сексуальні домагання — це важлива, але замовчувана проблема Збройних сил України», ніж сільське (17%). Сільське ж населення частіше (17%), ніж міське (13%), вважає, що проблема є надуманою. Очевидно, що для міського населення проблема сексуальних домагань загалом є більш актуальною радше через більшу обізнаність та поінформованість з цього питання.

Таблиця 4.2.2. Яке із зазначених тверджень найкраще відображає Вашу думку про сексуальні домагання у Збройних силах України?

Варіанти відповідей	Усі	Тип населеного пункту	
		Міське населення	Сільське населення
Сексуальні домагання — це важлива, але замовчувана проблема Збройних сил України	20,0%	21,3%*	17,2%*
На випадки із сексуальними домаганнями у Збройних силах України останнім часом усе більше звертають увагу ЗМІ, але сама проблема ефективно не вирішується на рівні ЗСУ	13,2%	12,8%	13,8%
У порівнянні з іншими проблемами у Збройних силах України, сексуальні домагання не є першочерговою	7,4%	8,4%*	5,5%*
Якщо у Збройних силах України раптом трапляються випадки із сексуальними домаганнями, то вони ефективно вирішуються	3,9%	3,5%	4,8%
У Збройних силах України не трапляються випадки сексуальних домагань	3,9%	4,2%	3,2%
Ця проблема є надуманою	13,9%	12,4%*	16,7%*
Складно сказати	35,7%	35,4%	36,1%
Відмовилися відповідати	2,2%	1,9%	2,6%
Загалом	100%	100%	100%

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0.05$ із 95% довірчим інтервалом

Суттєвих відмінностей у відповідях респондентів залежно від макрорегіону не було виявлено (див. Таблицю 4.2.3). Статистично значуща різниця виявилася між східним (2%) та західним (6%) макрорегіонами у варіанті відповіді про ефективність вирішення випадків із сексуальними домаганнями в ЗСУ. Мешканці Сходу України, стикаючись часто напряму з військовою тематикою, більш критично і менш оптимістично ставляться до ЗСУ.

Таблиця 4.2.3. Яке із зазначених тверджень найкраще відображає Вашу думку про сексуальні домагання у Збройних силах України?

Варіанти відповідей	Усі	Регіони			
		Захід.	Центр.	Півд.	Схід.
Сексуальні домагання — це важлива, але замовчувана проблема Збройних сил України	20,0%	19,8%	18,3%	21,7%	21,6%
На випадки із сексуальними домаганнями у Збройних силах України останнім часом усе більше звертають увагу ЗМІ, але сама проблема ефективно не вирішується на рівні ЗСУ	13,2%	11,5%	15,1%	11,4%	14,8%
У порівнянні з іншими проблемами у Збройних силах України, сексуальні домагання не є першочерговою	7,4%	8,4%	7,3%	6,9%	6,7%
Якщо у Збройних силах України раптом трапляються випадки із сексуальними домаганнями, то вони ефективно вирішуються	3,9%	5,7%*	3,7%	3,3%	2,3%*
У Збройних силах України не трапляються випадки сексуальних домагань	3,9%	3,7%	4,3%	4,3%	2,1%
Ця проблема є надуманою	13,9%	14,7%	14,9%	13,1%	11,0%
Складно сказати	35,7%	33,7%	33,7%	38,9%	38,3%
Відмовилися відповідати	2,2%	2,5%	2,7%	0,5%	3,2%
Загалом	100%	100%	100%	100%	100%

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0.05$ із 95% довірчим інтервалом

Серед **вікових груп** також знайдено певні статистично значущі розбіжності (див. *Таблицю 4.2.4*). Так, наймолодша вікова група більш критично ставиться до ефективності вирішення випадків із сексуальними домаганнями в ЗСУ, ніж найстарша вікова група. Респонденти 60+ років частіше за всі інші вікові категорії обирали варіант «Складно сказати».

Таблиця 4.2.4. Яке із зазначених тверджень найкраще відображає Вашу думку про сексуальні домагання у Збройних силах України?

Варіанти відповідей	Усі	Вік					
		18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70+
Сексуальні домагання — це важлива, але замовчувана проблема Збройних сил України	20,0%	18,9%	19,5%	21,4%	20,5%	21,0%	18,4%
На випадки із сексуальними домаганнями у Збройних силах України останнім часом усе більше звертають увагу ЗМІ, але сама проблема ефективно не вирішується на рівні ЗСУ	13,2%	17,7%*	15,6%	12,4%	12,0%	10,4%	9,0%*
У порівнянні з іншими проблемами у Збройних силах України, сексуальні домагання не є першочерговою	7,4%	10,0%	8,2%	10,5%	7,4%	3,8%	2,8%
Якщо у Збройних силах України раптом трапляються випадки із сексуальними домаганнями, то вони ефективно вирішуються	3,9%	7,9%*	4,6%	3,2%	3,2%	1,1%	2,6%
У Збройних силах України не трапляються випадки сексуальних домагань	3,9%	6,3%	4,3%	4,0%	3,1%	2,7%	2,1%
Ця проблема є надуманою	13,9%	9,2%	12,0%	14,5%	17,7%	16,4%	14,1%
Складно сказати	35,7%	29,3%	34,9%	33,7%	33,3%	41,7%*	44,0%*
Відмовилися відповідати	2,2%	0,7%	0,9%	0,2%	2,8%	2,9%	7,0%*
Загалом	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0.05$ із 95% довірчим інтервалом

Друге питання опитування стосувалося того, **чи варто випадки із сексуальними домаганнями в ЗСУ робити публічними**. Як видно з Таблиці 4.2.5, якщо об'єднати кілька варіантів відповідей, то очевидно, що загалом більшість (56%) опитаних вважають за доцільне робити публічними випадки із сексуальними домаганнями в ЗСУ, адже це може допомогти привернути увагу керівництва і громадськості та зменшити рівень дискримінації у військовій сфері країни. Близько п'ятій частині респондентів і респонденток складно відповісти на це запитання.

Як і в попередньому питанні, **гендерні відмінності** у відповідях є очевидними. Жінки більшою мірою (27%), ніж чоловіки (20%), підтримують ідею публічності через те, що постраждалі матимуть можливість домогтися справедливості. Натомість чоловіки майже удвічі частіше, ніж жінки, переживають за імідж ЗСУ, тому виступають проти публічності.

Таблиця 4.2.5. Чи варто випадки із сексуальними домаганнями у Збройних силах України робити публічними?

Варіанти відповідей	Усі	Стать	
		Чоловік	Жінка
Так, варто, адже це проблема, яка часто ігнорується керівництвом збройних сил	23,3%	23,7%	23,0%
Так, варто, адже це чи не єдиний спосіб для постраждалих людей/жертв домогтися справедливості	24,2%	20,3%*	27,4%*
Так, варто, адже дискримінація у Збройних силах існує	8,5%	9,9%	0,3%
Не варто, бо публічність подібних проблем шкодить іміджу ЗСУ	7,0%	9,1%*	5,2%*
Не варто, адже публічність може зашкодити особам, які постраждали від сексуальних домагань	16,9%	18,2%	15,9%
Складно сказати	18,0%	16,6%	19,1%
Відмовилися відповідати	2,2%	2,1%	2,2%
Загалом	100%	100%	100%

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0.05$ із 95% довірчим інтервалом

Про **вікові особливості** думок респондентів і респонденток зазначено у Таблиці 4.2.6. Найстарша вікова категорія суттєво частіше не може визначитися з відповіддю (34% обрали варіант «Складно сказати») або відмовляється відповідати. Окрім того, респонденти 70+ значно рідше вважає, що сексуальні домагання варто робити публічними, адже це проблема, яка часто ігнорується керівництвом збройних сил. На противагу молодь (18–29 років) частіше, ніж люди середнього і старшого віку, обирає відповідь, що варто робити такі випадки публічними, адже це єдиний спосіб для постраждалих людей домогтися справедливості.

Таблиця 4.2.6. Чи варто випадки із сексуальними домаганнями у Збройних силах України робити публічними?

Варіанти відповідей	Усі	Вік					
		18–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70+
Так, варто, адже це проблема, яка часто ігнорується керівництвом збройних сил	23,3%	22,5%	24,1%	28,2%	23,6%	26,0%	13,2%*
Так, варто, адже це чи не єдиний спосіб для постраждалих людей/жертв домогтися справедливості	24,2%	32,8%*	26,9%	22,4%	21,8%	20,6%	18,0%
Так, варто, адже дискримінація у Збройних силах існує	8,5%	9,3%	9,5%	7,5%	10,3%	6,0%	7,3%
Не варто, бо публічність подібних проблем шкодить іміджу ЗСУ	7,0%	4,6%	7,1%	7,2%	8,2%	8,2%	6,3%
Не варто, адже публічність може зашкодити особам, які постраждали від сексуальних домагань	16,9%	17,1%	14,7%	19,4%	18,9%	16,1%	15,0%
Складно сказати	18,0%	12,7%	16,5%	15,0%	15,1%	18,9%	33,9%*
Відмовилися відповідати	2,2%	0,9%	1,1%	0,3%	2,1%	4,0%	6,2%*
Загалом	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0.05$ із 95% довірчим інтервалом

Третє питання стосувалося **досвіду родичів чи знайомих щодо сексуальних домагань на робочому місці**. Якщо об'єднати перші дві відповіді, то маємо загалом, що майже 10% опитаних знають про випадки сексуальних домагань на робочому місці (див. *Таблицю 4.2.7*). **Гендерні відмінності** у відповідях також присутні. Жінки статистично значуще обирали варіант, що знають хоча би про один випадок із сексуальними домаганнями на робочому місці серед родичів чи знайомих, а ніж це робили чоловіки. Чоловіки натомість частіше відповідали, що не знають про подібні випадки із сексуальними домаганнями.

Варто зазначити, що саме у цьому питанні (у порівнянні з двома попередніми) відповідь «Складно сказати» обрали дуже мало респондентів — лише 2%. Очевидно, що коли запитання є простими і стосуються фактів наявності певного явища (зокрема, відповіді «Так» або «Ні»), то на них простіше відповідати.

Таблиця 4.2.7. Чи Ваші родичі або знайомі стикалися коли-небудь із проблемою сексуальних домагань на робочому місці?

Варіанти відповідей	Усі	Стать	
		Чоловік	Жінка
Так, знаю про непоодинокі випадки із сексуальними домаганнями	3,7%	3,8%	3,7%
Так, знаю хоча б про один такий випадок	5,5%	3,3%	7,3%*
Ні, не знаю про такі випадки	87,9%	90,4%*	85,8%
Складно сказати	1,9%	1,7%	2,1%
Відмовилися відповідати	1,1%	0,9%	1,2%
Загалом	100%	100%	100%

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0.05$ із 95% довірчим інтервалом

Варто також зауважити про **вікові особливості** відповідей на запитання (див. *Таблицю 4.2.8*). Респондентство середнього віку (40–49 років) частіше за інших зазначали, що знають про непоодинокі випадки із сексуальними домаганнями. Ця вікова категорія вже має певний життєвий досвід та готова про нього говорити публічно. На відміну, наприклад, від найстарших людей (70+), які більш схильні обирати «Складно відповісти» чи відмовилися відповідати.

Таблиця 4.2.8. Чи Ваші родичі або знайомі стикалися коли-небудь із проблемою сексуальних домагань на робочому місці?

Варіанти відповідей	Усі	Вік					
		18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70+
Так, знаю про непоодинокі випадки із сексуальними домаганнями	3,7%	4,0%	3,8%	4,8%*	4,1%	3,9%	1,0%
Так, знаю хоча б про один такий випадок	5,5%	6,0%	6,9%	8,6%	4,0%	3,2%	2,6%
Ні, не знаю про такі випадки	87,9%	89,5%	87,6%	84,5%	90,9%	87,8%	86,6%
Складно сказати	1,9%	0,2%	0,9%	2,0%	0,7%	3,7%	5,0%
Відмовилися відповідати	1,1%	0,3%	0,7%	0,0%	0,3%	1,4%	4,7%
Загалом	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0.05$ із 95% довірчим інтервалом

4.3. Контент-аналіз ЗМІ стосовно сексуальних домагань у військовій сфері в Україні

Анна Стеценко, Катерина Сірченко, Аліна Руденко, Анастасія Большакова, Тамара Марценюк

У дослідженні репрезентації тематики сексуальних домагань у військовій сфері в Україні було використано метод якісного контент-аналізу повідомлень у ЗМІ. Для пошуку статей онлайн використовувалися такі запити як: «сексуальне домагання в зсу», «секс-скандал», «секс у зсу», «сексуальні домагання в зсу», «секс-скандал в зсу», «секс-скандал у військовій...», «військовий секс скандал». Усього було проаналізовано 42 онлайн-матеріали.

У 2016 році у ЗМІ з'явилася інформація про зґвалтування двома військовими 24-річної жінки-військовослужбовиці в одній із військових частин, на полігоні Яворівського району²⁰¹. Це один з небагатьох

²⁰¹ Військові жорстоко зґвалтували свою колегу на Львівщині // 24. Львів. 25 травня 2016 р. // https://lviv.24tv.ua/vivskovi_zhorstoko_zvaltuvali_svovu_kolegu_na_lvivshhini_n689258

випадків, який набув суспільного резонансу та був висвітлений у медіа. Відкритим залишається питання про масштаби цього явища. Головний військовий прокурор Анатолій Матіос не раз заявляв про порушення дисципліни й злочинність в українській армії²⁰². В одному з інтерв'ю конкретні дані називати не бажав, пояснюючи: «Це не підвищує ні моральний дух армії, ні сприйняття її суспільством»²⁰³. Загалом інформації про сексуальні домагання у ЗМІ не так багато. Однак історія Валерії Сікал — приклад уваги до цієї тематики.

Взимку 2019 року історія лейтенантки Валерії Сікал набула широкого розголосу в багатьох ЗМІ. Справа Валерії важлива у висвітленні сексуальних домагань тим, що подавши заяву до поліції, військовослужбовиця першою в Україні публічно «зазіхнула» на ієрархію в Збройних силах України, наважилася сказати «ні» системній дискримінації та неповазі до тілесної автономії жінок²⁰⁴. Її історія дала простір для голосу інших жінок, які теж свідчили проти Іваніва через аналогічні дії. Наприклад, цю тему висвітлила у своїй статті Юлія Донцова на ресурсі ZMINA:

«За недовгий час моєї роботи за спеціальністю якби щоразу, коли я чула пропозиції від колег-чоловіків (зокрема, вищих за посадою) поїхати в сауну, сісти на ручки, стати другою дружиною (за наявної першої) або жарти про “поганий настрій через критичні дні”, жіночу логіку, “тупих баб” та подібні, я отримувала гривню, то стала б мільйонеркою ще до 30 років. І це не було щось надзвичайне, якийсь інцидент. Це було навколишнє середовище, повітря, яким усі дихали. Ніхто не писав рапорти про таке, не скаржилися, бо не було куди та й, відверто кажучи, кому б спало на думку скаржитися на клімат? Це даність. Моєю тактикою було бути загалом жорсткою та грубою у відповідь на такі закиди. За що мене “карали” тим, що називали мужиком у спідниці, неприязним ставленням та, гадаю, чергуваннями на свята.

²⁰² У I півріччі цього року військовими прокурорами відкрито 1936 кримінальних проваджень, трьох співробітників військової прокуратури притягнуто до відповідальності, — Матіос // Цензор.нет. 13 липня 2016 р. // https://censor.net/ua/news/397186/ua_i_pivrichchi_tsogo_roku_vivyskovymv_prokuratoramy_vidkrvto_1936_kryminalnyh_provadjen_troh_spivrobitnykiv

²⁰³ Матіос розповів про військові злочини в українській армії // ТСН. 14 жовтня 2015 р. // TSN.ua // <https://tsn.ua/ato/matios-rozpoviv-pro-viyskovi-zlochiny-v-ukrayinskiy-armiyi-513058.html>

²⁰⁴ Покальчук О. Харасмент не сховаєш під камуфляжем: як не поховати справу Валерії Сікал про сексуальні домагання в армії // Українська правда. 24 червня 2020 р. // <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/06/24/241446>

Я не можу уявити сміливість та непохитність Валерії. Я не можу уявити, чого їй коштувало стояти серед цього всього та протистояти виявам цього жорсткого до непокори — особливо непокори з боку жінок — клімату»²⁰⁵.

У 2018 році лейтенантка ЗСУ Валерія Сікал звернулась до військової прокуратури із заявою про вчинення кримінального правопорушення, у якій вказувала, що в період проходження служби в ЗСУ керівник частини А-1358, використовуючи своє службове становище, намагався змусити її вступити в статевий зв'язок із ним. За свідченнями Валерії, після відмови він продовжував тиснути на лейтенантку, відмовивши у наданні необхідного після операції лікарняного й не відпустивши її на власне весілля²⁰⁶.

Образи кривдника і постраждалої у репрезентаціях ЗМІ

Тепер зупинимося на образах постраждалої та звинуваченого в контексті сексуальних домагань у військовій сфері України на прикладі випадку з Валерією Сікал.

Образ Іваніва, тобто звинуваченого, зображений як «кривдник» з ознаками насильницького типу злочинця, тобто показано його негативно-зневажливе ставлення до іншої особи (Валерії) та її найважливіших благ: життя, здоров'я, гідності, тілесної та статевої недоторканості. Кривдник постає як жорстокий начальник, який принижував гідність Валерії та інших військових.

«Валерія Сікал (24 роки) в заяві про домагання написала, що командир “наказами й діями принижував її честь і гідність як офіцера Збройних Сил»²⁰⁷.

²⁰⁵ Донцова Ю. Сексуальні домагання і зневага: як насправді служиться жінкам в армії та поліції // ЗМІНА. 18 червня 2020 р. // <https://zmina.info/columns/cze-yak-klimat-na-yakiy-nihto-ne-skarzhvtstva-pro-stanovvshhe-zhinok-v-armivi-ta-policzivi>

²⁰⁶ Справу хмельницької лейтенантки Вікторії Сікал про сексуальне домагання затягують // ДІЛО. 16 червня 2020 р. // <https://dilo.net.ua/novnv/spravu-hmelnytskovi-leitenantky-viktoriyi-sikal-pro-seksualne-domagannya-zatyaguyut>

²⁰⁷ Гучний секс-скандал у ЗСУ: полковник примушував лейтенантку «обслуговувати його та богатирів» [Відео] // Під прицілом. 19 січня 2019 р. // <https://p-p.com.ua/news/guchnyi-seks-skandal-u-zsu-polkovnik-prymushuvav-leitenantku-obsluговувати-yogo-ta-boeatyryv-vidео>

«Командир наказував ставити клізми своїм підлеглим і знімати це на відео»²⁰⁸.

«Він наказував, мовляв 'ти вступиш зі мною в сексуальний зв'язок, і тоді у тебе в службі все добре, все класно, без проблем. Якщо цього не зробиш, то я тобі покажу всі принади армії'. Під час розмови він хапав мене за руки, гладив по нозі, обіймав, притискав до себе або до стіни. Постійно змушував вступати в контакт. Я, як тільки можу, біжу від нього, намагаюся уникнути»,— розповіла Сікал... Одержавши відмову, полковник Іванів став всіляко знущатися над дівчиною і принижувати її. Зокрема, після операції на хребті, яку Сікал перенесла через складнощі служби, він не відпустив її у відпустку за станом здоров'я»²⁰⁹.

«Віктор Іванів спочатку часто викликав її до себе та змушував до статевих зносин, торкався, говорив неприємні речі, обіцяв за поступливість легку службу»²¹⁰.

«Но все время, что я прослужила, сексуальных домогательств Виктор Иванович не прекращал. За отказ и неуступчивость наказывал и унижал. Мог, например, зацепить и унижить на совместном совещании офицеров, сказать, что я все делаю неправильно и что жизни мне не будет. Когда я болела, не отпускал на лечение. Говорил: "Ты здоровая молодая баба, не надо тебе лечиться". Отправлял в гражданскую больницу, где, чтобы доказать командиру, что я действительно больна, анализы приходилось сдавать не бесплатно как военнослужащей, а за свой счет»²¹¹.

Образ Валерії Сікал у ЗМІ доцільно схарактеризувати у трьох аспектах.

По-перше, це — **образ героїні, хороброї жінки**, яка наважилася публічно розповісти про сексуальні домагання та стала прикладом для

²⁰⁸ Наказував ставити клізми і вивозив у ліс: секс-скандал у ЗСУ отримав несподіване продовження // Обозреватель. 18 лютого 2019 р. // <https://plus.obozrevatel.com/ukr/crime/nakazuvav-staviti-klizmi-i-vivoziv-u-lis-seks-skandal-u-zsu-otrimav-nespodivane-prodovzhennva.htm>

²⁰⁹ Секс-скандал в ЗСУ на Хмельниччині: полковник залишився безкарним // Спілка Блогерів України. 18 лютого 2019 р. // <https://ua.sbu.ua/compromat/seks-skandal-v-zsu-na-khmelnychchyni-polkovnyk-zalyshyvsia-bezkarnym-3194.html>

²¹⁰ Лейтенантка Валерія Сікал звинуватила у сексуальних домаганнях свого командира Віктора Іваніва // Україна Молода. 18 січня 2019 р. // <https://www.umoloda.kyiv.ua/number/0/188/129618>

²¹¹ Котляр А. Как сломать человеку жизнь и не понести за это ответственность, или О сексуальных домогательствах в армии // ЗН, ua. 14 липня 2019 р. // <https://zn.ua/SOCIUM/kak-sломat-cheloveku-zhizn-i-ne-ponesti-za-eto-otvetstvennost-ili-o-seksualnvkh-domohatelstvakh-v-armii-.html>

інших потерпілих від сексуального насилля, в тому числі для інших військовослужбовиць.

«26-річна Валерія Сікал родом із селища Томашпіль, що на Вінниччині, стала першою українською військовою, яка публічно розповіла про харасмент у Збройних силах України»²¹².

«Я не можу уявити сміливість та непохитність Валерії. Я не можу уявити, чого їй коштувало стояти серед цього всього та протистояти виявам цього жорсткого до непокори — особливо непокори з боку жінок — клімату»²¹³.

По-друге, це — **образ постраждалої**, жертви, «об'єкта сексуальних утїх». У цьому випадку основний акцент було спрямовано на подробиці дій, які командир вчиняв над лейтенанткою, а заголовки були більш емоційними та провокативними.

«Домагання в українській армії: жертва проти системи.

Валерія — перша військова, яка публічно заявила про сексуальні домагання у Збройних силах України. Втім виявилось, що вона далеко не єдина жертва»²¹⁴.

«Жертв “ловеласа” більше: нові деталі секс-скандалу у військовій частині на Хмельниччині»²¹⁵.

Варто зазначити про **чутливу термінологію**, особливо, щодо вживання слова «жертва». У «Рекомендаціях для медіа щодо висвітлення гендерно зумовленого насильства в Україні» слушно зазначено: «Уникайте слова “жертва”. Тим, хто пережили насильство, потрібна

²¹² Горчинська О. Для такого ти як жінка — просто «ганчірка». Українська екс-військова — про харасмент у ЗСУ, гендерну нерівність та відсутність правосуддя) // Новое Время. 3 серпня 2020 р. // <https://nv.ua/ukr/ukraine/zhenskie-istorii-s-nv/valeriya-sikal-vidvertopro-domaganuva-v-ukrainiskiv-armiiv-interv-vu-novini-ukrainii-50102377.html>

²¹³ Донцова Ю. Сексуальні домагання і зневага: як насправді служиться жінкам в армії та поліції // ZMINA. 18 червня 2020 р. // <https://zmina.info/columns/cze-vak-klimat-na-vakvinihto-ne-skarzhitsya-pro-stanovyshhe-zhinok-v-armiyi-ta-policiyi>

²¹⁴ Домагання в українській армії: жертва проти системи [Відео] // DW. 2019 р. // <https://www.dw.com/uk/%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9-%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%96%D1%97-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE/a-47364575>

²¹⁵ Чабанюк І. Жертв “ловеласа” більше: нові деталі секс-скандалу у військовій частині на Хмельниччині // VSIM.ua. 30 січня 2019 р. // <https://vsim.ua/Podii/Zhertv-lovelasa-bilshenovipodrobitsi-seks-skandalu-u-vivskoviv-chast-10781861.html>

підтримка, а не посилення образу “жертви”. Наприклад, оцініть різницю між висловами: “вона — жертва гвалтівника” та “вона пережила зґвалтування”»²¹⁶.

Третій образ Валерії, який використовувався в ЗМІ — це натяки на «сама винна», тобто певна **віктимізація**. Хоча ця репрезентація зустрічалась у медіа матеріалах рідше, ніж два попередні образи: «Лейтенанта Валерію Сікал, яка звинуватила командира частини в домаганнях, оштрафували за прогули на 2465 грн. Рішення прийняв Славутський міськрайонний суд Хмельницької області. Там пояснили: дівчина прогуляла три дні»²¹⁷. Заголовок цього матеріалу — «Фігурантку “секс-скандалу в армії” оштрафували за прогули» — сприяє додатковій віктимізації постраждалої, адже безневинність героїні статті ставиться під питання.

Особливості репрезентації сексуальних домагань у військовій сфері України у ЗМІ

Випадок з Валерією Сікал — це приклад того, як ЗМІ репрезентує проблеми сексуальних домагань в цілому, а не лише у військовій сфері України. Це можуть бути як нейтральні матеріали, так і глибший, ретельний аналіз ситуації.

Ось приклад подачі подій історії Валерії Сікал зі збереженням журналістської **нейтральності**:

«Дівчина з Вінниччини, яку після академії направили служити в Хмельницьку область, ініціювала кримінальне провадження проти свого керівника.

Валерія Сікал каже, що командир частини домагався її в обмін на легку службу.

Вона ж вибрала другий із запропонованих варіантів — регулярно терпіти приниження і знущання за відмову.

²¹⁶ Рекомендації для медіа щодо висвітлення гендерно зумовленого насильства в Україні // ООН Жінки в Україні. 2020 р.— С.7 // https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/guidelines_ukr_prew_40719_compressed.pdf

²¹⁷ Максюк С. Фігурантку «секс-скандалу в армії» оштрафували за прогули // КРАПКА. 18 лютого 2019 р. // <https://krapka.club/ua/figurantku-seks-skandala-v-armii-oshtrafovali-za-progulvi>

Що змусило жінку все ж заявити про домагання полковника за кілька місяців до кінця строку служби?»²¹⁸.

А ось приклад цитати із **проблематизацією** сексуальних домагань в армії:

«Це вкрай незручна тема, яку, може, й хотілося б, але не вдається не помічати. Як гострий камінець у берцях. Насильство, сексуальні домагання — ця проблема набуває особливої гостроти, коли йдеться про силові структури. А тим паче — про фронт.

Адже військові мають бути сильними, мовчки і стійко переносити “всі тяготи служби”. Військові не мають “виносити з хати сміття”, аби не кидати тіні на структуру. І так далі — цей список соціальних стереотипів може продовжити кожен... Проте на сьогодні українські реалії такі, що подібні випадки намагаються замовчувати, “не виносити сміття з хати”. Станом на осінь 2020 року в Україні лише одна така справа набула публічного розголосу. Це справа Валерії Сікал»²¹⁹.

Ще одним додатковим аспектом є репрезентація проросійськими ЗМІ випадку з Вікторією Сікал. Проаналізувавши деякі з них, зокрема онлайн-ресурс «Новоросс.info», варто зауважити, що така репрезентація сексуальних домагань у військовій сфері України є прикладом дискурсивної стратегії конструювання ідентичності опозицією «ми-вони», «свій-чужий». Проросійські медіа, висвітлюючи випадок з Валерією Сікал, використовували різні засоби виразності в мові, різні художні засоби, яскраві заголовки та емоційно забарвлену мову:

«Мнение: Секс-скандалы скоро окончательно убьют украинскую “армию”»²²⁰.

²¹⁸ В українській армії зчинився секс-скандал. Лейтенант звинуватила полковника в домаганнях — фото и видео // Наша Версія. 18 січня 2019 р. // <https://n-v.com.ua/v-ukravinskii-armivi-zchynvsva-seks-skandal-foto-v-vvdeo>

²¹⁹ Максименко О. Невидимий ворог: чому військові мовчать про сексуальні домагання і як вирішити цю проблему в Україні // Новинарня. 6 жовтня 2020 р. // <https://novvna.com/2020/10/06/harrasment>

²²⁰ Мнение: Секс-скандалы скоро окончательно убьют украинскую «армию» // Новоросс. 2019 р. // <http://www.novoross.info/politiks/51182-mnenie-seks-skandaly-skoro-okonchatelno-ubvut-ukrainskuvu-armivu.html>

«Секс-скандал в українской армии: Похотливый полковник возжелал лейтенанта»²²¹.

«Как известно, украинские военные, по крайней мере, те, кто не носит открыто шевроны нацистских формирований, в настоящее время пытаются подражать американцам. Ничего удивительного в этом нет, ведь официальные лица в Киеве неоднократно говорили о стремлении в НАТО, где Соединенные Штаты играют первую скрипку. Трендом последних лет в Вооруженных силах США стали секс-скандалы, о которых неоднократно писали и российские, и украинские СМИ. ВСУ не отстают от старших товарищей и партнеров: теперь громкий сексуальный скандал случился и в украинской армии»²²².

Такі приклади дають аудиторії конкретний маніпулятивний напрямок щодо формування думки про українську армію та її представників. Висвітлення сексуальних домагань у військовій сфері України проросійськими ЗМІ може слугувати додатковим інструментом в інформаційній війні між Росією та Україною.

4.4. Експертна думка щодо питань сексуальних домагань у військовій сфері в Україні

Анна Квіт, Катерина Стеценко, Валерія Сандалюк, Наталя Сафронова, Катерина Воробей, Анна Плодовська, Марта Боднарук, Анна Ігнатенко, Дарина Касьянчук, Марія Курко, Катерина Мартинюк

У рамках цього дослідження було проведено 18 експертних інтерв'ю. Серед опитаних експерток та експертів: (колишні) військові, адвокат(к)и, які працюють зі справами щодо сексуальних домагань не менше року, дослідниці тематики сексуальних домагань, психологи(ні),

²²¹ Секс-скандал в украинской армии: Похотливый полковник возжелал лейтенанта // Рамблер. 1 лютого 2019 р. // https://news.rambler.ru/ukraine/41655215-seks-skandal-v-ukrainskov-armii-pohotlivyv-polkovnik-vozzhelal-levtenanta/?utm_content=news-media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink

²²² Сидорчик А. «Раздевайся, ложись». В армии Украины теперь есть свой секс-скандал // Аргументы и факты. 18 січня 2019 р. // https://aif.ru/society/army/razdevaysya_lozhis_v_armii_ukrainv_teper_est_svov_seks-skandal

зокрема ті, які працюють з військовими, представники й представниці громадських організацій, які працюють у сфері протидії гендерно зумовленому насильству, захисту прав військових та/або ветеранів і мають досвід роботи не менше року, працівниці й працівники міжнародних організацій, які працюють з темами реформування військових структур та гендерно зумовленого насильства, а також державні службовці, які працюють з питаннями гендерної рівності. Список опитаних респондентів та респонденток знаходиться у додатку А (Таблиця А.1).

Метою експертних інтерв'ю було дізнатися про особливості роботи системи протидії сексуальним домаганням у військовій сфері в Україні, визначити недоліки теперішньої системи, а також зібрати рекомендації щодо вдосконалення системи протидії та захисту військових і цивільних від сексуальних домагань. Зважаючи на брак даних стосовно сексуальних домагань у військовій сфері в Україні, експертні інтерв'ю є одним із основних способів дізнатися про поширеність таких випадків та специфіку функціонування системи протидії сексуальним домаганням у військовій сфері в Україні. Базуючись на даних, отриманих з експертних інтерв'ю, цей розділ розкриває питання особливостей та недоліків системи протидії сексуальним домаганням у військовій сфері України, а також надає огляд рекомендацій для вдосконалення системи захисту від сексуальних домагань у військовій сфері в Україні.

Функціонування системи протидії сексуальним домаганням у військовій сфері в Україні

Термінологія та визначення понять

Адвокатка Анна Брицька звертає увагу на те, що в українському законодавстві не має чіткого пояснення, що таке зґвалтування, сексуальний напад та примушування, що ускладнює наведення доказів у таких справах. Зокрема, українське законодавство не дає чіткого трактування поняттю «Примушування до вступу в статевий зв'язок» статті 154 ККУ. Відсутність чіткого визначення суттєво ускладнює доведення факту скоєння такого злочину.

Водночас серед профільних документів, які регулюють діяльність військової сфери, поняття сексуального домагання наявне лише в тексті Річної національної програми під егідою комісії Україна-НАТО

2020²²³. Це перша і поки єдина згадка про це явище в законодавстві, що регулює діяльність ЗСУ, за словами Урядової Уповноваженої з гендерних питань.

Окрім нечіткого формулювання в законодавстві, спостерігається недостатня поінформованість про те, що таке сексуальне домагання і спроможність розпізнати домагання щодо себе. За словами історикіні Марти Гавришко, в наукових та дослідницьких колах володіють визначеннями щодо сексуальних домагань, проте поза науковою спільнотою помітно, що люди не можуть однозначно окреслити, що таке зґвалтування, сексуальне насильство, домагання тощо. На думку керівника центру документування воєнних злочинів та порушень прав людини в зоні конфлікту в Українській Гельсінській спілці з прав людини Олексія Біди:

“ Тому, про це варто говорити в будь-якому разі й щоб було розуміння того, що трактувати як сексуальне насильство за гендерною ознакою і говорити про це. Щоб людина сама розуміла, що по відношенню до неї відбувалося. ... Бо якщо спитати, були до Вас якісь ознаки гендерного насильства, або був якийсь харасмент, то вони скажуть “ні”. А якщо задавати більш детальні питання штибу, чи вимагав від вас начальник носити юбку, а не брюки, то буде вже інша відповідь.

На думку психологині національної професійної телефонної лінії підтримки з питань запобігання суїцидів і профілактики психічного здоров'я Lifeline Валентини Савченко, у військовій сфері відсутні певні «маркери», завдяки яким люди можуть виявляти, що саме є сексуальними домаганнями, відрізнити їх від сексуального насильства та розуміти власні особисті кордони. Рівень обізнаності у проблемі є доволі низьким. Наразі не так багато відповідних програм, спрямованих на обговорення проблеми у публічному просторі та надання системної інформації. Проблема також не вирішується на державному рівні.

²²³ Річна національна програма під егідою Комісії Україна — НАТО на 2020 рік // https://www.president.gov.ua/storage/i-files-storage/00/92/65/9d91df3bf88dcae15db059c69a2dbaf_1590505364.pdf

Поширеність домагань

За словами опитаних експерток та експертів, сексуальні домагання характерні для кожної армії світу та кожного суспільства. Адже армія — це своєрідний зріз суспільства: особи різної статі, віку, релігійних поглядів, рівня освіти, світогляду служать і працюють у військових структурах. Однак, рівень поширеності сексуальних домагань і сексуального насильства, так само як заходи спрямовані на подолання цієї проблеми, відрізняються між країнами, роблячи права військовослужбовців більш захищеними в одних збройних силах і незахищеними de facto в інших.

“ Ознаки в кожній частині є. Вони мають інтенсивність більшу, меншу, але вони є по факту. В кожній військовій частині, в організаційній структурі, там де є жінки й чоловіки у формі — це відбувається

*Олег Бойко, полковник (у запасі),
колишній перший заступник начальника
Головного управління морально-
психологічного забезпечення ЗСУ*

Усі опитані експертки та експерти відзначають **відсутність статистичних даних** щодо поширеності випадків сексуальних домагань у військовій сфері в Україні. Це спричинено тим, що такі дані не збирають регулярно і систематично. Відомо, що в секторі оборони були дослідження на цю тему, проте їхні результати не є публічними. Відсутність статистики пов'язують також з толеруванням випадків домагань з різних причин, зокрема з культурних, а також причин, пов'язаних з ієрархічністю військового сектору.

Особливість військової сфери полягає в закритості інституту армії, а також в його жорсткій ієрархічності, що передбачає беззаперечне виконання наказів вищих за рангом осіб, підпорядкування та дисципліну. Такий стан речей також має вплив на поширеність різних видів насильства, зокрема — сексуальних домагань.

На думку опитаних експерток та експертів, жінки значно частіше стають постраждалими від сексуальних домагань. Опитані здебільшого пояснюють це розподілом позицій сили й влади: ієрархією військового сектору, більшою кількістю чоловіків в секторі й більшою кількістю чоловіків на керівних посадах, перевагою чоловіків у фізичній силі.

Ситуація в секторі безпеки та оборони віддзеркалює цивільне життя: той хто сильніший, той і може бути кривдником. До кожного випадку сексуальних домагань потрібно підходити індивідуально, як того вимагає закон та міжнародні стандарти

*Катерина Левченко,
Урядова уповноважена
з питань гендерної політики*

Також апелюють до світогляду та неадаптованості законодавства й форм поведінки до нових реалій, у яких відбувається збільшення кількості жінок у військовій сфері, зокрема жінок військовослужбовиць. За свідченнями опитаних військових і колишніх військових, домагання відбуваються здебільшого з боку осіб вищого статусу і рангу, але й з боку осіб однакового рівня також.

Опитані експерт(к)и відзначають, що ЛГБТ та чоловіки також можуть зазнавати сексуальних домагань, але про такі випадки відомо ще менше.

Толерування й табування сексуальних домагань

Брак даних про випадки сексуальних домагань у військовій сфері пов'язаний, на думку експертів, з тими фактами, що сексуальні домагання толеруються в суспільстві, сексуальні домагання є певним чином нормою у військовій сфері й у суспільстві загалом, присутня недовіра до системи правосуддя. Толерування спричинене інституційною слабкістю та історично сформованими патернами поведінки.

На думку психологині національної професійної телефонної лінії підтримки з питань запобігання суїцидів і профілактики психічного здоров'я Lifeline Валентини Савченко, проблема сексуальних домагань у військовій сфері не висвітлюється, оскільки така практика вважається скоріше нормою, ніж порушенням, і відповідно це питання не порушується. На її думку, проблемою також є те, що постраждалі обирають замовчувати подібні ситуації та навіть не звертаються за психологічною допомогою, що зумовлено загальним ставленням до проблеми у суспільстві, соромом і впевненістю, що все одно неможливо чогось домогтися. Навіть коли постраждала обирає звернутися зі скаргою, факт домагання дуже складно довести, тому що ця проблема не сприймається як така, яку потрібно вирішувати, і дієвих механізмів вирішення просто не існує.

Дослідниця Марта Гавришко звертає увагу на те, що в Україні спостерігається стигматизація теми сексуальності, тілесності та сексуального насилля. Суспільство не сприймає дані теми для загального дискурсу. Тому більшість постраждалих стикаються з віктимізацією та негативним ставленням. Дослідники й дослідниці питань сексуальних домагань і насильства також стикаються з опозицією в суспільстві:

“ Часто це є темою, яка оповита соціальною стигмою, яка оповита мовчанням... Дуже бракує цього публічного дискурсу про питання сексуальності

*Марта Гавришко,
історикиня*

Дослідниця звертає увагу на те, що поширення сексизму та мізогінії в суспільстві сприяють поширенню, замовчуванню і безкарності випадків сексуальних домагань. Також вона виділяє такі причини замовчування випадків сексуальних домагань і насильства серед військовослужбовиць, як страх за свою кар'єру, за свою безпеку, страх осуду, цінність приналежності до групи військових/військового братерства:

“ Більшість жінок, звичайно, мовчать. І мовчать вони абсолютно з різних причин. Дехто боїться втратити роботу, дехто боїться втратити протекцію певних чоловіків, з якими вони перебувають, власне, в цих аб'юзивних відносинах, для того, щоб хоч якось просуватися по службі, а не довгий час перебувати на іншій посаді, коли інші колеги, чоловіки, вже давно отримали підвищення. Деякі жінки бояться того, що їм не повірять. Деякі жінки, розуміють, що вони не мають підтримки інших жінок і одна, наприклад, з респонденток, говорила про те, що вона була очевидцею, коли одна з жінок уникнула сексуального насильства командира, який до того за її словами гвалтував інших жінок в підрозділі й ці жінки помстилися їй. Мізогінія, все-таки відіграє дуже важливу роль, і ця мізогінія, сексизм перешкоджають жінкам просуватися і вони є причиною, чому жінки змушені докладати дуже багато

зусиль, для того, щоб здобути бажаного і для того щоб робити кар'єру власне в армії... Далі я чула від жінок, що вони, наприклад, боялися говорити про сексуальне насильство, тому що тоді б жінок перестали брати на фронт. Тобто їх би відсиляли в тил, і вони сказали: "Ні, ми краще будемо мовчати, аби не підіймати всю цю бучу";— і так далі, і так далі. І по-друге, деякі жінки жаліли самих чоловіків, до речі. Тобто вони казали: "Ну це ж наші братчики, ну оступився, ну з ким не буває і так далі, і так далі"

*Марта Гавришко,
історикиня*

На думку більшості опитаних експертів та експерток, толерування та ігнорування проблеми сексуальних домагань у військовій сфері тісно пов'язані з толеруванням цих явищ у суспільстві загалом. Гендерна дискримінація рідко сприймається як негативне явище або як питання, яке потребує врегулювання.

Наприклад, юристка ГО «Центр Розвиток демократії» Олена Зайцева звертає увагу на викривлене розуміння кордонів у спілкуванні з жінками й об'єктивацію жіночого тіла:

“ У нас загалом розуміння сексуальності жінки, розуміння сексуальних стосунків, що є здоровим, що є нормою у стосунках між жінкою і чоловіком,— дуже табуйована тема, з набором шкідливих стереотипів. Агресивність заохочується, жіночі кордони не вважаються чимось серйозним і реально існуючим. Культура ставлення до жінки має пряий вплив на те, як жінка живе і які порушення своїх прав протягом життя вона має. Це культура сприйняття жінки як сексуального об'єкта...

Колишній перший заступник начальника Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗСУ, полковник запасу Олег Бойко звертає увагу на недостатню нормативну врегульованість етичних норм поведінки й на культурні аспекти військовослужбовців ЗСУ:

Наприклад, я можу іти по коридору якогось штабу бригади й побачити, що чоловік у військовій формі може обіймати жінку також у військовій формі. Особливо це притаманно молодим людям. Або курсант те ж саме робить відкрито в коридорах якоїсь гіпотетичної військової академії. Що це означає? Це означає, що є нормальні людські стосунки, однак вони відбуваються у військовому регламентованому корпоративному середовищі, де це не повинно бути допустимо, тобто існують певні правила, норми, які не чітко врегульовані, встановлені. І це заважає... Я б сказав, що це може бути однією з причин трактувань і навіть звинувачень в сексуальних домаганнях...

Зважаючи на поширене толерування домагань в суспільстві, їхню недостатню формальну визначеність на рівні законодавства та відповідно суб'єктивний характер сприйняття допустимості поведінки, військовослужбовці можуть виробляти суб'єктивні механізми самоконтролю, спрямовані на уникнення непорозумінь і звинувачень у сексуальних домаганнях. Так військослужбовиця армії Ізраїлю Марія наводить приклад свого командира:

Один раз, я пам'ятаю, що мій командир, командир моєї роти читав нам таку лекцію, він казав, що він як командир фільтрує себе... У нього було таке правило, якщо він хоче щось сказати і він не впевнений, чи це не ввічливо, чи треба казати, промовляти вголос, він уявляє, як його донька, як хтось, якийсь дорослий чоловік говорить його доньці і як би він почувався і вона. І це було його правило щодо різних коментарів, компліментів або пропозицій, які не треба говорити, і щоб підтримувати в роті приємну атмосферу для всіх і щоб не доходити до якихось справ, типу сексуальних домагань.

Ігнорування гендерної дискримінації відображається і на рівні державної політики з приводу цього питання. Наявне законодавство та

інфраструктура не сприяють вирішенню проблеми сексуальних домагань у військовій сфері. Експертка Наталія Дубчак вказує, що раніше існувала посада старшого офіцера з питань гендерної політики, якої наразі більше немає, а отже немає й уповноваженої особи, яка займалася би у підрозділі саме такими питаннями, до яких належить і проблема домагань. Експерт(к)и також схильні вважати, що питання домагань не порушується Міністерством оборони, відповідні програми й заходи, спрямовані на вирішення цієї проблеми, не впроваджуються. На рівні системи правосуддя такі випадки також не отримують достатньої уваги. Доказова база вважається недостатньою, щоб навіть відкрити справу, не кажучи вже про звинувачення і покарання кривдника.

Окрім того, повідомлення про та розголошення випадків сексуального домагання може нести ризики та загрози для військовослужбовців та військовослужбовиць. Осіб, проти яких було скоєно насильницькі дії, можуть залякувати з метою замовчування ситуації. Проблеми можуть виникати на робочому місці, в колі друзів та родичів через несприйняття та зміни в ставленні до осіб, які зазнали насильства та зґвалтування:

Але це стандартна практика, будь-яка людина, яка починає говорити про теми непопулярні в суспільстві піддається погрозам і залякуванням та може втратити роботу і друзів

*Олексій Біда, керівник центру
документування воєнних злочинів
та порушень прав людини в зоні
конфлікту в Українській Гельсінській
спілці з прав людини*

Тому потреба у повідомленні про випадки сексуальних домагань і ефективного реагування на них межує з необхідністю забезпечення конфіденційності тим, хто повідомляє про випадки домагання щодо них. Забезпечення анонімності та/або конфіденційності даних необхідне для забезпечення безпечних умов для повідомлень про такі випадки і відповідно заходів, спрямованих на реагування на них.

Механізм подання та реагування на скарги щодо сексуального домагання у військовій сфері

У нормативно-правових актах, які регулюють військову службу, немає чітко прописаного механізму захисту від сексуальних домагань. Немає визначеної окремої процедури, якої повинні дотримуватися постраждалі від сексуального домагання та особи й органи, відповідальні за реагування та такі випадки, а, отже, немає законних гарантій, що права таких осіб будуть захищені. За загальним правилом, постраждалі від сексуальних домагань можуть звернутися до свого командира. Проте, через відсутність закріплених конфіденційних механізмів подання скарг, відсутність незалежних органів, уповноважених розглядати такі скарги, вирішення цих ситуацій залежить виключно від особистих якостей командира. Як зазначає з власного досвіду експертка Наталія Дубчак: «Деякі з них можуть взятися за проблему, але інші проігнорують звернення і тоді зробити нічого не можна».

У разі сексуального домагання постраждалі можуть звернутися до командира вищої інстанції, гарячої лінії Міністерства оборони, волонтерів і громадських організацій. Проте, в наявній системі реагування на випадки домагання залежать від командира, тобто система не є об'єктивною і відповідно може бути неефективною. На думку Експертки 2:

“ Цей механізм є недостатньо ефективними, тому що здебільшого велика частина таких звернень гальмуються на рівні первинного командира, тобто найближчого — до якого людина і має подавати скаргу

До того ж якщо командир і є кривдником, то через конфлікт інтересів, шанси на фіксування та розгляд скарги, а також на позитивне реагування на неї, вкрай малі.

Серйозною проблемою є відсутність можливості анонімно повідомити про сексуальне домагання, насилля чи випадки зґвалтування, а також верифікувати такі звернення:

“ Так, звісно, якби була можливість повідомити, люди б нею користувалися, бо це нагода покарати злочинця в першу чергу. Але варто розуміти, що такі анонімні повідомлення можуть бути й фейковими. Тому має

бути їхня верифікація, бо командири за якісь інші образи можуть звинувачуватись у сексуальних злочинах

*Олексій Біда, керівник центру документування
воєнних злочинів та порушень прав людини в зоні
конфлікту в Українській Гельсінській спілці
з прав людини*

Контраргументом щодо анонімних звернень називають ризик безпідставного звинувачення. Проте, наявна система, або фактично її відсутність, сформована так, що апріорі захищає кривдників і не має дієвих механізмів для розслідування випадків сексуальних домагань і захисту постраждалих.

Як зазначає експертка Наталія Дубчак, до цього призводить те, що жінки зазвичай займають рядові посади, в той час, як офіцерські посади зайняті чоловіками, а тому на жінок, які частіше зазнають домагань, здійснюється тиск з використанням службового становища. Отже, проблема домагань пов'язана також із проблемою гендерної дискримінації у війську, яка проявляється в ускладненому доступі до вищих посад для жінок. Наслідком цього є зокрема те, що на керівних посадах у Міністерстві оборони та інших структурах наразі немає достатньо жінок, які, на думку експертки, могли би приділити увагу вирішенню проблеми домагань.

Як зазначає Меган Бастік: «У звітах містяться дані про безліч скарг на сексуальні домагання чи дискримінацію, які не були задоволені через свою нібито неважливість або розцінювались як наклеп»²²⁴. Відповідно ті жінки, які мають намір рухатися «кар'єрними східцями» у військовій сфері, де закріпились такі соціальні очікування і норми, що суперечать сприйняттю жінок як військових, вимушені робити це за умов, у яких ні внутрішній порядок структур, ні держава не буде захищати їхні права.

Одним із вагомих недоліків у механізмі захисту від сексуальних домагань наразі є відсутність цілісної системи покарань. Безкарність у сучасній системі не робить звернення постраждалих ефективними, адже проблема як така не має постійного та послідовного вирішення на індивідуальному та на структурному рівнях. Без впровадження відповідних санкцій зміна ситуації є неможливою.

²²⁴ Бастік М. «Гендер та механізм подання скарг»: довідник для збройних сил та органів із захисту прав людини.— Женева: DCAF, 2015 // https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAFHbook_UKR_Final.pdf

“ У цьому питанні важливо застосовувати превентивні методи — формування позитивного іміджу жінки військової в суспільному полі, введення системи покарань за домагання та доведення їх до виконання, коли випадки мали місце. Жертви сексуальних домагань чи зґвалтувань часто залишаються наодинці зі своїми проблемами. Коли буде зрозумілий, надійний механізм захисту, жінки будуть відчувати себе більш захищеними й звертатимуться за допомогою

*Ірина Нестеренко, психологиня
Центру психологічного консультування
та травматерапії «Open Doors»*

“ Важливо впровадити невідворотність покарання. Якщо буде невідворотність покарання, то і кількість випадків зменшиться і буде всім набагато спокійніше. А зараз, на жаль, в нас цієї невідворотності покарань немає, тому всі відчують себе безкарними й можуть собі таке дозволити

Експертка 2

Результатом недієвої системи протидії сексуальним домаганням серед військових є випадки неформального покарання у батальйонах. Така «ініціатива» говорить про важливість дисципліни й правосуддя:

“ Здебільшого покарання відбувається таким чином, що бійці того ж підрозділу, в якому це відбулося, самостійно цю людину наказують

Експертка 2

За словами експертки, такий принцип неформального покарання не є правилом, а радше відбувається за умови хорошого становища постраждалої в батальйоні.

Відсутність незалежного об'єктивного розслідування та покарання винних у сексуальних домаганнях у військовій сфері відзначається експерт(к)ами як один з основних недоліків системи. Показовим при-

кладом того, як функціонує механізм протидії сексуальним домаганням у військовій сфері в Україні, може послужити справа лейтенантки Валерії Сікал — першої жінки, яка надала розголосу власного досвіду сексуальних домагань у ЗСУ. Справа ведеться вже майже 2 роки, але обвинувачення досі не висунуте. Експерти припускають, що відбувається штучне затягування справи.

Можливо, це мої фантазії, але, певно, є така, знаєте... Можливо, це кругова порука, можливо, це страх передавати такого штибу справу в суд, тому що немає практики... У цій справі ми бачимо, що слідство провело всі можливі експерименти, щоб справу просто передали до суду. Прокуратура є, що робить, — нічого. Прокуратура отримує ці документи й знову повертає на дорозслідування. А передати справу в суд може тільки прокурор. І все

*Оксана Покальчук,
Директорка «Amnesty
International Україна»*

Певний прогрес у налагодженні системи реагування на випадки сексуального домагання в секторі відбувається. Зі слів Катерини Павліченко, заступниці Міністра внутрішніх справ України, військові формування, які входять до системи МВС, використовують у своїй діяльності Закон України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» від 24.03.1999 р. № 551-XIV. На даний час він не містить окремих положень щодо забезпечення рівних прав і можливостей, запобігання та протидії дискримінації, а також сексуальним домаганням на робочому місці. Водночас у площині МВС є певні зрушення, і стосуються вони військовослужбовців та військовослужбовиць Національної гвардії. Так, відповідно до Порядку проведення службових розслідувань у Національній гвардії України, затвердженого наказом МВС України від 21.04.2020 № 347, зареєстрованого в Міністерстві юстиції від 28 травня 2020 року за № 473/34756, встановлення факту сексуальних домагань є підставою проведення службового розслідування, до якого залучаються фахівці/чині з питань гендерної інтеграції органів військового управління.

Допомога постраждалим від сексуальних домагань

У результаті експертних опитувань було виявлено, що для постраждалих від сексуальних домагань у військовій сфері наявний дуже обмежений вид допомоги. Ці послуги здебільшого мають формальний характер і не використовуються постраждалими, оскільки не вважаються ефективним, якщо про них взагалі знають.

Після звернення постраждалої(-ого) з приводу сексуального домагання, важливим є отримання професійної допомоги психолога. Така допомога має надаватися підготовленими спеціалістами саме у сфері сексуальних домагань. Нестача професійних кадрів наразі не лише не вирішує вразливий стан постраждалої(-ого), але й може погіршити його:

“ Якщо говорити про психологів, то часто психологами на фронті виступають капелани. Але не завжди капелани також можуть зрозуміти проблеми, на жаль. Якщо говорити про психологів, то зазвичай вони самі часто не готові до того, як реагувати на таку ситуацію. ... Як і перша медична допомога, перша психічна допомога є дуже важливою, коли тільки подія відбулася, коли тільки відбулась ця травматизація. То саме військові психологи одні з перших із цим зіштовхуються. Тому, якщо цей етапдесь покращити, то вже буде ситуація значно ліпша

Експертка 2

За результатами експертних інтерв'ю, були сформульовані та узагальнені можливі наслідки для людини, яка пережила сексуальні домагання:

- порушення емоційної регуляції: прояви гніву, злості, роздратування, депресії;
- порушення у когнітивній сфері: втрата відчуття довіри та безпеки, проблеми з самосприйняттям через почуття сорому, провини, ненависті до себе, суїцидальні думки;
- соматизація: фізичні прояви наслідків стресового стану та емоційних переживань;
- труднощі в міжособистісних стосунках: бажання ізолюватись від інших, викривлене сприйняття чоловіків, складнощі у побудові стосунків тощо (Ірина Нестеренко, психологиня Центру психологічного консультування та травматерапії «Open Doors»).

Щоб уможливити фахову допомогу постраждалим від сексуальних домагань, важливо також забезпечити підготовку професіональних психотерапевтів. Відсутність стандартів для підготовки вузькоспеціалізованих кадрів наразі негативно впливає на ступінь готовності для роботи зі складними групами.

Як вже зазначалося, постраждалим від сексуальних домагань необхідна професійна якісна **медична допомога**. Наразі відсутній доступ до повноцінної реабілітації для постраждалих від сексуальних домагань. Одним із недоліків механізму можна виокремити широку спеціалізацію лікарів та психологів. В інших арміях існують практики, коли психологи мають вузьку спеціалізацію, наприклад, за віком пацієнтів, характером травми тощо. В структурах безпеки і оборони України, за словами експертів, немає таких вузькопрофільних спеціалістів. Водночас волонтери-психологи працюють з усім спектром проблем, допомагаючи всім постраждалим, частково компенсуючи брак таких послуг для військових у профільних військових державних структурах.

Окрім наявності фахової психологічної допомоги у військових структурах, проблемою також є упереджене ставлення до такого виду послуг загалом. Існують випадки, коли військові, які пережили поранення, напади, згвалтування чи насилля не погоджуються на сеанси з психологами та курси реабілітації. Деякі експерти припускають доречність примусових консультацій з психологами. Наприклад:

“Часто можна почути таку відповідь: “Я не псих, тому мені психолог не потрібен”. Але я навчився вже використовувати фразу: “Я Вам рекомендую психолога не тому, що Ви псих, а тому що Вам варто це зробити, щоб їм не стати”. І взагалі, якщо людині даєш якісь контакти сервісних організацій і в тому числі й психологів то тут і зараз часто це не спрацьовує, але може спрацьовувати, якщо залишити контакти на візитівці чи буклеті. І навіть, якщо людина відмовляється, ми давали родичам. Тоді, можливо, родичі їх вмовляють і вони користуються-таки цим

Олексій Біда, керівник центру документування воєнних злочинів та порушень прав людини в зоні конфлікту в Українській Гельсінській спілці з прав людини

Рекомендації експертів щодо вдосконалення системи протидії сексуальним домаганням у військовій сфері в Україні

Усі опитані експерти наголошують на необхідності впровадження ефективного механізму протидії сексуальним домаганням у військовій сфері в Україні. Такий механізм повинен містити систему анонімного подання скарг, систему розгляду скарг та реагування, надання послуг постраждалим від сексуальних домагань, а також підвищення обізнаності щодо видів домагань та можливостей захисту власних прав у випадку домагань. Експерти також наголошують на важливості прецедентів покарання винних у сексуальному домаганні та їх комунікації для широкого загалу.

Експерти звертають увагу, що варто створити спеціальний підрозділ у ЗСУ із питань запобігання та реагування на сексуальні домагання серед військових. Прикладом може слугувати досвід США, де з 2004 року питаннями сексуальних домагань серед військових займається Департамент із питань запобігання та реагування на сексуальні напади серед військових, який був створений Міністерством оборони США. Попередження та реагування на випадки сексуальних домагань можна також доручити військовій службі правопорядку або іншій уже наявній структурі, але забезпечивши відповідні кваліфікації службовцям.

“ Крім того, має бути створено штатні одиниці чи підрозділи в Збройних силах, куди особа, яка зазнала сексуальних домагань, має подати скаргу і вони мають мати таке підпорядкування, яке б виключало тиск на них у випадку скарг на військовослужбовців високого рангу. Звісно, потрібна і психологічна підтримка особам, котрі зазнали сексуальних домагань чи сексуального насильства. На жаль, гаряча лінія, яка створена в Збройних силах, не працює, як мала б це робити, оскільки на прикладі Валерії ми бачимо, що дзвінки на неї результати не дають

*Анна Брицька,
адвокатка*

Тему сексуальних домагань варто чітко окреслити у внутрішніх статутах ЗСУ. А саме: вони мають містити чітке визначення та концептуалізацію поняття сексуальних домагань та сексуального насильства,

інструкцію щодо механізму звернення потерпілих, вказівки, яких треба дотримуватись під час розслідування таких випадків, інформацію про покарання для осіб, які вчинили сексуальне домагання. Детальна інформація про неприйнятні форми поведінки також має міститися у Кодексі доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб. Внутрішні положення мають бути розроблені експертами із різних сфер, включно з військовими, ветеранами, правозахисниками, гендерними експертами, юристами.

“ По-перше, подібний механізм повинен бути чітко відрегульований всіма статутами, а існує декілька статутів в військовій сфері, абсолютно всіма документами. До того ж, що дійсно механізм покарання повинен бути чітким доволі і механізм його виконання повинен бути досконалим і суттєвим для тієї людини, яка дозволяє собі подібні дії

Валентина Савченко, психологиня у національній, професійній телефонній лінії підтримки з питань запобігання суїцидів і профілактики психічного здоров'я Lifeline

Сексуальні домагання та інші прояви гендерної дискримінації у військових структурах повинні розглядатися і на загальнодержавному рівні. Міністерству оборони України доцільно на законодавчому рівні впровадити превентивні та захисні механізми й систему покарань для кривдників. Важливо оперативно реагувати на випадки сексуальних домагань та документувати їх відповідно до однієї загальноприйнятої методології, яку також ще потрібно розробити і затвердити. Окрім цього, варто запровадити механізм незалежного об'єктивного розслідування, що забезпечує прозорість розгляду випадків сексуальних домагань та покарання винних.

“ Мабуть, все ж таки розробка певних протоколів Міністерством оборони, для того, щоб всі випадки, всі повідомлення про сексуальні домагання і насильство щодо жінок і чоловіків, розглядалися першочергово. Були залучені і вище командування, не лише командир першого рівня, бо він не завжди допомагає. І незалежне

об'єктивне розслідування і покарання винних. Тому що насаперед цим всім займається Міністерство оборони

Експертка 2

Потрібні зміни до **термінології**, яка вживається в українському законодавстві. За словами адвокатки Анни Брицької, в Україні не існує відповідної термінології, окрім «зґвалтування». На думку експертки, варто внести зміни у статут Збройних сил України, аби такий термін, як «сексуальний напад», був чітко описаний.

У нас немає чіткої термінології. Зі зґвалтуванням зрозуміло... Але у нас є 153, 154 статті Кримінального кодексу. На разі у нас немає у законодавстві чітких визначень щодо видів сексуального насилля і диспозиції статей кримінального кодексу є дуже загальними і потребують змін. На моє переконання, ст. 154 КК України не працює через теж занадто узагальнене формулювання дій однієї особи щодо іншої. Тому, вважаю, що стаття має бути прийнята в новій редакції, в якій буде чітко описано, що таке примушування до вступу у статевий зв'язок. У новій редакції я б написала і ст. 153, оскільки по факту вона також не містить чітких визначень (наильницьких дій), які б давали змогу слідчим правильно кваліфікувати дії винних осіб, а саме доповнила б, у чому саме ці дії можуть бути (шантаж, невербальна поведінка), не роблячи цей перелік виключним...

*Анна Брицька,
адвокатка*

Вдосконалення термінології сприятиме, по-перше, активнішому зверненню постраждалих, адже вони чітко розумітимуть, що ситуація, в яку вони потрапили, містить явні ознаки сексуальних домагань, які чітко прописані в законі; по-друге, результативність звернень підвищиться через спрощення процедури доведення злочинів, що, в свою чергу, стимулюватиме постраждалих їх не замовчувати.

Дотримання норм статутів і кодексів повинно регулярно перевірятися. Наприклад, це може здійснюватися шляхом регулярного мо-

ніторингу знання, дотримання норм статутів, а також випадків досвіду сексуальних домагань та реагування командування на такі випадки. Експерт(к)и підкреслюють важливість аналізу ситуації щодо поширення та запобігання сексуальним домаганням. Історикиня Марта Гавришко, зазначає, що такий механізм допомагає контролювати та запобігати випадки сексуальним домаганням:

“ І ще один механізм, наприклад, який практикується в багатьох арміях, це періодичне дослідження, тобто саме командування має періодично організовувати анонімне опитування солдатів і солдаток про те, чи вони зазнали або були очевидцями сексуального насильства. І це дозволяє, так би мовити, постійно тримати руку на пульсі

Марта Гавришко, історикиня

Для аналізу ситуації необхідно налагодити систему збору статистичних даних. Наразі, за словами експерток та експертів, повна статистика випадків сексуальних домагань у військових структурах відсутня.

“ Я знаю, що тільки громадськими організаціями. В армії, як скільки мені відомо, не ведеться... Через ЗСУ — кількість звернень. Але кількість звернень, ви ж самі розумієте, що це маленька частинка

Експертка 2

Щоб задовольнити потребу в актуальних та реалістичних даних стосовно сексуальних домагань у військовій сфері, необхідно сприяти звітуванню про випадки домагань та забезпечити фіксування звернень та розслідування таких випадків.

Першочергово, на думку психологині «Open Doors», варто застосувати «превентивні методи», зокрема сприяти формуванню «позитивного іміджу жінок у військовій сфері». Цей захід є надзвичайно важливим елементом у механізмі запобігання сексуальним домаганням, адже дуже часто жінки у військових структурах розглядаються не як професіоналки військової сфери, а як сексуальні об'єкти, професійні здібності яких ставляться під сумнів.

Також важливим є збільшення кількості жінок у військових структурах, особливо на керівних посадах. Очікується, що це формуватиме сприйняття жінок як de facto рівних у правах з чоловіками представниць військового сектору.

“ ...збільшення кількості жінок командирів, начальників. Коли жінки зможуть реалізуватися професійно, створювати кар'єру на рівні з чоловіками і не буде перевага надаватись саме за статтю комусь, а за професіоналізм саме... Ці питання будуть лобіюватися і вони не будуть настільки актуальними

Наталія Дубчак

Питання збільшення кількості жінок тісно пов'язане з розбудовою **гендерно чутливої інфраструктури**. Опитані експерт(к)и зазначають, що створення належних умов несення служби, належного матеріально-технічного та інфраструктурного забезпечення, по-перше, спонукало би жінок активніше долучатися до лав ЗСУ, ефективніше нести службу, по-друге, сприяло би зменшенню випадків сексуальних домагань. Вселяє надію на розвиток різних інфраструктурних аспектів те, що імплементуванням подібних ініціатив займаються представники Міністерства внутрішніх справ України.

Просвітницька діяльність також необхідна для протидії сексуальним домаганням.

“ Лише після підвищення обізнаності суспільства з значених питань, їх можливо буде публічно обговорювати

*Катерина Павліченко, заступниця
Міністра внутрішніх справ України*

Першочерговою метою такої просвітницької діяльності повинне бути покращення розуміння населенням поняття сексуальних домагань. Варто запроваджувати певні інформ-кампанії (розповсюдження друкованих матеріалів, пости в медіа, соціальні реклами тощо), які б в першу чергу давали відповідь на питання «що таке домагання?», як можна захистити себе у випадку домагань, а також про невідворотність покарання за сексуальні домагання.

“ На жаль, на теперішній час ані чоловіки, ані жінки не можуть оцінити, коли їх дії вже переросли в протиправні та є проявом сексуальних домагань

*Катерина Павліченко, заступниця
Міністра внутрішніх справ України*

“ Не всі можуть розуміти поняття “сексуальні домагання”, не всі можуть розуміти, що жарт про сексуальність, або торкання до тіла жінки є сексуальним домаганням

Марта Гавришко, історикня

“ І максимально — це зробити загальну просвітницьку діяльність... Тобто надавати максимальну кількість інформації особовому складу і регулярно, систематично, щоб вона на молекулярному рівні заклалася ця інформація. Що не тільки словом, а й ділом, щоб бачили, що людина знає, але вчинила певні дії, то вона несе дуже швидко, конкретно відповідальність, і ця відповідальність має бути серйозною. Не просто там «позбавить премії 1000 грн.», так, а серйозно

*Валентина Савченко, психологиня
національної професійної телефонної
лінії підтримки з питань запобігання
суїцидів і профілактики психічного
здоров'я Lifeline Ukraine*

Одним із напрямів просвітницької діяльності повинен бути спрямований на постраждалих від сексуальних домагань у військовій сфері, в українських реаліях це все ж найчастіше жінки. Такі інформаційні кампанії повинні обов'язково містити алгоритми реагування на сексуальні домагання (звернення, скарги тощо), отримання захисту, правової допомоги.

Якщо ми хочемо, щоб жінки були в Збройних силах, якщо ми хочемо, щоб жінки були захищені на тих посадах, де вони хочуть бути, нам дуже важливо говорити про те, що є проблеми, але вони можуть вирішуватися

*Оксана Покальчук, директорка
«Amnesty International Україна»*

Колишній перший заступник начальника Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗСУ Олег Бойко наголошує на тому, що просвітницька діяльність повинна мати системний і всеохопний характер, для того, щоб не лише протидіяти домаганням, але й запобігати їм. На його думку, практичні курси про гендерну рівність і гендерну дискримінацію на основі реальних успішних прикладів врегулювання ситуацій зокрема сексуальних домагань варто читати для: 1) військових ВНЗ; 2) військових навчальних підрозділи інших ВНЗ (де готують офіцерів запасу); 3) курсів підвищення кваліфікації; 4) навчальних центрів підготовки сержантського складу.

Критично важливим є створення **системи підтримки постраждалих від сексуального насильства**. Нагальною є необхідність полегшення умов доступу до консультаційних та адвокатських послуг без вимоги подання офіційної скарги, зокрема до послуг цивільних служб, які спеціалізуються на питаннях сексуального насильства. Також є потреба в створенні певної юридичної консалтингової служби (можливо, державної), куди постраждала або постраждалий зможе звернутися та отримати кваліфіковану правничу допомогу.

Окрім юридичної підтримки, постраждалим від сексуальних домагань необхідно надати вільний доступ до належної психологічної допомоги. Існує потреба в установах чи службах, що займалися би превенцією чи захистом постраждалих від сексуальних домагань, зокрема у військових структурах. Також існує потреба у кваліфікованих спеціалістах, котрі мають досвід роботи саме з тематикою сексуальних домагань. Тому освітні програми для психологів, особливо для тих, які працюють у військовій сфері, будуть одним із заходів для загального підвищення ефективності механізму протидії сексуальним домаганням у військовій сфері.

Психологічна допомога постраждалим повинна бути довгостроковою, психологи повинні підтримувати постраждалих не лише в період одразу після інциденту, але й повністю впродовж усього адаптаційного шляху, адже особам, які зазнали сексуальних домагань, можуть зна-

добитися роки, щоб повноцінно реінтегруватися у попереднє життя, зокрема й до служби у військових структурах.

Тож, на думку експертів, питання сексуальних домагань у військовій сфері є структурною проблемою, притаманною не лише сектору безпеки й оборони України, але й суспільству загалом. Відсутність ефективного механізму збору даних щодо випадків сексуального домагання у військовій сфері, реагування на них, надання допомоги постраждалим і покарання винних, — основні недоліки системи протидії сексуальним домаганням у військовій сфері в Україні. Водночас ці недоліки посилюються толеруванням сексуальних домагань у суспільстві та стигматизацією постраждалих. Для захисту військовослужбовців та військовослужбовиць від сексуальних домагань необхідно розробити та впровадити систему повідомлення про випадки домагання, збору, аналізу та розслідування таких звернень. Необхідно також вдосконалити систему відповідальності за сексуальні домагання у військовій сфері, а також надання допомоги постраждалим. Експерти стверджують, що наразі система протидії сексуальним домаганням у військовій сфері фактично відсутня, а ті заходи які є, не вважають ефективними.

Висновки до розділу

Огляд наявних статистичних даних щодо поширеності сексуальних домагань у військовій сфері в Україні вказує на брак таких даних. У відкритому доступі ці дані фактично відсутні, а інформація, яка надається за запитом, не завжди узгоджена. Також немає єдиного органу, який розпоряджався би такими статистичними даними. Є підстави вважати, що така статистика збирається й обробляється несистемно та не використовується для розробки заходів щодо запобігання й протидії сексуальним домаганням. Отримані дані свідчать про надзвичайно низьку кількість випадків сексуальних домагань у військовій сфері — значно нижчу, ніж фіксують національні гарячі лінії, такі як Ла Страда, наприклад. Це може свідчити про те, що не всі звернення офіційно фіксуються, а також про те, що є перешкоди на шляху до повідомлення про такі випадки особам та уповноваженим реагувати на них органам. Процес інформування про випадки сексуального

домагання у військовій сфері не є анонімним чи конфіденційним, що може мати негативні наслідки для кар'єри, статусу, репутації, безпеки постраждалої чи постраждалого.

Результати опитування громадської думки (вересень 2020 року), репрезентативні для дорослого населення України, переконують, що проблематика сексуальних домагань загалом і в ЗСУ зокрема є актуальною для українського суспільства. Було виявлено гендерні особливості ставлення до цього явища: жінки більш чутливі до тематики сексуальних домагань, більшою мірою стикалися з такими випадками, виступають за більший розголос теми сексуальних домагань у ЗСУ з метою, щоб постраждалі досягнули справедливості. Чоловіки більше переймаються іміджем ЗСУ і тому менш охочі до публічного обговорення проблематики сексуальних домагань у військовій сфері.

У суспільстві та ЗМІ бракує дискусій щодо сексуальних домагань у ЗСУ, адже третина респондентів не змогли обрати прийнятний варіант відповіді стосовно ставлення до цього явища. Окрім того, проживання у місті та молодший вік — соціально-демографічні характеристики респондентів, які пов'язані з більшим розумінням і більшою чутливістю до досліджуваної проблеми.

Більшість (56%) опитаних вважають за доцільне робити публічними випадки із сексуальними домаганнями в ЗСУ. Результати цього питання варто взяти до уваги, актуалізуючи ситуацію з Валерією Сікал, яка прагне справедливості.

У результаті якісного контент-аналізу повідомлень у ЗМІ про сексуальні домагання в Україні (42 онлайн-публікації) було виявлено особливу увагу до справи Валерії Сікал. Образ звинуваченого у цій справі (Віктора Іваніва) зображено як кривдника, а образ Валерії Сікал у ЗМІ доцільно схарактеризувати у трьох аспектах: героїні, постраждалої та винної у домаганнях. Певні журналістські матеріали щодо справи Сікал подано нейтрально, а інші — з проблематизацією сексуальних домагань в армії. Важливо, аби ЗМІ використовували фахову термінологію в матеріалах, наприклад, уникали вживання слова «жертва», замінюючи його на «постраждала» чи «постраждалий».

Інтерв'ю з експертками та експертами у досліджуваній тематіці підтверджують результати опитувань, глибинних інтерв'ю та аналізу законодавства. Питання сексуальних домагань у військовій

сфері недостатньо врегульоване на рівні законодавства. Бракує чіткої усталеної термінології, ефективного механізму реагування на випадки сексуальних домагань, системного інформування про неприпустимість поведінки, яка може бути розцінена як сексуальні домагання, та відповідальності за неї. Експерти та експертки також підтверджують поширеність випадків сексуальних домагань у військовій сфері, їхнього толерування та звинувачення постраждалих. Відсутність безпечних та ефективних механізмів збору інформації щодо випадків сексуальних домагань також була підтверджена опитаними експертами.

Висновки дослідження

Ганна Гриценко

Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні є маловивченою темою. Дослідницький колектив «Невидимого батальйону» здійснив першу ґрунтовну спробу підійти до дослідження цієї теми комплексно. Як показали попередні дослідження «“Невидимий батальйон”: участь жінок у військових діях в АТО» (2015) та «“Невидимий батальйон 2.0”: повернення ветеранок до мирного життя» (2019), сектор безпеки України не є місцем, дружнім для жінок. Попри реформи у секторі безпеки та визнання Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо забезпечення рівних прав та можливостей для чоловіків і жінок (Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Глобальні цілі сталого розвитку ООН 2016–2030, Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 тощо), жінки все ще стикаються з дискримінацією за ознакою статті. Це дослідження поставило собі за мету вивчити певний її аспект, а саме — сексуальні домагання.

У цьому дослідженні, що проводилося із серпня до листопада 2020 року, були використані такі методи: експертні опитування, загальнонаціональне репрезентативне опитування, анонімне анкетування, глибинні напівструктуровані інтерв'ю, контент-аналіз ЗМІ, аналіз офіційної статистичної інформації, аналіз кращих міжнародних практик. Частина дослідження присвячена також аналізу проблеми сексуальних домагань із феміністичної перспективи. Така методологічна триангуляція дозволяє підтвердити валідність емпіричних даних, отриманих у процесі роботи над дослідженням.

За даними, отриманими 2011 року Науково-дослідним центром гуманітарних проблем ЗСУ, кожна десята жінка в армії стикалася із сексуальним домаганням. Аналіз розвідувальних даних анонімною анкети та глибинних інтерв'ю показав, що сексуальні домагання у військовій сфері в Україні є поширеними й досі, і є частиною ширших проблем — мізогінії, токсичної маскулінності та дискримінації за ознакою статі, недостатньо високим професіоналізмом, радянської спадщини у професійній культурі. Проблема сексуальних домагань супроводжують споріднені негативні явища — цькування, гомофобія та трансфобія, насильницька поведінка чоловіків щодо чоловіків, злочини на сексуальному ґрунті щодо цивільних осіб.

Кривдниками є майже завжди чоловіки, і переважно вищі за рангом (керівники та ті, що не є безпосередніми керівниками), а постраждалими найчастіше є жінки. Жінки також активніше погоджувалися заповнювати анонімну онлайн-анкету та брати участь в інтерв'ю. Більшість жінок, які взяли участь у дослідженні, вказують на те, що сексуальні домагання із ними відбувалися щонайменше кілька разів; відмінність із досвідом чоловіків тут є значущою. Також результати вказують на те, що кривдники у ряді випадків перебували у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

Попри те, що подібні проблеми не є специфічними для Збройних сил України й сексуальні домагання мають місце в інших арміях світу, в Україні ситуація вирізняється браком ефективних інституційних механізмів попередження та протидії сексуальним домаганням. Переважно про сексуальні домагання та факти дискримінації щодо себе жінки не повідомляють і майже ніколи не звертаються до командування та поліції. Зараз, за загальним правилом, постраждалі від сексуальних домагань можуть звернутися до свого командира, проте якщо він сам і є кривдником, перебуває з ним у гарних стосунках або залежить від нього, шанси на фіксування та розгляд скарги мінімальні. Гарячі лінії військових структур не є конфіденційними чи анонімними — вони збирають інформацію про постраждалу і передають її тому ж таки командирю, тому постраждалі уникають користуватися цим механізмом. Через відсутність ефективних формальних методів проблема домагань час від часу вирішується чи попереджається симптоматично та неформальними методами — втручанням свідків, пошуком допомоги у чоловіка, спробами встановити хороші стосунки із високопоставленими чоловіками, щоб вони захищали, застосуванням зброї. У ряді

випадків результатом домагань є звільнення жінки із лав ЗСУ, також постраждалі вимушені змінювати поведінку чи побутові звички.

У західних країнах проблематика сексуальних домагань регулюється загальним чи спеціальним законодавством, наявні системні політики протидії та попередження домаганням, держава взаємодіє у цих питаннях із громадським сектором, у якому діють неурядові жіночі асоціації та мережі підтримки. Зіставлення міжнародного досвіду з аналізом чинної нормативно-правової бази щодо сексуальних домагань показує, що Україні бракує загального розширення законодавства щодо сексуальних домагань і гендерно зумовленого насильства та/або напрацювання спеціального законодавства для військовослужбовців. Термінологія щодо сексуальних домагань у чинному законодавстві України зараз неусталена і неповна.

Окрім цього, досі не сформована системна стратегія та політика попередження та протидії сексуальним домаганням у секторі безпеки, психологи та відповідальні за морально-психологічне забезпечення не мають відповідної кваліфікації й посадових інструкцій щодо взаємодії із постраждалими від сексуальних домагань та кривдниками. Аналіз статистичних та вторинних даних дає підстави припускати, що офіційні дані щодо кількості домагань у військових структурах неповні й недосконало документуються. Чинна система подачі скарги на інциденти у Збройних силах України повністю контролюється внутрішньою ієрархією цієї інституції, що відчутно ускладнює можливість оскаржити дії особи, вищої за рангом. Зараз постраждалі не отримують належного розслідування справ та притягнення кривдників до відповідальності, медичного, психологічного та правового супроводу, тимчасового розміщення окремо від кривдника.

Сектору безпеки бракує також навчальних, виховних та комунікаційних програм щодо гендерної рівності. Лише у Національній гвардії України ситуація потроху покращується, оскільки з травня 2020 року встановлення факту сексуальних домагань є підставою для проведення службового розслідування, до якого залучаються фахівчині з питань гендерної інтеграції органів військового управління.

На момент початку дослідження лише одна військовослужбовиця, яка зазнала сексуальних домагань на службі — Валерія Сікал — готова була говорити про проблему публічно із засобами масової інформації. Контент-аналіз теми сексуальних домагань у військовій сфері у ЗМІ показав, що, попри наявність публікацій, які коректно привертають увагу

до проблеми сексуального насильства, значна частина медіаматеріалів звинувачує в інциденті постраждалу або ж підносить випадок із Валерією як сенсацію, експлуатуючи у своїх цілях ті реальні труднощі, з якими зіштовхнулася ця жінка, та перетворюючи її на об'єкт чужої цікавості.

Попри це, результати опитування громадської думки, репрезентативні для дорослого населення України, переконують, що проблематика сексуальних домагань загалом і в ЗСУ зокрема є актуальною для українського суспільства, а більше половини опитаних вважають доцільною публічну дискусію на цю тему. Жінки більш чутливі до тематики сексуальних домагань та більшою мірою виступають за публічне обговорення таких випадків, тоді як чоловіки більше переймаються іміджем сектору безпеки й менш охочі надавати темі сексуальних домагань публічності. Втім, на думку дослідницького колективу, імідж сектору безпеки суттєво поліпшиться тоді, коли службу можна буде проходити безпечно, знаючи, що в разі виникнення проблем можна спертися на механізми для їхнього вирішення.

Все вказане вище означає, що проблема сексуальних домагань у військовій сфері в Україні існує і потребує комплексного та ефективного вирішення для того, щоб служба і робота у структурах сектору безпеки спиралася на принципи безпеки, взаємоповаги, взаємної підтримки та рівності.

Рекомендації дослідження

*Анна Квіт, Юлія Морій, Мар'яна Рибій, Марія Звягінцева,
Вікторія Івасик, Вікторія-Наталія Фацієвич*

Верховна Рада України:

1. Вдосконалити визначення терміну «примушування до вступу в статевий зв'язок» статті 154 Кримінального кодексу України уточнивши та операціоналізувавши його.
2. Чітко визначити терміни «сексуальне домагання» та «сексуальний напад» у законодавстві та у статуті Збройних сил України.
3. Доповнити статті розділу XIX Кримінального кодексу України, які стосуються насильства на військовій службі, окремою згадкою сексуального насильства та сексуальних домагань у диспозиції кримінально-правових норм, для того, щоб забезпечити захист жінок та чоловіків, які будують військову кар'єру, від проявів сексуального насильства.
4. Доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення вчиненням домагання (у розумінні Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8.09.2005 р. № 2866-IV), передбачивши відповідальність військовослужбовців (незалежно від статі) за вчинення такого правопорушення.
5. Ратифікувати Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, підписану Україною у 2011 році.
6. Внести до Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі окремі положення щодо захисту від насильства (зокрема й

- сексуального) жінок, які виконують обов'язки військової служби;
7. Створити окрему структуру у складі управління морально-психологічного забезпечення, яка займатиметься виключно питаннями запобігання та виявлення насильства в армії, зокрема й сексуальних домагань. Існування такого органу повинне регламентуватися на рівні законодавства, зокрема Закону України «Про статут внутрішньої служби Збройних Сил України», а деталізований порядок її діяльності має затверджуватися Наказом МОУ.
 8. Встановити обмежувальні приписи щодо кривдника за аналогією Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» у спеціальному законодавстві, зокрема в Постанові КМУ від 3.08.2006 р. № 1081 «Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями» та Наказі МОУ від 31.07.2018 р. № 380 «Про затвердження Інструкції з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями» у разі, якщо кривдник-військовослужбовець вдається до домашнього насильства, проживаючи зі своєю сім'єю в сімейному гуртожитку.
 9. На рівні підзаконного акту, розробити механізм безпечного розміщення потерпілих від домашнього, сексуального насильства чи домагань військовослужбовиці або військовослужбовця (для запобігання незаконного впливу кривдника на потерпілу особу) з можливістю надання медичної (за необхідності) та психологічної допомоги, сприяння у притягненні винної особи до відповідальності.
 10. Розробити та впровадити етичний кодекс для військовослужбовців, який буде містити положення про неприпустимість сексуальних домагань та сексуального насильства, детальний перелік дій, які розцінюються як сексуальні домагання та сексуальне насильство, також санкцій щодо сексуальної дискримінації, домагань, насильства.
 11. Оновити військові статuti, додавши гендерно чутливу термінологію та положення, зокрема положення щодо сексуальних домагань та сексуального насильства.
 12. Вдосконалити законодавство щодо гендерної рівності: доопрацювати профільні нормативно-правові акти у сфері надання відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами, для догляду за дитиною, юридичної відповідальності тощо надавши рівні права жінкам та чоловікам військовослужбовцям.

Міністерство оборони та Міністерство внутрішніх справ:

1. Створити окрему структуру у складі управління морально-психологічного забезпечення, яка займатиметься виключно питаннями запобігання та виявлення насильства в армії, зокрема й сексуальних домагань. Існування такого органу повинне регламентуватися на рівні законодавства, зокрема Закону України «Про статут внутрішньої служби Збройних Сил України», а деталізований порядок її діяльності має затверджуватися Наказом МОУ.
2. Альтернативним варіантом може бути зовнішній орган, який не підпорядковуватиметься силовим структурам та складатиметься з незалежних експертів, зокрема із залученням представників громадськості. Проте тут існують ризики щодо авторитетності такого органу серед військових, а також можливості доступу цих уповноважених осіб до необхідної інформації, яка контролюється Міністерством оборони України та Міністерством внутрішніх справ України.
3. Іншим альтернативним варіантом може бути орган у складі Міністерства оборони України та Міністерства внутрішніх справ України, але у складі відповідної комісії, яка створюватиметься для розгляду випадків сексуальних домагань, мають бути незалежні (не військові) експерти, представники громадськості.
4. Встановити обмежувальні приписи щодо кривдника за аналогією Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» у спеціальному законодавстві, зокрема в Наказі МОУ від 31.07.2018 р. № 380 «Про затвердження Інструкції з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями» у разі, якщо кривдник-військовослужбовець вдається до домашнього насильства, проживаючи зі своєю сім'єю в сімейному гуртожитку.
5. Розробити та впровадити етичний кодекс для військовослужбовців, який буде містити положення про неприпустимість сексуальних домагань та сексуального насильства, детальний перелік дій, які розцінюються як сексуальні домагання та сексуальне насильство, також санкцій щодо сексуальної дискримінації, домагань, насильства.
6. Оновити військові статuti, додавши гендерно чутливу термінологію та положення, зокрема положення щодо сексуальних домагань та сексуального насильства.

7. Створити структуру/уповноважити підрозділ у структурах сектору безпеки й оборони, відповідальну за системний збір даних, дослідження випадків сексуального насильства та допомогу постраждалим, з веденням гарячої лінії для постійної їх підтримки.
8. Розробити посадові інструкції для штатних працівників, які будуть надавати допомогу постраждалим від сексуальних домагань у військовій сфері.
9. Розробити посадові інструкції для тих, хто займається розслідуванням випадків сексуальних домагань, у військовій сфері зокрема.
10. Розробити та впровадити механізм подання скарг щодо випадків сексуального домагання щодо військовослужбовців на робочому місці. Такий механізм має забезпечувати анонімність постраждалої чи постраждалого, якщо вона/він бажають залишитися анонімними. Потрібно передбачити онлайн-процедуру сповіщення, яка не потребуватиме фізичного залишення військової частини особою, яка зазнала сексуальних домагань. За прикладом Збройних сил США, сповіщення може відбуватися закрито — тобто анонімно таким чином, що інформація про постраждалих та кривдників залишиться невідомою, постраждалі отримають необхідну допомогу, розслідування справи не буде, або відкрито — з повідомленням керівництва та подальшим розслідуванням і наданням необхідної допомоги постраждалим
11. Максимально вивести командирів з системи контролю справ щодо сексуальних домагань, тим самим забезпечивши максимальну неупередженість їхнього розгляду. Розгляд сповіщень щодо сексуальних домагань може бути переадресований цивільним особам і структурам для уникнення конфлікту інтересів та упередження щодо розгляду таких справ.
12. Зобов'язати уповноваженого командира у випадку вчинення підлеглою особою домашнього насильства або насильства за ознакою статі надати можливість особі, що вчинила таке насильство пройти програму для кривдників, передбачену Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» чи Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», і вносити відомості до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі для контролю поширеності таких випадків (на рівні статистичної інформації), вироблення адекватного механізму реагування.

13. Забезпечити надання фахової юридичної, допомоги постраждалим військовослужбов(и)цям від сексуальних домагань на робочому місці.
14. Забезпечити постраждалу особу також належною психологічною, моральною підтримкою, а у разі необхідності — надавати направлення на відповідну реабілітацію, зокрема, щодо відновлення репродуктивного здоров'я. Координацію та надання цих послуг може виконувати структурний орган МПЗ.
15. Забезпечити наявність в ЗСУ психологів, які спеціалізуються на допомозі військовим-постраждалим від сексуальних домагань.
16. Забезпечити навчання військових, військових в запасі та цивільних працівників військових структур щодо гендерної рівності, неприпустимості сексуальних домагань, механізмів реагування на випадки сексуальних домагань шляхом проведення інтегрування цих тематик до обов'язкових навчальних програм.
17. Підвищити кваліфікованість осіб, які працюють на гарячій лінії ЗСУ, на яку звертаються постраждалі від сексуальних домагань.
18. Підвищити ефективність і конфіденційність роботи гарячої лінії ЗСУ, на яку звертаються постраждалі від сексуальних домагань.
19. Забезпечити належне розслідування випадків сексуального домагання через розгляд справи незалежною комісією.
20. Забезпечити регулярний перегляд поданих скарг, своєчасність їхнього розгляду, винесення рішень щодо скарг і притягнення кривдника до відповідальності.
21. Забезпечити притягнення до відповідальності кривдника, а у разі наявності у діях кривдника складу кримінального правопорушення — передати на органи досудового розслідування.
22. Розробити та впровадити протоколи для командного складу щодо дій з превентивної роботи, дій у разі виявленні випадку сексуальних домагань чи насильства.
23. Розробити механізм внутрішнього слідства у воєнному підрозділі стосовно випадків сексуальних домагань.
24. Збирати статистику щодо звернень з приводу випадків з сексуальних домагань у військових структурах, дизагреговану за статтю.
25. Збирати статистику щодо розглядів справ з сексуальних домагань у військових структурах.
26. Проводити регулярні репрезентативні анонімні дослідження щодо поширеності сексуальних домагань у військовій сфері;

27. Провести дослідження щодо толерування та чутливості до сексуальних домагань серед військовослужбовців та військовослужбовиць.
28. Збільшити рівень поінформованості військових щодо питань сексуальних домагань та гендерної рівності шляхом провадження відповідних обов'язкових навчальних програм та курсів для 1) військових ВНЗ; 2) військових навчальних підрозділів інших ВНЗ (де готують офіцерів запасу); 3) курсів підвищення кваліфікації; 4) навчальних центрів підготовки сержантського складу.
29. Сприяти детабуванню тематики сексуальних домагань у суспільстві загалом та у військовій сфері, зокрема шляхом проведення кінопоказів, соціальної реклами, обговорень тощо.
30. Забезпечити механізми, умови які уможливили би втручання свідків та/або доповіді про випадки домагання.
31. Протидіяти «кумівству», корупції, «круговій поруці».
32. Виключити трансгендерність (блок F64 МКХ-10) із п. 18 — «Розклад хвороб, станів та фізичних вад, що визначають ступінь придатності до військової служби».

Громадський сектор:

1. Сприяти формуванню нульової толерантності щодо сексуальних домагань і сексуального насильства в суспільстві та у сфері безпеки й оборони.
2. Підвищувати обізнаність щодо механізмів захисту від сексуальних домагань та їхнього упередження.
3. Створювати громадські організації та асоціації військовослужбовиць з метою захисту своїх прав.
4. Провести дослідження щодо толерування та чутливості до сексуальних домагань серед військовослужбовців та військовослужбовиць.
5. Збільшити рівень поінформованості військових щодо питань сексуальних домагань, у тому числі шляхом впровадження відповідних обов'язкових навчальних програм та курсів.
6. Сприяти детабуванню тематики сексуальних домагань у суспільстві загалом та у військовій сфері зокрема шляхом проведення кінопоказів, соціальної реклами, обговорень тощо.

Список використаних джерел

1. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя.— Харків: Віват, 2016.— 399 с.
2. Андресюк Б. П., Кротиков В. П., Топальський В. Л. та ін. Актуальні проблеми гендерної політики в Збройних Силах України. За заг. ред. Б.П. Андресюка.— К.: НДЦ ГП ЗС України, 2011.— 112 с. // http://gender.org.ua/images/lib/aktualni_problemy_zsu.pdf
3. Армія Фінляндії розпочинає експеримент зі спільного проживання в казармах чоловіків і жінок // Інформаційне агентство «Українські новини». 19 лютого 2020 р. // <https://www.unn.com.ua/uk/news/1853252-armiya-finlyandiya-rozpochinaye-eksperiment-zi-spilnogo-prozhivannya-v-kazarmakh-cholovikiv-i-zhinok>
4. Бастік М. «Гендер та механізм подання скарг»: довідник для збройних сил та органів із захисту прав людини.— Женева: DCAF, 2015 // http://womenua.today/UWC-library/unwomen/39-DCAFHbook_UKR_Final.pdf
5. Батлер Дж. Фрейми війни: чиї життя оплакують? — К.: Медуза, 2016.— 276 с.
6. Без броні: єдина база ініціатив для ветеранів // Facebook // <https://www.facebook.com/bezbroni>
7. Військова реформа і гендерні питання. Практичний посібник. Переклад Bastick Megan and Valasek Kristin (eds.), Gender and Security Sector Reform Toolkit // Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN-INSTRAW, 2008.
8. Військові жорстоко з'валтували свою колегу на Львівщині // 24. Львів. 25 травня 2016 р. // https://lviv.24tv.ua/vivskovi-zhorstoko-zvaltuvali-svovu-kolegu-na-lvivshhini_n689258
9. В українській армії зчинився секс-скандал. Лейтенант звинуватила полковника в домаганнях — фото и видео // Наша Версія. 18 січня 2019 р. // <https://n-v.com.ua/v-ukravinskii-armivi-zchynvsva-seks-skandal-foto-v-vydeo>

10. Гавришко М. «Вони думали, що дівчата прийшли на війну, щоб їх розважати»: сексуальне насильство і армія // Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 14 липня 2016 р. // <http://uamoderna.com/blogy/marta-havryshko/sexual-violence-women-ato-upa>
11. Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950 рр. // Український визвольний рух.— 2015.— № 20.— С. 199–213.
12. Гавришко М. Зґвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні // Голокост і сучасність, № 1 (17), 2019, С. 10–30.
13. Гавришко М. Наперекір «диктату кухні», або нотатки про захисниць // Україна Модерна, 2016 // <https://uamoderna.com/blogy/marta-havryshko/women-military-stereotypes>
14. Гавришко М. «Не такі»: сексуалізація жінок-воїнів як стигма // Україна Модерна. 28 жовтня 2016 р. // <https://uamoderna.com/blogy/marta-havryshko/stigmatization-military-women>
15. Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. // Український історичний журнал, № 4, 2016, С. 89–107.
16. Гендер в деталях // Facebook // <https://www.facebook.com/genderindetail>
17. Говоримо про Всеукраїнську адвокатську компанію «Невидимий Батальйон» // Радіо «Армія FM» // Facebook // https://www.facebook.com/watch/live/?v=325013878844383&ref=watch_permalink
18. Горчинська О. Для такого ти як жінка — просто «ганчірка». Українська екс-військова — про харасмент у ЗСУ, гендерну нерівність та відсутність правосуддя // Новое Время. 3 серпня 2020 р. // <https://nv.ua/ukr/ukraine/zhenskie-istorii-s-nv/valeriva-sikal-vidverto-pro-domagannva-v-ukraïnskiv-armiii-interv-vu-novini-ukraini-50102377.html>
19. Гриценко Г. Російсько-українська війна з 2014 року і фемінізм // Гендер в деталях. 18 серпня 2020 р. // <https://genderindetail.org.ua/season-topic/feminism-in-detail/rosiysko-ukrainska-viy-na-z-2014-roku-i-feminizm-1341516.html>
20. Гриценко Г. Як жінки змінили українську армію // Гендер в деталях. 10 жовтня 2019 р. // <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/vak-zhinki-zminili-ukraïnsku-armivu-1341190.html>
21. Громадська організація Pact Ukraine // Facebook. 2 грудня 2020 р. // https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=948933945634025&id=269030496957710
22. Гучний секс-скандал у ЗСУ: полковник примушував лейтенантку «обслуговувати його та багатирів» [Відео] // Під прицілом. 19 січня 2019 р. // <https://p-p.com.ua/news/guchnyi-seks-skandal-u-zsu-polkovnik-prymushuvav-leitenantku-obslugovuvaty-yogo-ta-bogatyriv-vidео>
23. Для жінок у війську відкриті нові перспективи // Міністерство оборони України. 24 січня 2020 р. // <https://www.mil.gov.ua/divalnist/genderni-pitanava-u-sferi-bezpeki/diva-zhinok-u-viisku-vidkriti-novi-perspektivi.html>

24. Документальний фільм «The Invisible War» (2012) // <https://itvs.org/films/invisible-war>
25. Домагання в українській армії: жертва проти системи [Відео] // DW. 2019 р. // <https://www.dw.com/uk/%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9-%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%96%D1%97-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE/a-47364575>
26. Донцова Ю. Сексуальні домагання і зневага: як насправді служиться жінкам в армії та поліції // ZMINA. 18 червня 2020 р. // <https://zmina.info/columns/cze-yak-klimat-na-yakyj-nihto-ne-skarzhysya-pro-stanovyshhe-zhinok-v-armiyi-ta-policziyi>
27. Дубинина В. Болезненная тема Второй мировой войны: память о сексуальном насилии по обе стороны фронта // Вестник РГГУ, № 17, 2011, С. 47–56.
28. Енло С. Розплутати клубок мілітаризму: феміністичний аналіз і против // Критика феміністична. № 2. Березень 2019 р. // <https://feminist.krytyka.com/ua/articles/rozplutaty-klubok-militaryzmu-femistrychnyy-analiz-i-protyv>
29. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 27.07.1929 р. // Документ 995_153, редакція від 08.02.2006 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
30. Женевський центр демократичного контролю у секторі безпеки (DCAF: Geneva Centre for Security Sector Governance) // <https://www.dcaf.ch>
31. Жінки — це 50% успіху України // Facebook // <https://www.facebook.com/50vidsotkiv.org.ua>
32. Жіночий ветеранський рух // Facebook // <https://www.facebook.com/UkrainianWomenVeteranMovement>
33. Забезпечення рівності прав та можливостей жінок та чоловіків у Збройних Силах України [Відео] // Міністерство оборони України. 6 березня 2019 р. // YouTube // https://www.youtube.com/watch?v=apVSuvNF2B0&feature=emb_logo
34. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Документ 995_015 // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
35. Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок № 1–37 // Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women. 2019 // <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf>

36. Затягування слідства у справі Валерії Сікал // Amnesty International Україна. 2020 р. // <https://www.amnesty.org.ua/zatyaguvannya-slidstva-u-spravi-valeriyi-sikal/>
37. Зінчук Вікторія Олександрівна. Електронна петиція № 22/087528-еп від 24 лютого 2020 року щодо ратифікації Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) // <https://petition.president.gov.ua/petition/87528>
38. Кімелл М. Гендероване суспільство.— К.: Сфера, 2003.— 479 с.
39. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст. 1122. Редакція від 13.08.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
40. Конвенція МОП № 190 про викорінення насильства та домагань у сфері праці, 2019 року // Міжнародна організація праці. Травень 2020 р. // https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/publication/wcms_750459.pdf
41. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. // Документ 995_207, редакція від 06.10.1999 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text
42. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
43. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949 р. // Документ 995_c23 // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text
44. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12.08.1949 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text
45. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами // <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU11251>
46. Котляр А. Как сломать человеку жизнь и не понести за это ответственность, или О сексуальных домогательствах в армии // ZN, ua. 14 липня 2019 р. // <https://zn.ua/SOCIUM/kak-sloamat-cheloveku-zhizn-i-ne-ponesti-za-eto-otvetstvennost-ili-o-seksualnykh-domohatelstvakh-v-armii-.html>
47. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України, 2001, № 25–26, ст. 131. Документ 2341-III, редакція від 25.09.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3426>
48. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України, 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, ст. 88. Документ № 4651-VI, редакція від 11.09.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

49. Лейтенантка Валерія Сікал звинуватила у сексуальних домаганнях свого командира Віктора Іваніва // Україна Молода. 18 січня 2019 р. // <https://www.umoloda.kyiv.ua/number/0/188/129618>
50. Ляхова У. Роль женщин в Первой мировой войне // <https://cvberleninka.ru/article/n/rol-zhenschin-v-pervov-mirovov-vovne>
51. Максименко О. Невидимий ворог: чому військові мовчать про сексуальні домагання і як вирішити цю проблему в Україні // Новинарня. 6 жовтня 2020 р. // <https://novnarnia.com/2020/10/06/harrasment>
52. Максюк С. Фігурантку «секс-скандалу в армії» оштрафували за прогули // КРАПКА. 18 лютого 2019 р. // <https://krapka.club/ua/figurantku-seks-skandala-v-armii-oshtrafovali-za-progulvi>
53. Марафон з написання листів «Вимагайте справедливості для військовослужбовиці Валерії Сікал» // Amnesty International Україна. Грудень 2020 р. // <https://marathon.amnesty.org.ua/valeria-sikal>
54. Марценюк Т. Годі терпіти: усе про гендерне насильство проти жінок // Гендер в деталях. 6 березня 2018 р. // <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/godi-terpiti-use-pro-genderne-nasilstvo-proti-zhinok-134410.html>
55. Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Берлінська М. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження).— К.: Український жіночий фонд, 2015 // <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7746>
56. Марценюк Т., Квіт А., Гриценко Г., Василенко Л., Звягінцева М. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження).— К., 2019 // <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/invisible%20battalion%2020uk.pdf>
57. Марценюк Т. Право на гідні умови праці, або проблема з сексуальними домаганнями в Україні // Повага. 27 червня 2016 р. // <https://povaha.org.ua/pravo-na-hidni-umovv-pratsi-abo-problema-z-seksualnvmv-domahannvamv-v-ukraiiini>
58. Матіос розповів про військові злочини в українській армії // ТСН. 14 жовтня 2015 р. // TSN.ua // <https://tsn.ua/ato/matios-rozpoviv-pro-vivskovi-zlochini-v-ukrayinskiy-armiyi-513058.html>
59. Мещеркина Е. Массовые изнасилования как часть военного // Гендерные исследования, № 16, 2001, С. 255–258.
60. Мнение: Секс-скандалы скоро окончательно убьют украинскую «армию» // Новоросс. 2019 р. // <http://www.novoross.info/politiks/51182-mnenie-seks-skandalv-skoro-okonchatelno-ubvut-ukrainskuvu-armivu.html>
61. Наказував ставити клізми і вивозив у ліс: секс-скандал у ЗСУ отримав несподіване продовження // Обозреватель. 18 лютого 2019 р. // <https://plus>

- obozrevatel.com/ukr/crime/nakazuvav-staviti-klizmi-i-vivoziv-u-lis-seks-skandal-u-zsu-otrimav-nespodivane-prodovzhennva.htm
62. Наливайко І. Оборонний сектор і гендерна рівність: є навчання і радники, на часі — протидія сексуальним домаганням // Жінки — це 50% успіху України. 28 вересня 2020 р. // <https://50vidsotkiv.org.ua/oboronnyi-sektor-i-genderna-rivnist-ye-navchannya-i-radnyky-na-chasi-protydiya-seksualnym-domagannjam>
 63. Насильство щодо чоловіків ще більш табуована тема, адже у нас дуже гомофобне суспільство — гендерна дослідниця про сексуальні домагання серед військових // Громадське радіо. 5 вересня 2020 р. // https://hromadske.radio/podcasts/hromadska-hvvla/nasvl-stvo-shchodo-cholovikiv-shche-bilsh-tabuvovana-tema-adzhe-u-nas-duzhe-homofobne-suspil-stvo-henderna-doslidnytsia-pro-seksual-ni-domahannia-sered-viys-kovykh?fbclid=IwAR17uoR0ebZcoIFuMbkI_o_wk8I6iYkijGwOlapaiFdDHfDM5p_wCGrx1co
 64. Національна гаряча лінія з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації // Гарячі Лінії — Ла Страда — Україна // Ла Страда Україна. 2020 р. // <https://la-strada.org.ua/garvachi-linivi>
 65. Невидимий батальйон // Facebook // <https://www.facebook.com/InvisibleBattalion>
 66. Нейджел Дж. Маскулінність та націоналізм; гендер та сексуальність у творенні націй // Незалежний культурологічний часопис «І», № 27, 2003 // <http://www.ii.lviv.ua/n27texts/nagel.htm>
 67. Організація безпеки і співробітництва в Європі (OSCE: Organization for Security and Co-Operation in Europe) // <https://www.osce.org>
 68. Оцінка гендерного впливу сектора безпеки та оборони в Україні. Глобальні можливості для жінок, миру та безпеки: Від резолюцій до відповідальності та лідерства // ООН Жінки. 25 вересня 2017 р.
 69. Повага: кампанія проти сексизму // <https://povaha.org.ua/>
 70. Повернись живим // Facebook // <https://www.facebook.com/backandalive>
 71. Покальчук О. Харасмент не сховаєш під камуфляжем: як не поховати справу Валерії Сікал про сексуальне домагання в армії // Українська правда. 24 червня 2020 р. // <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/06/24/241446>
 72. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо зміни установленого порядку притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі // Проєкт Закону від 24.09.2020 р. № 4149 // <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=70052&pf35401=535767>
 73. Про внесення змін до статті 173–2 Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо збільшення адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства // Проєкт Закону від 17.07.2020 р.

- № 3908 // <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=69559&pf35401=53284>
74. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України. Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999, № 22-23, ст. 197, редакція від 01.10.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text>
75. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV // Відомості Верховної Ради України, 2005, № 52, ст. 561. Документ 2866-IV, редакція від 07.01.2018 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15#Text>
76. Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII // Відомості Верховної Ради, 2018, № 5, ст. 35. Документ 2229-VIII, редакція від 01.01.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#n330>
77. Про затвердження Інструкції з організації забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями // Наказ Міністерства оборони України від 31.07.2018 р. № 380. Документ z1020-18 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1020-18#Text>
78. Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України // Наказ Міністерства оборони України від 10.04.2009 р. № 170. Документ z0438-09, редакція від 25.10.2019 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-09#Text>
79. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року // Кабінет Міністрів України. 28 жовтня 2020 р. // https://www.kmu.gov.ua/npas/prozatverdzhennya-nacionalnogo-a1544r?fbclid=IwAR1DE8voaKmc2IBo2BOcKN9QSpRWApLUyOa98_b9kKbut8P3sEhI_Cw6f8
80. Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями // Постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1081. Документ 1081-2006-п, редакція від 03.01.2019 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1081-2006-%D0%BF#Text>
81. Про затвердження Порядку проведення службових розслідувань у Національній гвардії України // Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.04.2020 р. № 347. Документ № z0473-20 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0473-20#top>
82. Про затвердження Типового положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі // Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 р. № 654. Документ 654-2018-п // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2018-%D0%BF#Text>

83. Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі // Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 р. № 655. Документ 655–2018-п // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2018-%D0%BF#Text>
84. Про Концепцію виховної роботи в Збройних силах та інших військових формуваннях України // Указ Президента України від 04.09.1998 р. № 981/98. Документ 981/98, редакція від 10.02.2004 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981/98#Text>
85. Про особливості діяльності військових прокуратур // Наказ Генеральної прокуратури України від 29.08.2014 р. № 12гн // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012900-14#Text>
86. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України // Указ Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008. Документ 1153/2008, редакція від 05.09.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text>
87. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей. Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII // Відомості Верховної Ради України, 1992, № 15, ст. 190. Редакція від 03.07.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#top>
88. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999, № 22–23, ст. 194. Документ 548-XIV, редакція від 01.10.2020 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>
89. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 року // Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.10.2018 р. № 728-р. Документ 728–2018-р // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-2018-%D1%80#Text>
90. Рекомендації для медіа щодо висвітлення ґендерно зумовленого насильства в Україні // ООН Жінки в Україні. 2020 р. // https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/guidelines_ukr_prew_40719_compressed.pdf
91. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. // Документ 995_588, редакція від 16.01.2002 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
92. Річна національна програма під егідою Комісії Україна — НАТО на 2020 рік // https://www.president.gov.ua/storage/i-files-storage/00/92/65/9d91df3bf88dcae15db059c69a2dbabf_1590505364.pdf
93. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Левчук проти України» (заява № 17496/19) // Прес-реліз, виданий Секретарем Суду ЄСПЛ, 242 (2020) від 03.09.2020 р. // <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-levchuk-proti-ukra%D1%97ni/>

94. Розклад хвороб, станів та фізичних вад, що визначають ступінь придатності до військової служби // Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України // Документ з1109–08, редакція від 16.11.2018 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text>
95. Секс-скандал в українській армії: Похотливий полковник возжелал лейтенанта // Рамблер. 1 лютого 2019 р. // https://news.rambler.ru/ukraine/41655215-seks-skandal-v-ukrainskoy-armii-pohotlivyy-polkovnik-vozzhelal-levtenanta/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink
96. Сексуальні домагання в ЗСУ: Прокуратура прикриває імовірного кривдника? // DW Українською. 17 липня 2020 р. // www.voutube.com/watch?v=aYuwPCLWIOM
97. Сексуальні домагання в ЗСУ: Як «наказують» роздягтись і розважити // DW Українською, 5 лютого 2019 р. // www.voutube.com/watch?v=flk4mme1fh4
98. Сидорчик А. «Раздевайся, ложись». В армии Украины теперь есть свой секс-скандал // Аргументы и факты. 18 січня 2019 р. // https://aif.ru/societv/army/razdevavsva_lozhis_v_armii_ukrainy_teper_est_svov_seks-skandal
99. «Сімейна гідність і права, життя фізичних осіб і приватна власність, а також релігійні переконання і обряди повинні поважатися» // IV КОНВЕНЦІЯ про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Стаття 46 // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
100. Справу хмельницької лейтенантки Вікторії Сікал про сексуальне домагання затягують // ДІЛО. 16 червня 2020 р. // <https://dilo.net.ua/novyny/spravu-hmelnytskovi-leitenantky-viktorivi-sikal-pro-seksualne-domagannva-zatvaguvut>
101. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного суду від 26.06.1945 р., Сан-Франциско // Документ 995_010, редакція від 16.09.2005 р. // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
102. Сторінка Збройних сил Франції // Facebook // <https://www.facebook.com/watich/?ref=saved&v=678719146350052>
103. У І півріччі цього року військовими прокурорами відкрито 1936 кримінальних проваджень, трьох співробітників військової прокуратури притягнуто до відповідальності,— Матіос // Цензор.нет. 13 липня 2016 р. // https://censor.net/ua/news/397186/u_i_pivrichchi_tsogo_roku_viviskovmyv_prokuroramv_vidkryto_1936_kryminalnhv_provadien_troh_spivrobitnykiv
104. Хромейчук О. Де місце жінок в українській політиці пам'яті? // openDemocracy. 12 жовтня 2016 р. // <https://www.opendemocracy.net/en/odr/de-mistse-zhinok-ukrainska-politika-pamvati>
105. Хромейчук О. Олеся Хромейчук. Історія упереджень: сприйняття дивізії «Галичина» в 1947 і в 2011 роках // Historians. 23 січня 2012 р. // <http://www.>

- historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/97-olesva-khromevchuk-istoriia-uperedzhen-sprviniattia-dvvizii-halvchvna-v-1947-i-v-2011-rokakh
106. Чабанюк І. Жертв «ловеласа» більше: нові деталі секс-скандалу у військовій частині на Хмельниччині // VSIM.ua. 30 січня 2019 р. // <https://vsim.ua/Podii/zhertv-lovelasa-bilshe-novi-podrobitsi-seks-skandalu-u-vivskoviv-chast-10781861.html>
 107. Чернявська Л. Сексуальні домагання на робочому місці — що говорить закон // Повага: кампанія проти сексизму. 18 лютого 2020 р. // <https://povaha.org.ua/seksualni-domahannya-na-robochomu-mistsi-scho-hovoryt-zakon>
 108. Шваб І. Правове регулювання ґендерної рівності у трудових відносинах: міжнародні стандарти та громадська думка // Інститут Законодавства Верховної Ради України, Міжнародний Жіночий Правозахисний Центр «Ла Страда-Україна», vol. 1, 2010.
 109. Шевчук Т. Колишня киянка на строковій службі в армії Ізраїлю: навіть не чекала такого комфорту // Новинарня. 24 вересня 2020 р. // <https://novynarnia.com/2020/09/24/israel-army/?fbclid=IwAR3spBSfgaP9l9Paiuqgm0xgVnEudf7K1HFYiuvKnGEIEnaRAHglLuwVra0>
 110. Щонайменше 8 жінок звинувачують командира військової частини у сексуальних домаганнях // ТСН. 29 січня 2019 р. // <https://tsn.ua/video/video-novini/schonavmenshe-8-zhinok-zvinuvachuvut-komandira-vivskoviv-chastini-u-seksualnih-domagannyah.html>
 111. Action Plan «Attitudes, Ethics and Leadership. Revised Action Plan for the Defence Sector for the Period 2009–2012» // Norwegian Ministry of Defence // https://cids.no/wp-content/uploads/pdf/HFL_Handlingsplan2009–2012_EN_web.pdf
 112. Act of 4 August 1996 on Well-Being of Workers in the Performance of Their Work, Belgium // Belgian Official Gazette. 18 September 1996 // <https://employment.belgium.be/sites/default/files/content/documents/Welzijn%20op%20het%20werk/EN/Act%20of%204%20August%201996%20on%20well-being%20of%20workers%20in%20the%20performance%20of%20their%20work.pdf>
 113. Act Relating to Working Environment, Working Hours and Employment Protection, Etc. (Working Environment Act). Norway, 2005 // <https://www.arbeidstilsynet.no/globalassets/regelverkspdf/working-environment-act>
 114. Alvinus A., Holmberg A. «Silence-Breaking Butterfly Effect: Resistance Towards the Military Within #MeToo» // Gender, Work and Organization — Wiley Online Library // <https://doi.org/10.1111/gwao.12349>
 115. Annual Report on Sexual Assault in the Military // U.S. Department of Defense, 2019 // https://media.defense.gov/2020/Apr/30/2002291660/-1/-1/1/1_DEPARTMENT_OF_DEFENSE_FISCAL_YEAR_2019_ANNUAL_REPORT_ON_SEXUAL_ASSAULT_IN_THE_MILITARY.PDF

116. Bargains A. Sexual Harassment, Assault: See It! Report It! Stop It! // United States Army, 2014 // https://www.army.mil/article/140508/sexual_harassment_assault_see_it_report_it_stop_it
117. Bastick M. Integrating a Gender Perspective Into Internal Oversight Within Armed Forces // Geneva: DCAF, OSCE, OSCE/ODIHR, 2014 // <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/118325.pdf>
118. Beijing Declaration and Platform for Action, 1995 // https://beijing20.unwomen.org/~media/headquarters/attachments/sections/csw/pfa_e_final_web.pdf
119. Benedict H. The Private War of Women Soldiers, 7 March 2007 // https://www.salon.com/2007/03/07/women_in_military
120. Block J. Rank Defiled // The Village Voice. 27 May 2003 // <http://www.villagevoice.com/2003-05-27/news/rank-defiled/1>
121. Breslin R. et al. 2018 Workplace and Gender Relations Survey of Active Duty Members: Overview Report // U.S. Department of Defense, 2019 // https://www.sapr.mil/sites/default/files/Annex_1_2018_WGRA_Overview_Report_0.pdf
122. Bulgaria Criminal Code with Amendments, 1968 // https://www.legislationline.org/download/id/8395/file/Bulgaria_Criminal_Code_1968_am2017_ENG.pdf
123. Bulgarian Armed Forces Women Association // <https://www.buafwa.org>
124. Caprioli M. Gendered Conflict // Journal of Peace Research, № 31 (1), 2000, pp. 51–68.
125. Castro C., Kintzle S., Schuyler A., Lucas C., Warner C. Sexual Assault in the Military // Current Psychiatry Reports, № 17 (7), 2015, doi:10.1007/s11920-015-0596-7.
126. Charpenel Y. Harcèlement et agressions sexuelles dans l'armée. Etude de cas, principalement aux Etats-Unis et en France // Fondation Scelles. 2016 // http://fondationscelles.org/pdf/RM4/Harcelement_et_agressions_sexuelles_dans_l_armee_fr.pdf
127. Chaumba J., Bride B. Trauma Experiences and Posttraumatic Stress Disorder Among Women in the United States Military // Social Work in Mental Health, 2020, № 8 (3), pp. 280–303.
128. Code of Conduct on Politico-Military Aspects of Security – Annual Information Exchange on the Implementation of the Code of Conduct – Participating State: Sweden // OSCE // <https://www.osce.org/fsc/41355>
129. Commission For Protection Against Discrimination // <https://www.kzd-nondiscrimination.com/lavout>
130. Conflict and Complaint Management Service Centres Help with Conflict Resolution // The Official Website of the Government of Canada. 31 October 2018 // <https://ml-fd.caf-fac.ca/en/2018/10/20690>
131. Constitution of the Republic of Croatia, 2001 // <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/hr/hr060en.pdf>

132. Couric K. Sexual Assault Permeates U. S. Armed Forces» [Video File] // CBS News. 18 March 2009 // <http://www.cbsnews.com/stories/2009/03/17/eveningnews/main4872713.shtml>
133. Craig R. Hypermasculinity // Encyclopedia Britannica // <https://www.britannica.com/topic/hypermasculinity>
134. Darley J., Latané B. Bystander Intervention in Emergencies: Diffusion of Responsibility // Journal of Personality and Social Psychology, № 8 (4), 1968, pp. 377–383.
135. Davis R., Parks L., Cohen L. Sexual Violence and the Spectrum of Prevention: Towards a Community Solution // National Sexual Violence Resource Center // http://www.nsvrc.org/sites/default/files/Publications_NSVRC_Booklets_Sexual-Violence-and-the-Spectrum-of-Prevention_Towards-a-Community-Solution_0.pdf
136. Declaration on Preventing Sexual Violence in Conflict // Foreign and Commonwealth Office G8 UK, 2013 // <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/g8-declaration-on-preventing-sexual-violence-in-conflict>
137. Defense Instruction (General) on Management and Reporting of Unacceptable Behavior № 35-3, Australia, 2009 // <https://www.defetlis.com.au/resources/UnacceptableBehaviour.pdf>
138. Defense Instruction (General) on Reporting and Management of Notifiable Incidents № 45-2, Australia, 2010 // <https://www.defenceyouth.gov.au/media/1258/ga45-02.pdf>
139. Defense Instruction (General) on Reporting and Management of Sexual Misconduct № 35-4, Australia, 2014 // https://www.defenceyouth.gov.au/media/1256/ep35_04.pdf
140. Deschamps M. Conduct Becoming: Why the Royal Canadian Mounted Police Must Transform Its Culture // Senate of Canada, 2014.
141. Deschamps M. External Review into Sexual Misconduct and Sexual Harassment in the Canadian Armed Forces // Senate of Canada. 27 March 2015 // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/reports-publications/sexual-misbehaviour/external-review-2015.html>
142. DMP Policy Directive 002/00 on Pre-Charge Screening, Canada, 2000 (updated 2018) // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/policies-standards/legal-policies-directives/pre-charge-screening.html>
143. DMP Policy Directive 003/00 on Post-Charge Review, Canada, 2000 (updated 2018) // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/policies-standards/legal-policies-directives/post-charge-review.html>
144. DMP Policy Directive 004/00 on Sexual Misconduct Offences, Canada, 2000 (updated 2017) // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/policies-standards/legal-policies-directives/sexual-misconduct-offences.html>

145. DMP Policy Directive 007/00 on Responding to Victims' Needs, Canada, 2000 (updated 2017) // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/corporate/policies-standards/legal-policies-directives/responding-victims-needs.html>
146. Equality and Anti-Discrimination Act, Norway, 2018 // https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2017-06-16-51#KAPITTEL_2
147. Fasio T. Stand at Attention and Bite the Bullet. The Swedish Military Had a #MeToo Problem. They Decided to Do Something About It // Foreign Policy. 27 January 2019 // <https://foreignpolicy.com/2019/01/27/stand-at-attention-and-bite-the-bullet>
148. Fitzgerald L., Magley V., Drasgow F., Waldo C. Measuring Sexual Harassment in the Military: The Sexual Experiences Questionnaire (SEQ – DoD) // Military Psychology, 1999, № 11 (3), pp. 243–263 // doi:10.1207/s15327876mp1103_3.
149. Gender Equality Act, Croatia, 2003 // <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/64728/64195/F1532941299/HRV64728%20English.pdf>
150. Goldstein J.S. Conquests: Sex, Rape and Exploitation in Wartime. War and Gender.— Cambridge: Cambridge University Press, 2001.— 523 p.
151. Gonzalez Miguel. Defense Ministry Discharges Soldier Who Reported Boss for Sexual Harassment // El Pais. 29 January 2019 // https://english.elpais.com/elpais/2019/01/25/inenglish/1548415715_865436.html
152. Gustafsson D. M. S. Gender Integration and the Swedish Armed Forces: The Case of Sexual Harassment and Prostitution // FREIA – Center for Kønnsforskning, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet, 2006 // <https://vbn.aau.dk/files/5050047/62.pdf>
153. Harassment Prevention And Response In the Armed Forces. DOD Instruction 1020.03 // U.S. Department of Defense, 2018 // <https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/DD/issuances/dodi/102003.pdf>
154. Henry N. Theorizing Wartime Rape: Deconstructing Gender, Sexuality, and Violence // Gender and Society, № 30 (1), 2016, pp. 44–56 // <http://www.istor.org/stable/24756163>
155. Houge A. Sexualized War Violence. Knowledge Construction and Knowledge Gaps // Aggression and Violent Behavior, № 25, 2015 // 10.1016/j.avb.2015.07.009.
156. Hunter M. Honor Betrayed: Sexual Abuse in America's Military. Fort Lee: Barricade, 2007.— 355 p.
157. Hynes H. On the Battlefield of Women's Bodies: An Overview of the Harm of War to Women // Women's Studies International Forum, № 27 (5–6), 2004, pp. 431–445.
158. Jewkes R. Rape Perpetration: A review. Pretoria, South Africa. Sexual Violence Research Initiative, 2012 // <https://www.svri.org/sites/default/files/attachments/2016-02-29/RapePerpetration.pdf>

159. Kelly L. The Continuum of Sexual Violence // In J. Hanmer et al. (eds.). *Women, Violence and Social Control* // London: Palgrave Macmillan, 1987, pp.46–60.
160. Kylie A. War, Society and Sexual Violence: A Feminist Analysis of the Origin and Prevention of Wartime Rape, 2010 // <https://hilo.hawaii.edu/campuscenter/hohonu/volumes/documents/Vol08x04WarSocietyAndSexualViolence.pdf>
161. Labour Act, Croatia, 2011 // [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/493016/IPOL-FEMM_NT\(2013\)493016_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/493016/IPOL-FEMM_NT(2013)493016_EN.pdf)
162. Labour Code, Bulgaria, 1986 (With Amendments From 2018) // <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/61136/119317/F-1799441525/BGR61136%20Eng%202011.pdf>
163. Lavoie J. Le fédéral entend verser 900 M\$ aux victimes d'inconduites sexuelles dans l'armée // Radio Canada. 18 June 2019 // <https://ici.radio-canada.ca/nouvelle/1226320/agressions-sexuelles-militaires-forces-armees-canada-indemnisation>
164. Law to Combat Sexism in the Public Space, Belgium, 2014 // http://www.eijustice.iust.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=2014052240&able_name=loi
165. Levush R. Military Justice System: Adjudication of Sexual Offenses: Israel // Library of Congress, 2013 // <http://www.loc.gov/law/help/militaryjustice/israel.php>
166. Levy I., Ben-David S., Ben-David B. Sexual Harassment in the University and in Army in Israel // In H. Morosawa, J. Dussich, G. Kirchhoff (eds.). *Victimology and Human Security: New Horizons* // Nijmegen (NL): Wolf Legal Publishers, 2012, pp. 383–394.
167. Lutte contre les harcèlement et violences sexuels et sexistes ainsi que les discriminations de toute sorte // Ministère de la Défense de la France, Cellule Thémis // <https://www.defense.gouv.fr/portail/vous-et-la-defense/egalite-femmes-hommes/lutte-contre-les-harcelement-discriminations-et-violences-sexistes-et-sexuels/cellule-themis>
168. Miñano L., Pascual J. *La guerre invisible: révélations sur les violences sexuelles dans l'armée française.*— Paris: Les Arènes, 2014.— 301 p.
169. Mesok E. Sexual Violence and the US Military: Feminism, US Empire, and the Failure of Liberal Equality // *Feminist Studies. Special issue: Everyday Militarism*, № 42 (1), 2016, pp. 41–69.
170. Military Justice: Adjudication of Sexual Offenses // Report for Congress, 2013 // https://responsesystemspanel.whs.mil/public/docs/PublicComment_Unrelated/01-Jul-13/ZZ_B_AmVZiering_ReportForCongress_ML_AdiudSexOffenses_201307.pdf
171. Military Police launch Sexual Assault Review Program // The Official Website of the Government of Canada. 19 November 2018 // <https://www.canada.ca/en/>

- [department-national-defence/news/2018/11/military-police-launch-sexual-assault-review-program.html](https://www.defence.gov.au/news/2018/11/military-police-launch-sexual-assault-review-program.html)
172. Military Sexual Trauma // U.S. Department of Veterans Affairs, 2012 // <http://www.mentalhealth.va.gov/msthome.asp>
173. Misconduct Including Abuse // Australian Government, Department of Defence // <https://www.defence.gov.au/ReportAbuse>
174. Morvan A. Harcèlement sexuel: 'L'armée ne nous soutient pas', témoigne une militaire victime // Dernières Nouvelles d'Alsace. 16 October 2019 // <https://www.dna.fr/france-monde/2019/10/16/harcèlement-sexuel-l-armée-ne-nous-soutient-pas-temoigne-une-militaire-victime>
175. Norwegian Armed Forces // <https://forsvaret.no/en>
176. Orchowski L., Berry-Cabán C., Priscock K., Borsari B., Kazemi D. Evaluations of Sexual Assault Prevention Programs in Military Settings: A Synthesis of the Research Literature // Mil Med, 1 March 2018, № 183, pp. 421–428 // doi: 10.1093/milmed/usx212. PMID: 29635603; PMCID: PMC5991094.
177. Pathway to Change // Australian Government, Department of Defence // <https://www.defence.gov.au/pathwaytochange>
178. Petersson A. Changing Boundaries, Defending Boundaries: Gender Relations in the Swedish Armed Forces» // Linköping University // <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:446480/FULLTEXT01.pdf>
179. Potter S., Moynihan M. Bringing in the Bystander In-Person Prevention Program to a U.S. Military Installation: Results From a Pilot Study // Mil Med, August 2011, № 176 (8), pp. 870–875 // doi: 10.7205/milmed-d-10-00483. PMID: 21882775.
180. Powell A. Review of Bystander Approaches in Support of Preventing Violence Against Women // Victorian Health Promotion Foundation; La Trobe University, 2011 // http://www.ncdsv.org/images/VicHealth_ReviewBystanderApproaches_SupportPreventingVAW_5-2011.pdf
181. Prevention of Sexual Harassment Law, Israel, 1998 // <https://www.jewishvirtuallibrary.org/isource/Politics/PrventionofSexualHarassmentLaw.pdf>
182. Prosecutor v. Akayesu, 1998, Case No. ICTR 96–4–T, para 686–696 // http://www.worldcourts.com/ictt/eng/decisions/1998.09.02_Prosecutor_v_Akayesu.pdf
183. Prosecutor v. Kunarac, 2001, Case No. IT-96–23–T & IT-96–23/1–T, para 217–284 // <https://www.icty.org/x/cases/kunarac/tjug/en/kun-tj010222e.pdf>
184. Protection Against Discrimination Act, Bulgaria, 2003 // https://www.legislationline.org/download/id/7046/file/Bulgaria_anti-discrimination_act_2003_2006_am.pdf
185. Puolustusministeri: Puolustusvoimat kokeilee naisten ja miesten yhteistupia tänä keväänä // Uutiset, 2020 // <https://yle.fi/uutiset/3-11216257>

186. Reporting abuse in Defence // Australian Government, Department of Defence, Commonwealth Ombudsman // <https://www.ombudsman.gov.au/How-we-can-help/australian-defence-force/reporting-abuse-in-defence>
187. Rivière A. Rape // International Encyclopedia of the First World War // <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/rape>
188. Rosental L., Korb L. Twice Betrayed. Bringing Justice to the U.S. Military's Sexual Assault Problem // Center for American Progress, 2013 // <https://www.americanprogress.org/wp-content/uploads/2013/11/MilitarySexualAssaultsReport.pdf>
189. Rubetti M. Harcèlement sexuel: 26 viols dans l'armée entre 2014 et 2016 // Le Figaro. 24 November 2017 // <https://www.lefigaro.fr/actualite-france/2017/11/24/01016-20171124ARTFIG00289-harcèlement-sexuel-26-viols-dans-l-armee-entre-2014-et-2016.php>
190. Seifert R. The Second Front: The Logic of Sexual Violence in Wars // Women's Studies International Forum, № 19 (1-2), 1996, pp. 35-43 // [http://dx.doi.org/10.1016/0277-5395\(95\)00078-X](http://dx.doi.org/10.1016/0277-5395(95)00078-X)
191. 193. Sexual Harassment and Violence in the Canadian Armed Forces // Senate of Canada, 2019 //
192. https://sencanada.ca/content/sen/committee/421/SECD/Reports/SECD_Report_harassment_May_19_e.pdf
193. Sexual Misconduct and Operation HONOUR Orders, Policies and Directives // <https://www.canada.ca/en/department-national-defence/services/benefits-military/conflict-misconduct/operation-honour/orders-policies-directives.html>
194. Sexual Misconduct Prevention & Response Office // Australian Government, Department of Defence // <https://www.defence.gov.au/sempro>
195. Sexual Misconduct Response Centre // The Official Website of the Government of Canada // <http://www.forces.gc.ca/en/caf-community-support-services/confidential-counselling.page>
196. Sexual Violence in the Military: A Guide for Civilian Advocates // National Sexual Violence Resource Center, 2013 // <https://www.nsvrc.org/publications/nsvrc-publications-guides/sexual-violence-military-guide-civilian-advocates>
197. Situation of Spanish Military Women Regarding Sexual and Workplace Harassment // European Organization of Military Associations and Trade Unions (EUROMIL). Retrieved on 10 October 2020 // <http://euromil.org/situation-of-spanish-military-woman-regarding-sexual-and-workplace-harassment>
198. Stander V., Thomsen C. Sexual Harassment and Assault in the U.S. Military: A Review of Policy and Research Trends // Military Medicine, № 181 (1), 2016, pp. 20-27.
199. Stop aux violences sexistes et sexuelles. VADE-MECUM des bonnes pratiques et obligations dans le cadre de la lutte contre les infractions sexuelles au sein du

- ministère des Armées // Ministère de la Défense de la France. Cellule Themis, 2019 // <https://www.defense.gouv.fr/content/download/585558/9960963/Vademecum%20Th%C3%A9mis%20%202019.pdf>
200. Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2015 // https://www.nato.int/nato-static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_01/20170113_2015_NCGP_National_Reports_Summary.pdf
201. Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2016 // https://www.nato.int/nato-static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_01/1801-2016-Summary-NR-to-NCGP.pdf
202. Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives, 2018 // https://www.nato.int/nato-static_fl2014/assets/pdf/2020/7/pdf/200713-2018-Summary-NR-to-NCGP.pdf
203. Tessier A. Agressions sexuelles: recours collectif contre l'armée canadienne // Radio Canada. 28 Novembre 2016 // <https://ici.radio-canada.ca/nouvelle/1002584/statistique-canada-agressions-sexuelles-forces-armees>
204. The Complaints and Alternative Resolutions Manual, Australia // <https://www.righttoknow.org.au/request/3636/response/9888/attach/2/CARM%20Chap%201.pdf>
205. Third National Action Plan: «Women, Peace, Security» (2017–2021), Belgium // <https://gnwp.org/wp-content/uploads/Belgium-NAP-3-2017-2021-English-translation-DP160100212.pdf>
206. Turchik J., Wilson S. Sexual Assault in the U.S. Military: A Review of the Literature and Recommendations for the Future // Aggression and Violent Behavior, № 15 (4), 2010, pp. 267–277 // doi:10.1016/j.avb.2010.01.005.
207. Tzili M. Law as a Tool for a Sexual Revolution: Israel's Prevention of Sexual Harassment Law-1998 // Michigan Journal of Gender and Law, № 7 (2), 2001 // <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1138&context=mjgl>
208. UN Resolution on Women, Peace and Security (S/RES/1325) // <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/720/18/PDF/N0072018.pdf?OpenElement>
209. What is International Humanitarian Law? // Advisory Service on International Humanitarian Law. June 2004 // https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/what_is_ihl.pdf
210. Women's Integrated Networking Groups (WINGS) // <https://www.airforce.gov.au/our-people/our-culture/women-air-force/womens-networking>

Додатки

Додаток А. Перелік експертних інтерв'ю

Таблиця А.1. Інформація про експертку і експертів дослідження

№	Ім'я та прізвище	Місце роботи або інша експертна афіліація
1	Анна Бритська	Адвокатка
2	Анна Ладєєва	Ветеранка
3	Валентина Савченко	Психологиня у національній, професійній телефонній лінії підтримки з питань запобігання суїцидів і профілактики психічного здоров'я Lifeline
4	Вікторія Арнаутова	Радниця Головнокомандувача Збройних сил України з гендерних питань
5	Експертка 2	–
6	Ірина Нестеренко	Психологиня Центру психологічного консультування та травматерапії «Open Doors»
7	Катерина Левченко	Урядова уповноважена з питань гендерної політики
8	Катерина Павліченко	Заступниця Міністра внутрішніх справ України, голова правління громадської організації «Українська асоціація представниць правоохоронних органів»
9	Марія	Військовослужбовиця армії Ізраїлю
10	Марта Гавришко	Кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ; дослідниця сексуального насильства під час збройних конфліктів (більше 5 років досвіду)

№	Ім'я та прізвище	Місце роботи або інша експертна афіліація
11	Наталія Дубчак	Майор у відставці, екс-радниця Міністра оборони з питань гендерної політики на громадських засадах (2010 р.), офіцер за напрямком роботи гендерної політики. Досвід служби в Збройних силах України: з 1992 до 2010 рр.
12	Оксана Покальчук	Директорка «Amnesty International Україна»; має більше 10 років роботи у сферах адвокатури і юриспруденції
13	Олеся Хромейчук	Дослідниця з King's College London (Великобританія), PhD з історії в University College London; дослідниця жіночого військового досвіду (більше 5 років)
14	Олег Бойко	Полковник (у запасі). Колишній перший заступник начальника Головного управління морально-психологічного забезпечення Збройних сил України (2015–2019 рр.)
15	Олексій Біда	Керівник центру документування воєнних злочинів та порушень прав людини в зоні конфлікту в Українській Гельсінській спілці з прав людини
16	Олена Зайцева	Юристка ГО «Центр Розвиток демократії/Democracy Development», експертка з оцінки гендерного впливу
17	Світлана Закриницька	Програмна аналітичниця ООН Жінки
18	Dylan	Ветеран військово-морських сил США

Додаток Б. Список онлайн-матеріалів для контент-аналізу

Таблиця Б.1. Список онлайн-матеріалів для контент-аналізу

№	Опис онлайн-джерел
1.	В українській армії зчинився секс-скандал. Лейтенант звинуватила полковника в домаганнях // Наша Версія. 18 січня 2019 р. // https://n-v.com.ua/v-ukravinskii-armivi-zchnvvsva-seks-skandal-foto-v-vvdeo
2.	«Вони думали, що дівчата прийшли на війну, щоб їх розважати»: сексуальне насильство і армія // Україна модерна. 14 липня 2016 р. // https://uamoderna.com/blogv/marta-havrshko/sexual-violence-women-ato-upa
3.	Домагання в українській армії: жертва проти системи (відео) // DW. 5 лютого 2019 р. // https://www.dw.com/uk/%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9-%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%96%D1%97-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BE/a-47364575
4.	За ухилення від армії «просять» кондиціонери та секс // Znai.ua. 24 березня 2020 р. // https://znai.ua/content/za-uhvlennva-vid-armivi-prosvat-kondycionery-ta-seks
5.	Сексуальні домагання в ЗСУ: чому резонансна справа досі не в суді // DW. 17 липня 2020 р. // https://www.dw.com/uk/%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2-%D0%B7%D1%81%D1%83-%D1%87%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%96-%D0%BD%D0%B5-%D0%B2-%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%96-17072020/av-54217805
6.	Невидимий ворог: чому військові мовчать про сексуальні домагання і як вирішити цю проблему в Україні // Новинарня. 6 жовтня 2020 р. // https://novnarnia.com/2020/10/06/harrasment
7.	Хмельницького командира, звинуваченого в домаганнях до військової, підвищили // Zміна. 2 серпня 2019 р. // https://zmina.info/news/hmelnickogo-komandira-zvinuvachenogo-u-domaganniah-do-viiskovoi-pidvishhili

-
8. Сексуальні домагання в армії: прокуратура затьагує справу лейтенантки Сікал // Zmina. 16 червня 2020 р. // <https://zmina.info/news/seksualni-domagannya-u-armiyi-prokuratura-zatyaguye-spravu-leitenantky-sikal>

 9. Затьагування слідства у справі Валерії Сікал // Amnesty International. Червень 2020 р. // <https://www.amnesty.org.ua/zatyaguvannya-slidstva-u-spraviv-valerivi-sikal>

 10. Сексуальні домагання і зневага: як насправді служиться жінкам в армії та поліції // Zmina. 18 червня 2020 р. // <https://zmina.info/columns/cze-vak-klimat-na-vakvi-nihto-ne-skarzhvtsva-pro-stanovshhe-zhinok-v-armiyi-ta-policziji>

 11. Лейтенантка з Цвітохи заявила про сексуальні домагання із боку командира // День за днем. 28 грудня 2018 р. // <https://denzadnem.com.ua/nadzvvchaino/28657>

 12. Фігурантку «секс-скандалу в армії» оштрафували за прогули // Кrapka. 18 лютого 2020 р. // <https://krapka.club.ua/figurantku-seks-skandala-v-armii-oshtrafovali-za-progulvi>

 13. Секс-скандал в української армії: жінка-офіцер обвинила командира в домогательствах // Зачем. 18 січня 2019 р. // <https://zachem.com.ua/news/10882-seks-skandal-v-ukrainskoy-armii-zhenschina-oficer-obvinila-komandira.html>

 14. Наказував ставити клізми і вивозив у ліс: секс-скандал у ЗСУ отримав несподіване продовження // Обозреватель. 18 лютого 2019 р. // <https://plus.obozrevatel.com/ukr/crime/nakazuvav-staviti-klizmi-i-vivoziv-u-lis-seks-skandal-u-zsu-otrimav-nespodivane-prodovzhennya.htm>

 15. Секс-скандал в ЗСУ на Хмельниччині: полковник залишився безкарним // Спілька Блогерів України. 18 лютого 2019 р. // <https://ua.sbu.ua/compromat/seks-skandal-v-zsu-na-khmelnychchyni-polkovnyk-zalyshyvsiabezkarnym-3194.html>

 16. Захисниці Вітчизни: чи є в них проблеми в ЗСУ? (відео) // DW. 14 жовтня 2017 р. // <https://www.dw.com/uk/%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%96-%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%87%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B8-%D1%87%D0%B8-%D1%94-%D0%B2-%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8-%D0%B2-%D0%B7%D1%81%D1%83-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BF/a-40948114>
-

-
17. Домагання в українській армії: жертва проти системи (відео) // DW. 5 лютого 2019 р. // <https://www.dw.com/uk/%D0%B4%D0%BF%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9-%D0%B0%D1%80%D0%BC%D1%96%D1%97-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BF%D1%82%D0%B8-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%BF/a-47364575>
-
18. Насильство і домагання в українській армії: чому мовчать жінки-військові // UA-IN. 7 жовтня 2020 р. // https://ua-in.info/post/13984?fbclid=IwAR0dxusigF8IrikBdCv6ycBozmmk94D2dvxog_W-6U4rApEBiPTIFT41UcY
-
19. Как сломать человеку жизнь и не понести за это ответственность, или О сексуальных домогательствах в армии // Zn, ua. 14 липня 2020 р. // <https://zn.ua/SOCIUM/kak-sloamat-cheloveku-zhizn-i-ne-ponesti-za-eto-otvetstvennost-ili-o-seksualnvkh-domohatelstvakh-v-armii-.html>
-
20. У «The New York Times» написали про секс скандал у військовій частині на Хмельниччині // Новини Хмельницького. 21 травня 2015 р. // <https://vsim.ua/Podii/the-new-york-times-napisala-pro-seks-skandal-u-viyskoviy-chastini-na-h-10874001.html>
-
21. Секс-скандал у ЗСУ обростає дикими подробицями: «виховував» клізмами // Znai.ua. 18 лютого 2020 р. // <https://society.znai.ua/212456-seks-skandal-u-zsu-obrostate-dikimi-podrobicvami-vihovuvav-klizmami>
-
22. «Кумівство ніхто не відміняв». Звинуваченого в сексуальних домаганнях полковника підвищили // 20 хвилин. 19 липня 2019 р. // <https://vn.20minut.ua/Podii/kumivstvo-nihto-ne-vidminyav-zvinuvachenogo-v-seksualnih-domagannyah-p-10904679.html>
-
23. Скандал про домагання в ЗСУ між полковником і підлеглою: чим завершилась резонансна справа // VOİ. 18 липня 2020 р. // <https://voi.com.ua/news/1466664>
-
24. «A Good Career, if I Satisfied Him». Ukraine Fights Sexual Abuse, and a War // The New York Times. 19 травня 2019 р. // <https://www.nytimes.com/2019/05/19/world/europe/ukraine-sex-abuse-miitarv-war.html>
-
25. Сексуальні домагання у ЗСУ: Слідство у справі Валерії Сікал затягують, а командира підвищили // Inforesist. 15 червня 2020 р. // <https://inforesist.org/ua/seksualni-domagannya-u-zsu-slidstvo-u-spravi-valeriyi-sikal-zatvaguvutp-a-komandvra-pidvvshhylv>
-

-
26. Секс-скандал в украинской армии: Похотливый полковник возжелал лейтенанта // Рамблер. 1 лютого 2019 р. // https://news.rambler.ru/ukraine/41655215-seks-skandal-v-ukrainskoy-armii-pohotlivyy-polkovnik-vozzhelal-levtenanta/?utm_content=news_media&utm_medium=read_more&utm_source=copylink
-
27. Секс-скандал в Вооруженных силах: о домогательствах полковника заявили уже восемь женщин // TSN. 29 січня 2019 р. // <https://tsn.ua/ru/ukrayina/seks-skandal-v-vooruzhennyh-silah-leytenant-obvinila-komandira-chasti-v-domogatelstvah-1288482.html>
-
28. Харасмент не сховаєш під камуфляжем: як не поховати справу Валерії Сікал про сексуальне домагання в армії // Українська правда. 24 червня 2020 р. // <https://life.pravda.com.ua/columns/2020/06/24/241446>
-
29. «Давай, роздягайся, будеш богатирів обслуговувати» // Zaxid.net. 18 січня 2019 р. // https://zaxid.net/davay_rozdyagaysya_budesh_bogatiriv_obslugovuvati_n1473913
-
30. Військові жорстко згвалтували свою колегу на Львівщині // 24 Львів. 25 травня 2016 р. // https://lviv.24tv.ua/viyskovi_zhorstoko_zvaltuvati_svoyu_kolegu_na_lvivshhini_n689258
-
31. Півтора року тому Валерія Сікал заявила про сексуальні домагання командира частини. Вона пішла зі Збройних сил, командира підвищили, а справа не дійшла до суду // Бабель. 15 червня 2020 р. // https://babel.ua/texts/45260-pivtora-roku-tomu-valeriva-sikal-zavavila-pro-seksualni-domagannya-komandira-chastini-vona-pishla-zi-zbroynih-sil-komandira-pidvishchili-a-sprava-ne-diyshla-do-sudu?fbclid=IwAR3vgMm4neK8OTLCNKv7wOo3WmKrzC1kbM8ZlChGAOf7e_ZEIFkIbSWxAcE
-
32. «Раздевайся, ложись». В армии Украины теперь есть свой секс-скандал // АИФ. ру. 18 січня 2019 р. // https://aif.ru/societv/army/razdevavsva_lozhis_v_armii_ukrainy_teper_est_svoy_seks-skandal
-
33. Мнение: Секс-скандалы скоро окончательно убьют украинскую «армию» // Новоросс.инфо. 23 січня 2019 р. // <http://www.novoross.info/politiks/51182-mnenie-seks-skandaly-skoro-okonchatelno-ubuyut-ukrainskuvu-armivu.html>
-
34. Секс-скандал в украинской армии: пострадавшую перевели в другую часть, домагавшегося командира не наказали // Новоросс.инфо. 20 лютого 2019 р. // <http://www.novoross.info/happens/51764-seks-skandal-v-ukrainskoy-armii-postradavshuyu-pereveli-v-druguyu-chast-domagavshegosya-komandira-ne-nakazali.html>
-

-
35. Секс-скандал в українській армії. Лейтенант обвинила полковника в домогательствах // Новорос.инфо. 18 січня 2019 р. // <http://www.novoross.info/happens/51089-seks-skandal-v-ukrainskoy-armii-leytenant-obvinila-polkovnika-v-domogatelstvah.html>
-
36. Жертв «ловеласа» більше: нові деталі секс-скандалу у військовій частині на Хмельниччині // Новини Хмельницького. 30 січня 2019 р. // <https://vsim.ua/Podii/zhertv-lovelasa-bilshe-novi-podrobitsi-seks-skandalu-u-viyskoviy-chast-10781861.html>
-
37. Гучний секс-скандал у ЗСУ: полковник примушував лейтенантку «обслуговувати його та богатирів» (відео) // Під прицілом. 19 січня 2019 р. // <https://p-p.com.ua/news/guchnyi-seks-skandal-u-zsu-polkovnyk-prymushuvav-leitenantku-obslugovuvaty-yogo-ta-bogatyriv-video>
-
38. У «ЛНР» розповсюдили фейк про те, що українські військові зґвалтували американську фотографку // Hromadske. 17 травня 2020 р. // <https://hromadske.ua/posts/u-lnr-rozповsyudili-feki-pro-te-sho-ukrayinski-viiskovi-zgvaltuvali-amerikansku-fotografku>
-
39. Лейтенантка Валерія Сікал звинуватила у сексуальних домаганнях свого командира Віктора Іваніва // Україна Молода. 18 січня 2019 р. // <https://www.umoloda.kviv.ua/number/0/188/129618>
-
40. За ухилення від армії «просять» кондиціонери та секс // Galinfo. 2 лютого 2016 р. // https://galinfo.com.ua/news/za_uhlyennva_vid_armii_prosyat_kondytsioneriv_ta_seks_218748.html
-
41. Справу хмельницької лейтенантки Вікторії Сікал про сексуальне домагання затягують // Діло. 16 червня 2020 р. // <https://dilo.net.ua/novyny/spravu-hmelnytskoyi-leitenantky-viktoriyi-sikal-pro-seksualne-domagannya-zatyaguyut/nv>
-
42. Для такого ти як жінка — просто «ганчірка». Українська екс-військова — про харасмент у ЗСУ, гендерну нерівність та відсутність правосуддя // НВ Україна. 3 серпня 2020 р. // <https://nv.ua/ukr/ukraine/zhenskie-istorii-s-nv/valeriya-sikal-vidverto-pro-domagannya-v-ukrainskiy-armii-intervyu-novini-ukraini-50102377.html>
-

Соціологічне дослідження

Невидимий батальйон 3.0

Сексуальні домагання
у військовій сфері в Україні

Видання здійснено
ГО «Інститут гендерних програм»
у рамках проєкту за підтримки
Фонду сприяння демократії
Посольства США в Україні